

KNJIŽEVNA REPUBLIKA

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

Petko Vojnić Purčar: Pjesme, 3

Vesna Biga: Pjesme, 7

OBLJETNICE: SLAVKO GOLDSTEIN I MARKO GRČIĆ

Velimir Visković: Otvaranje prostora slobode i kreativnosti, 17

Vesna Pusić: Slavko Goldstein, 22

Andrea Zlatar: Književnost svjedočenja: osobni iskaz i povijest, 25

Marko Grčić: Škola povijesti Slavka Goldsteina, 29

Antun Vujić: U povodu osamdesete obljetnice rođenja Slavka Goldsteina, 33

Predrag Matvejević: Što Goldstein smije a drugi se ne usuđuju..., 42

Nenad Popović: Slavko Goldstein, izdavač, publicist, citoyen, 46

Denis Kuljiš: Institucija hrvatskoga javnog života, 50

Ivo Škrabalo: Slavko Goldstein i film (uz nešto malo politike), 57

Velimir Visković: Marko Grčić — erudit, pisac, prevoditelj i novinar, 62

Slobodan P. Novak: Marko Grčić u suvremenoj hrvatskoj književnosti, 67

Tonko Maroević: Markova dilema, 70

Zvonimir Mrkonjić: Marko Grčić, lirski epik, 75

Lidija Vukčević: Poetska posvećenja Marka Grčića ili pjesništvo kao univerzalni dokaz boga, 79

Slaven Letica: Novinarsko evangelje po Marku ili Tajni opus Marka Grčića, 87

Igor Mandić: Riječ o *Riječima, riječima, riječima* Marka Grčića, 92

Slavko Goldstein: Marko Grčić kao novinar, 96

GODIŠTE VI

Zagreb, studeni–prosinac 2008. Broj 11–12

- Joško Belamarić: Grčić i hrvatska kulturna baština, 100
Josip Bratulić: Grčićovo zanimanje za staroslavenske tekstove, 106
Milana Vuković Runjić: Ekskluzivno: Vjenčanje visokog i niskog u Marka Grčića, 109
Ante Armanini: Dante i Ezra Pound, očima T. S. Eliota, 112

DNEVNIK IGORA MANDIĆA

- Igor Mandić: U sjenci groblja i doma, 125

KLOPKA ZA USPOMENE

- Aleksandar Flaker: U Zagrebu, udomljavanje, 138

NOVA PROZA

- Ante Armanini: Saxofonija, 154
Iva Šakić Ristić: Vlastiti glas, 164

TEORIJA

- Ljerka Schiffler: Razgovor Hansa Georga Gadamera i Silvija Vietta, 171
Jadranka Brnčić: Ricœurov hermeneutički poststrukturalizam, 184

KRITIKA

- Miroslav Šicel: Pisac univerzalnog formata
(*Vladan Desnica: Igre proljeća i smrti*), 201
Ljiljana Marks: Nezaobilazno folklorističko štivo
(*Ivan Lozica: Zapisano i napisano: folkloristički spisi*), 203
Branislav Glumac: Povratak i literaturi
(*Miroslav Bertoša: Kruh, mašta & mast*), 205
Nikica Mihaljević: Površno o tamnom vilajetu
(*Jure Krišto: Riječ je o Bosni*), 207
Nikica Mihaljević: Pogled kroz esej
(*Vlatko Pavletić: Soba–roba–osoba*), 208
Filip Hameršak: Mrtvi kutovi sveznajućega priповjedača
(*Nikica Mihaljević: Hrvatska enciklopedika*), 210
Marina Protrka: Umjetnost kao institucija
(*Peter Bürger, Teorija avangarde*), 214
Snježana Kordić: Principi znanosti
(*Michael Schmidt–Salomon: Manifest des evolutionären Humanismus*), 216

Petko Vojnić Purčar

Pjesme

MASLINA I KORIJEN

3

Prije pet stotina godina možda i koje stoljeće ranije
kada preci i ne pomišljahu na seobu iz sunčane dalmacije
hodajući u svojoj mekoj kožnoj obući
između splita klisa košuta i trilja
na zelenoj pitkoj cetini
rijeci koja ugasi žed milijuna ožđalih
kao i izvor rijeke jadra
u sivoj planini mosor
iznad nadnaravnog delfina i jadranskog mora
koje bratski spoji jutarnju hrvatsku zemlјicu
sličnu keramičkom derdanu
otočića u crvenoj zemlji i zrelom klasju
i zaspalu italiju u čizmi golijata
praznoj cesti prema moru gušteru tvrdi mladom svemiru
drvni će možda bijeli mostovi djevojku zakriliti
bijelom košuljom i sivom lepezom masline
koju u snu vidje dante
i vine croatiu-djevojku u bijeloj košulji zapravo
sred listina svoga raja svoje božanske komedije
žigošući nas rajem kao usudom izabranih
i prognanih zar i prognanih zar
eho mimo nas zbori i ponavlja
u jednoj staroj knjizi jednoj staroj epohi
kao i onoj što dolazi danas poput plime
ne morem ne oceanom ne zrakom već riječju

kao vjesnik nakon kršnoga kralja tomislava
i toga milenija što skupa s njim zuri u daljinu
s postamenta ostavljajući nas nama samima
zatim držića marulića krleže jasne svjetlosti i mene
hudi li sam mrav za volanom automobila i ekranom računara
kada i pjesma utkiva se isti čas u elektronsku zbirku
ne pitajući se kome žanru pripada
i kojim je slovima otisnuta
prema sadašnjem čitaocu i budućem zagledanom u prošlost
što samo u pjesmi — zar ne — postoji kao beskraj i vječna svježina.
I Riječi. I Stiha. I Pjesme.
Zasigurno.

TAJANSTVENO MJESTO

4

Mjesto kod splita iznad zaseoka košute podno planine mosor
na mjestu dioklecijanove ljetne palače s dva rimska bunara
hodimo družica i ja kao razdragani putnici starom kaldrmom
prisjetih se dogadaja iz djetinjstva kada sa te sunčane planine
nazirasmо preko mora talijansku ravnu obalu — meku crtu —
i ne bih ovoga puta o dječaku koji se povrijedi na ovoj planini
trčeći za svojom vizijom plavetne daljine — doista ne bih.
Neka tajanstveno mjesto ostane samo u očima dječaka.

RIJEČI ODAJU PORIJEKLO

Iz daleke dalmacije i daleke hercegovine — šest stotina kilometara
od mjesta gdje danas živim — od splita makarske i trilja do mostara
— ostala su samo sjećanja u nama potomcima —
ni kuće ni grobove ne možemo naći i možda obnoviti
uzaludno je mijesiti tijesto prohujalog vremena
uzaludno je tražiti mladost u dobi koja je mladost sinova odnjihala
— ali riječi izgovorene tada i iste rečene danas —
u jedan hip povežu primjerice sombor i suboticu s mjestima
pokraj mora i cetine i usred kamene doline neretve
— riječ — divojka ili cura
s riječju djevojka i lipa i lijepa — dugokosa — bijela lica
i glad vrati po koju riječ — po koje mjesto i jelo — suha pogaća
s juhom od rajčica ili pak krumpira ili pak zelja
— tako u trilju i danas — tako i u somboru i drugdje

zatim riječ rorata ili zornica i još puno talijanizama
— te reterat ili pak zahod —
— kulecati ili hodati polako s noge na nogu.

SUBOTICA–SOMBOR–BEZDAN
POKRAJ RIJEKE DUNAV

Prijatelj braca josip silvester ento i pere to jest ja
krenusmo na daleki put pješice u svojoj petoj godini
od baćkog nogometnog igrališta prema varoši somboru
prema crvenom selu između njiva i zrelih prašnjavih dudova
od subotice na istoku prema dalekom zapadu bezdana
za koji povjerovasmo da je najdalja točka do koje živ čovjek stiže
te na svakih kilometar ili dva zaustavljasm se na minutu dvije
uvjereni kako ćemo stići do kraja svijeta
za pola dana i vratiti se do večeri
ozareni saznanjem koje od nas odrasli skrivaše
jer biti starmalo dijete ne znači da ćeš u sebi pobijediti radoznalost
i bijasmo odlučni i naši dugi koraci postajahu sve sitniji i sporiji
na žalost nismo imali suhu tikvu s vodom i psa vodiča
da nam olakša put
kompas je braca držao u džepu a strjelica
na kompasu svjedočila je da možda gazimo u krivome smjeru
braca prešutno bijaše medu nama autoritet a ja prešutno voda puta
silvestra snaga jer ne imaše još ni četiri godine života
a ento promrmlja da će pući i prućiti se u prašinu bez čaše vode
sunce doista upeklo — kanikula — ljeti je ovdje plus četrdeset celzija
a zimi i minus dvadeset te moraš imati kožu i za jedno i za drugo
možeš roptati i puhati na nosnice ali moraš koračati sve dalje i dalje
moraš biti junak — i ti si radoznao zar ne — moraš dostići skriveni zenit
i navečer se vratiti svežini svoga doma i okupati se i večerati
te saslušati grdnje svojih preplašenih roditelja i nešto slagati
premda se djeci ne smije reći da ne govore istinu
pogotovo što djeca žele iskreno i nevino osvojiti taj novi svijet
koji od njih tako ljubomorno skrivaju odrasli
da ih zaštite valjda od napora od žedi od gladi od olovnoga umora
pak zašto su onda dječaci tako uporni i junačni i sve više uvjereni
da će na ovaj isti put — na žalost — ili na sreću —
sami ponovno krenuti za deset ili petnaest godina
i konačno stići na cilj.
A ambis — kraj svijeta — kako vjerovahu — opet će se udaljiti
u novi prostor i novu daljinu.

Iza grada Subotice.
Iza sela Crvenog Sela.
I grada Sombora.
Kod mjesta Bezdana čak. Pokraj Dunava.
Najdaljeg najdubljeg dna.
I svršetka svijeta.

Vesna Biga

Pjesme

DJECA JUTRA

7

Djevojčice pale prve jutarnje cigarete
čim zakorače na pločnik, dječaci vežu pertle,
igrajući se dimom među zubima.
Smjelo marširaju ove djevojčice–dječaci,
ljepota je ispred njih i iza njih,
i ljepota je u njima, toliki kikot,
a ja neću izgovoriti ni riječ,
ja će sve to gledati i slušati postrance.
Neka male žene čilo izlaze napolje,
neka samo kikoću do mile volje,
neka dječaci kamenuju oblak i pseću njušku,
u što li samo zijaju zjenice uličnog psa,
u njima nikad ništa, neka mi netko kaže
što je to dosad izmaštalo pseće oko, ptiće oko?
Jatu se golubova kesi čovjekolika glad,
plaho pruža ruku, krotko ubire mrve.
Premalena je dnevna mržnja, čisto nedonošće,
ona nikada da odraste,
dok je radost ovlašan i prebrz poljubac.
Ispod staklenog svoda zaludu drežde ruže,
nekog da klekne, dočeka barem česticu mirisa,
a ne, nikog!
Svatko čuva minutu, pazi na laktove i koljena,
kupuje cvijeće s visoka, kao da će ga uvijek biti
u ovom gradu pasa i golubova, po kojem jure

djeca jutra. Ona znalački puće usta
i koturaju niz ulicu zanosne obruče dima.
Kuda hitaju ove djevojčice–dječaci,
zašto već nisu glavom medu oblacima?
Tamo gdje polijeúu zduhači nebeski izlog nudi
najviše, a nikog da mu doraste, toliki prostor a
omražen odozdo! Bože, treba se već jednom vinuti
i zauzeti na vrijeme, a nema tko u takvo podvižništvo
nego i opet pusti andeli, tko će ako neće oni,
da neće možda ulični psi i golubovi?
I tko kaže da se mora udijeliti pravedno,
prosjaku malko gnjeva, ruži minutu,
svakoj djevojčici–dječaku po jedna krila,
vjenčić dima, pa neka dosegne igleni vršak
onaj kom se posreći, prije negoli zakikoće,
udjene kamen medu oblake.

8

NAISKAP

Točno u osam sati, i dvije minute, od tolikog vremena
prije i poslije, meni je pripao, kroz okno, djelić oblaka,
kamo šume, kamo li prašume, kamo pijesak i pučina,
sve to mene hoće samo na mala usta, mala vrata,
korakom od i do, po mjeri kutije–lakrdije,
u sobi krevet–igračka, a ključanica uši iglene, naprstak
smijeha da se provuče, trenutak jutra da se zagrcnem
onim što stane u srk jedne čaše i moju taman–zjenicu,
po kroju kapice na glavi da zakikoćem naiskap!

DESET ZAHRĐALIH ČAVLIĆA

Bacila sam pogled na deset zahrdalih čavlića
i prebrojila ih dva puta, da, ovo je deset čavlića,
rekla sam sebi, i oni moraju tu i tamo biti pogledani,
kao i svaka druga stvar, ionako se to ne može izbjegći,
kad su već tu, a osim toga tko zna kad su zadnji put
bili gledani, znam samo da je netko to svakako učinio,
ako nitko drugi onda protomajstor ili netko tko je tuda
samo prošao, zirnuo u čavliće i zaturio negdje taj pogled,
onako kako se već prolazi pored naslona neke stolice,

pogledaš ga usput, tek toliko da ga ne okrzneš tijelom,
tako koračaš i pored klupe u parku, kojoj nedostaje daščica,
i tu ne vrijedi zatvarati oči, čuvati ih za neku drugu,
veliku stvar, krupnu zvijerku, nalik neukrotivom valu
ili nekoj sličnoj nemani, koju jedva možeš i sagledati
svojim sitnim okom, goropad takve snage ne obraća pažnju
na čavliće, naslone i klupe kojima nedostaje daščica,
ona ima onu moć kojoj ništa ne možeš, koja ništa oko sebe
ne vidi, ali zato nju svi vide i od nje strahuju, ili, možda,
onus moć koja sama nije vidljiva, ali vidi sve oko sebe,
pa i čavliće, naslon i klupu kojoj nedostaje daščica,
uz to i moj brižni pogled upravljen na sve to!

MOJ PRVI SOTONA

9

kako na kraj s onim prvim sotonom, izišao je sav prašnjav
iz male kutije jedne dječje noći,
i kuda s vlakom, video se svaki dan s kuhinjskog balkona,
bila je to velika igračka, ali kako sad rastaviti vagone,
kako ih posložiti u ladicu za kasnije,
i što sa zastavicama, licima željezničara i tolikim peronima
koji su zaredali potom, da i ne spominjem skitnicu
kojeg bi trebalo već jednom od sebe otjerati, on i dalje leži
u gradskom parku, umotan u rozu deku, s glavom na kamenu
u mraznoj travi, kao da je vani plus 18, u takvom slučaju
ne pomažu velike i male igračke, ladice i željezničari,
ni sve te zastavice ne pomažu, pa kako onda dalje kad se opire
čak i praznina male kutije, ni ona se ne da uspokojiti,
ne želi u vlastitu paramparčad, kao da bi sve dovijeka, a ne bi,
i kao da baš ništa ne želi u prah, a želi, i hoće,
samo treba dočekati, još se uvijek dobro drži i kolač od kestena,
ljepljiv je kao u djetinjstvu, a i boja soka od maline, i ona se može
prepoznati, kao i sam plod, mekan je dan-danas i traži nježnu ruku,
pažljivo pakovanje, čistoću, doduše, manju nego nekad,
nekad je rado padala prašina po svemu, a sad je ima sve manje,
hoće li je biti i onda kad se kamenje konačno smiri i popiše
do posljednjeg, a trava, već izlizana od upotrebe, novim sjajem
zablistala, zelenija i čvršća od svakog koraka, kamo će se onda djenući,
tako prašnjav, onaj moj prvi i svaki drugi sotona?

ANĐEO BRZINE

Dalje, što dalje od stvari koje nisam vidjela,
kojima sam naslijepo uspjela izmaći,
a one me još uvijek žude dohvatići,
grad ostaje iza mene i sve je sitniji,
a one mi i dalje žele stati na put,
progledati u mome sjećanju, salida, entada,
nevidene stvari bacam u brazde autoputa,
uzdam se u tebe, andele brzine, da ćeš biti melem,
ti si taj koji tješi zjenice, nove prostire ponude,
i ja pristajem da vidim, zašto da ne vidim,
između crvenih brežuljaka, velikodušni andele,
čovjek trese grane drveta, ribari masline u mrežu,
prastar prizor, prebrz put, previše maslina,
jeli smo ih u hostalu Vera Cruz i gledali
toreadore na zidu blagovaone,
činilo se da će zaplesati flamenko, a ne probost!,
entada, salida, moćni andele, stani večeras u Granadi,
pred crkvom je fešta Ofrenda floral,
dok Plaza de Los Campos, u istom gradu, živi svoju noć,
oprosti andele, tu je limena glazba,
čista mediteranska ponuda, svira grupa vojnika
za pet noćnih šetača i par turista.
Zašto se baš tu prisjećam kako mi je jednom gatao
dječak, Ciganin? Ne znaš koliko si voljena, rekao je.
Ne znam, rekla sam, previše razgovaram s ljudima
kojih pored mene nema,
to je greška na putu, nemoć u prostoru.

VIDJELA SAM ČOVJEKA KOJI NIJE VIDIO MJESEC

Provela sam besanu noć u paklenoj kući, opasanoj mrežom.
Pripadala je demonu buke koji se glasao svakovrsnim umijećima,
ribario je taj bez prestanka tuceta praznih boca, praskavih vrećica,
limenki kokakole, i još se igrao otkačenom budilicom, kikotom
djevojaka iza tankog zida i bijesnom grmljavinom pred zoru,
koja je prokinula oblake i posadila mjesec posred neba.
Stajala sam na balkonu od kovanog željeza, a kakvog inače
u ovom gradu, kad je naišao čovjek koji nije primijetio taj isti mjesec.
Koračao je on nečujno ulicom, kao da ga je porok tištine svega obuzeo
i sad se želi provući nevidljiv pored stvari. Poznalo se to po načinu

na koji je imao pognutu glavu, posvećenu samo vlastitom koraku, kao da se ne isplati dizati glavu, ni koliko treba do jednog balkona na kojem стоји видјелица и časti lunom oči, ili barem do mreže u kojoj se ljuška zvonak ноћni ulov. Nije bilo ulova na nebu, niti ulova u mreži za ovog čovjeka. Hodao je on tako ulicom kao da tamo gore ničeg nema što vrijedi pogledati, i ja sam osjetila strah te ноћi da ћu ogriješiti dušu gonetajući njegov korak, nije meni bilo lako da u takvog čovjeka proniknem, meni koja redovno podižem glavu i svjedočim o mjesecu, meni koju je nebeski suputnik toliko puta zavodio, toliko puta za ženu imao, taj isti mjesec, kojeg ovaj čovjek nikada nije opazio na nebu.

BONSAI ZOO

U puževu kućicu medu ušima sabija se njisak vodenkonja,
u propisanu točku medu očima ucrtava se nosorog,
vepar u sekundi poskoči jarosno, a onda se ukipi u zaboravu
i zuri u rešetkasto sunce, ili u grane drveta,
ukrašene bojama tropskih ptica, oči ovih ptica šaraju
neshvatljivom brzinom po kući lutaka, pa se čini
da su zapravo nepomične, zauvijek mlade ili stare,
dok opisuju dodijeljenu im ulogu, a znaju li one
da njihov pogled ne može sažeći upornost ljudskog lica,
koje je dječeje, ustukne kad sijevne fosfor u zjeni vuka,
ili se unezvijeri očas pred bljeskom zmijskog zuba,
radije gleda kako rukun zakopava jaje ispod grma,
za kasnije, i ne obraća pažnju na pero pauna u travi,
nekad se takvim perjem rado kitilo, a sad na čadavoj pozornici
ove bonsai šume nije lako iznuditij ljubavni zov,
ovdje više ne mahnita prava smrt, niti se ori moéni krik,
ovdje se tek uči napamet zagubljeni tekst dana.

11

NOVOGODIŠNJE DRVCE U PENSIONU DR. GABER

Svaki put kad otresem pepeo, ja znam gdje sam, Wien,
Pension dr. Gaber. Breitenfelder Gasse 2.
Tako piše na pepeljari, a na prospektu do nje —
Top-Qualitet Zum Diskont-preis.
U maloj sam sobi koja se može opkoračiti skokom,
ali ne i jednim pogledom. Stanem li lagano okretati glavu,

usput će prikupiti toliko slova kao da sam u velikoj sobi.
Mogu ih prošaptati, ako mi se prohtije, ili ih mogu sricati
naglas — Dress Star, Max Dry Steam, Philips, Saba i Krups.
Sve ja to mogu u ovoj sobi, premda sam opazila, još jutros,
kako mi u grlu niče ljuta kopriva od prigušenog šapta,
i kako mi na jeziku buja mrka trava.

Ispljunula sam nekoliko vlati i oporih listova u slivnik,
na kojem piše Vitruvit, i još sam vidjela, u ogledalu
marke Palladio, kako me iz očiju motri dr. Gaber pogled
a u šarenicama klijaju divlje sjemenke straha
za one koji sad nisu tu, daleko su, ali njihovo se tijelo
s lakoćom, bez ijednog slova, udijeva u moje oči,
žudi dodir, to tijelo u daljini koje bez prestanka
obavlja udisaj i izdisaj, pušta da mu rastu nokti i kosa
i da mu se pore polako rose, kao da je pored mene!
Bilo bi mi lakše da sve stane, i da se barem na trenutak
nigdje ništa ne dogada, a ono što vidim u ogledalu
da se prometne u neki nepoznat pogled koji, onako usput
i bezočno, gladuje sve najednom!
Takvim očima, da ne ureknem, u vlastiti pupak nisam smjela
ni pogledati!
Neka mi bar iz pupka naraste pitomo drvce i ove Nove godine.

12

VJEŽBA IZ DJETINJSTVA

Majka kopriva, otac lude gljive, uokolo prisiljeno zelje,
osjeća se to po sitnim znakovima koji šire miris
plutajući po tanjuru, oni bazde na šumu u kojoj vreba
nedorečeno nečije djetinjstvo, kao da postoji dorečeno
djetinjstvo, ili neko drugo, u kojem šapuću zajedno
otac, majka i pan, baš tako i saznaš da treba zviznuti
vješto, vrlo vješto, kako to već rade oni koji su uvježbali,
da se prizove drevni duh, iskoči patuljak, zakikoće ludara,
bljesne šumska kraljica, ne može se biti dijete tek tako,
čim se rodiš, treba za to vremena i treba imati mrvu
kruha pri ruci pa da zastane mrvav, treba imati kocku šećera
da se uvreba gnjevni zuj, treba imati i treba znati
jesi li sve to dorekla u ovoj šumi ili nisi,
jesi li svome djetinjstvu već jednom dorasla ili nećeš nikad.

POSVEMAŠNJA

Ustajem i lakom se gimnastikom prebacujem
u oklop razrađenog tijela, kao kakav vitez,
vrsni japi zabavljen propisnim ustajanjem,
koji je umislio da je bogzna što odsanjao,
bogzna što odradio dok grgolji prvu vodicu
u ogledalu i onda čilo uskače na sastanak
sa suputnikom, onim koji već čeka za stolom
u kuhinji, na lozinku, koja je Dobro jutro,
suputnik ponovi lozinku, ili je kaže prvi,
ponekad je zaustimo i zajedno, začudeni,
premda nismo jedna duša, ali ništa zato,
zna se da je najvažniji prvi jutarnji obrok,
i zna se da se tu radi o dva odvojena tijela,
oboje možemo potvrditi i ovo jutro
da ono drugo lice sjedi za stolom preko puta,
a sve se to, u stvari, dogada munjevito,
u širokim zdjelama zjenica, tu usput stane
komotno i komadić novina, koji viri ispod stola,
nudeći djeliće naslova — Posvemašnja...
Biljem protiv... Metar u ruku...

13

STVARI U PALERMU

Svaka je stvar i sama rob stvari, vidim to u prolazu,
prva stvar služi drugu, druga treću, nalik na jeftine stolice
obješene o grane drveta, nekom vrijede ove stolice,
kad su već pod ključem i vezane za drvo, taj ih čuva lancima
i žicom da ih neki lopov ne ukrade, eto kako stvari robuju
i jedna drugoj služe, eto kako ja to vidim,
lanac je na granama pronašao sebe, robuju mu stolice,
stolice su, opet, poslužile se lancem da ih čuva noću,
tako svaka stvar ima svoga slugu, a ujutro će vlasnik sve to
razvezati, on će znati najbolje čemu stablo, čemu lanac,
a čemu stolice, on će znati i čemu žica, u ovom gradu to se zna,
takvim su žicama vezani i kosturi odličnika u podrumima
kapucinerskog samostana, sve je to jedan te isti grad,
jedne te iste žice, ovdje stolice, tamo kosturi, lubanje i zubala,
jedno i drugo visi onako kako vise lutke, privezane da ne popadaju,
pri padu da se ne raspadnu ili da ih netko ne ukrade
koji se podaje kradenom, onako kako se i ja, u prolazu,
podajem želji da vidim tko će krasti ove stolice,
tko će tolike mrtvace razvezati i pustiti ih s lanca jednog jutra?

ŠUMSKI ČOVJEK

U snu, koji sam sanjala jedan jedini put,
taj je čovjek bio suroviji nego što su ljudi inače
i nije mi pružio ruku kad sam ga za to molila,
a to bi svakako učinio da se nije zatekao baš tu,
u mome snu, ili da smo se oboje zatekli u nekom
trećem, tudem snu, ovako, taj je čovjek samo
promrmljao *umrijet ču se* i onda se izgubio
medu drvećem, a ja sam stajala i gledala za njim,
vjerujući u prvi mah da je u pitanju šala,
nekakvo trenutno napuštanje koje se dogada
pri prvom susretu i koje će brzo proći,
kao kad se odrastao čovjek sakrije iza drveta
pred djetetom pa odjednom iskoči i presijeće vrisak,
samo što ovog čovjeka nije pa nije bilo i ja sam
uzalud stajala u mjestu moleći se svome snu
da mi ga vrati, čekala sam do posljednjeg trenutka,
onog prije budenja, da iskoči preda me
i povede me sa sobom, ali taj se stranac nije više ukazao,
od svoje volje, hirom šumskog čovjeka,
protjerao nas je oboje iz moga sna, rastavio nas za svagda.

14

ON, JA

Dan je kišan i dućan miriši na presoljeni vjetar.
Tu je kraj sezone i lice prodavača već je okrenuto pučini,
ali on i dalje igra svoju ulogu, drži se nje
premda mu je pogled odsutan a pokreti sneni,
vidi se to, može se namirisati u zraku.
I vidi se da će mi oprostiti što neću kupiti,
a dugo prevrćem kape za kupanje i slamnate šešire,
pipkam robu izigravajući kupca,
dok on virka postrance i tiho mrmlja cijenu.
Da, on nudi, a ja buljim u ponudeno i klimam glavom,
čak od njega tražim i da ponovi cijenu!
Zašto to radim? Zašto se ja pravim da kupujem i
zašto se on pravi da nadzire sve to i čeka na moj izbor,
kad bi umjesto toga mogli jednostavno stati
jedno naspram drugog, on i ja, i u tišini se u oči gledati?

UDARITI TOČKU

Pridem li prozoru — dolje je mjesecina i njeni predjeli.
Tu palucaju svileni negativi u sablasnim komorama
kućnih dvorišta.

A gore — mjesec, u koji bulje zjene ubojice.
Mjesec svima pripada, znam to,
gore jedan mjesec, dolje tolike vojske.

A mjesec kurvin sin, na njemu već trideset godina isti zec,
ili zec ili lice luckastog debeljka, s obrazima zduhača.

Iz takvog obraza nikada ni kapi!

I tko će onda umiti mu lice i udariti točku, tko, ako neću ja?

Ja sam ta koja noćas upisuje novo lice kurvanjskom suputniku!
Toliko mogu učiniti odozdo jednom mjesecu. I jednom ubojici,
sve dok on ne zna i ne vidi da i ovo drugo lice nudi noćas luna.

A ne zna i ne vidi. Tako ostrvljen i sam taj uvijek vidi isto.

Gleda jednim te istim očima, dok oni, staro pleme,
ista krv, oni su mnogooki. Oni vide i znaju kuda sve to ide.

Oni umiju skloniti oči svakog ubojice s površine mjeseca.

Zapale vatru, polože kletvu, pa ga domame na zečji poj,
britvin pir. Uhvate ga na oštar hropac.

Oni se raduju jednodušno. Isprate ga pljeskom.

Tako jedan ubojica nije znao nikog.

15

KARTA CALABRIJE

Nakupina oblaka u retrovizoru nalik je na sivu, zamršenu užad,
ili pletenicu plahte koja se cijedi u četiri ruke, posuta azurnim
zrnjcima budućeg bljedila, ta se nakupina zapliće i raspliće
ispod nebeskog rendgena, i tamo je i tu, ali ja ne želim dijeliti
ono što se nudi pogledu na ono što vidim kroz prednje staklo
i kroz stakla postrance, na ono što pratim u retrovizoru, i na ono
što se ukazuje u ogledalu iznad sjedala, ne želim to razbijati
na krhotine neba i na čemprese po obroncima, a potom skupljati
komadiće, brojiti ubodljive pukotine svjetlosti tamo gore,
ili brojiti stabla koja preda mnom rastu, a onda kopne iza mene,
veliko je nebo, sitno je oko, čas je u ogledalu, čas je tu,
iznad karte Calabrije, koja podrhtava na mojim koljenima,
i sama razmrvljena u nečitko, zeleno i žuto grumenje posuto
mravlјim stazama, tu bi kartu trebalo nekako zavezati u čvor,
zategnuti je dobro izmedu dva brda da se ne ospe, trebalo bi je
spojiti sa zemljom, nebom i drvećem, pa je čvrsto priljepiti za predio,

da se ono što je ucrtano ne razbježi i da napolju bar tu i tamo uskrsne planinski vrhunac koji je obećala, ili nešto nalik na rijeku koja će biti na ovoj karti i u retrovizoru istovremeno, tako bi s tom kartom trebalo, a ne da toliko toga na putu izmiče i opire se pogledu ili se izvija kao u kući ogledala, onako kako se prozori putovanja nižu u oku i vratnim žilama, dok u uhu brije šum limene kutije na benzin, ali, tko zna, možda će sve to što sad vidim mirisati na cimet jednog dana.

Velimir Visković

Otvaranje prostora slobode i kreativnosti

Kad sam Slavka Goldsteina obavijestio da u HDP-u pripremamo skup u povođu osamdesete obljetnice njegova života, najprije je bio pomalo rezerviran: rekao je da on nije autor nekog velikoga opusa koji bi zasluživao simpozijsku pozornost. To baš i nije tipična reakcija, pisci obično otvoreno, prilično egzaltirano pokazuju zadovoljstvo kad im se ponudi takva mogućnost. Znači li Goldsteinovo okljevanje stvarnu skromnost, možda i sumnju u samoga sebe? Sumnju da nije ostavio pravi pisani trag u obliku vlastitih knjiga? Ne mislim da je Goldstein u ovim ipak zrelim godinama i sa svim svojim nemalim životnim iskustvom baš toliko nesiguran u vrijednost onoga što je u životu napravio, iako je u svojem radnom vijeku doista mnogo češće svoje znanje i trud ulagao u nastanak tudihih knjiga nego vlastitih. Mislim da je on svojim nećkanjem samo oprezno provjeravao krije li se iza naše ponude da obilježimo njegovu obljetnicu tek kurtoazija Društva u članstvu kojega je on jedan od seniora, a ne bi li smo mi zapravo bili sretniji da se time ne gnjavimo.

Odgovorio sam Slavku da ćemo mi tu obljetnicu obilježiti htio on to ili ne, a da je bolje da suraduje, jer ćemo onda »vjerojatno biti blaži u ocjenjivanju njegova djela«. Osobno sam duboko uvjeren da je Slavko Goldstein jedna od najzanimljivijih, najagilnijih i najvažnijih osoba hrvatskoga kulturnog, ali i političkog života te da on koji je cijeli život pokretao inicijative, animirao druge, uredivao tude knjige, zaslužuje ovom prigodom da se i drugi sustavnije pozabave njime. Iako mislim da Goldstein već kao autor knjige *1941. — godina koja se vraća* zaslužuje pozornost ne samo zbog historiografsko-publicističkih kvaliteta te knjige već i zbog književnih vrijednosti njegova stila, zbog uspjelog portretiranja likova i zanimljive naracije, u fokusu naše pozornosti neće biti samo njegov književno-publicistički opus već cjelokupna javna djelatnost, bez koje bi hrvatska kulturna povijest zadnjih više od pet desetljeća bila bitno siromašnija.

Slavko Goldstein ima nevjerljivo zanimljivu i dramatičnu osobnu povijest: tragično iskustvo pripadnika židovske zajednice kojemu je u Drugome svjetskom ratu stradao dio obitelji, sudjelovanje u partizanskom pokretu; poslijeratni gubitak imovine, obiteljske knjižare u Karlovcu, za koju mnogi Slavkovi karlovački prijatelji kažu da je bila svojevrsno središte kulturnog života (a vjerojatno je utjecala i na intelektualno formiranje velikog broja sjajnih intelektualaca — nerazmjero veličini grada — koji su obilježili hrvatsku kulturnu povijest druge polovice dvadesetoga stoljeća). Potom odlazak u Izrael, povratak već u ranim pedesetima. I bavljenje novinarstvom, filmom, nakladništvom, privatnim poduzetništvom, pisanjem knjiga... Svime onim o čemu mi danas namjeravamo govoriti.

Sve to vrijeme Goldstein se bavi i politikom; on je angažirani intelektualac: u razdoblju Jugoslavije uključen je u niz inicijativa koje vode liberalizaciji jugoslavenskoga socijalističkog sustava. Potkraj osamdesetih on je utemeljitelj i prvi predsjednik Hrvatske socijalno-liberalne stranke. Pretpostavljam da je upravo on i najzaslužniji za tu, doktrinarno gledano, ne baš idejno najčistiju kovanicu — »socijal-liberali«, ali ona ponavlja odgovara onome što su doista bile Goldsteinove zbiljske političke preferencije u vrijeme jugoslavenskog socijalizma, ali i potom u razdoblju Tudmanove vladavine i divljega hrvatskoga kapitalizma. Sve vrijeme, u različitim društvenim sustavima, Goldstein se zauzimao za promociju liberalnih vrednota naglašavajući nužnost poštovanja individue, osobnih i poduzetničkih prava i inicijativnosti, te vrednota otvorenog društva; istodobno je kao nekadašnji ljevičar očuvao svijest o nužnosti socijalne pravednosti hrvatskoga društva, zaštite sviju onih koji zbog različitih razloga ne mogu izdržati nemilosrdnu tržišnu utakmicu. Goldstein nije dugo ostao na čelu socijal-liberala: i samome mu je postalo jasno da hrvatska javnost na čelu stranke koja ima ambicije da bude realni čimbenik hrvatske politike očekuje lidera koji je izrazitije nacionalno, zapravo nacionalistički, profiliran pa makar se radilo i o liberalnoj stranci. Povukavši se nakon kraha Koalicije narodnog sporazuma na prvim demokratskim izborima iz stranačke politike, Slavko Goldstein je djelovao, kao jaka izvanstranačka ličnost, iz drugoga plana. U situaciji izrazite nacionalne homogenizacije koja se svim sredstvima podržavala i nakon okončanja ratnih sukoba, on je preko raznih institucionaliziranih i izvaninstitucionalnih inicijativa podupirao pravo na razlikovanje, isticao potrebu dijaloga, između ostalog i dijaloga između dojučer zaraćenih strana (sjetimo se samo njegove uloge u organiziraju okruglog stola o odnosima Srba i Hrvata u studenome 1993). U tom razdoblju vladajuća stranka preuzimlje nadzor nad gotovo svim medijima u Hrvatskoj, kad su smijenjene liberalne redakcije *Danasa* i *Slobodne Dalmacije*, Goldstein pokreće časopis *Erasmus*, koji nije imao visoku nakladu, ali je nizu lijevo-liberalnih intelektualaca i novinara pružio bar privremeno utočište. Smionošeu svojih inicijativa (sjetimo se samo one sa zahtjevom za povlačenje Franje Tudmana s vlasti), časopis je dobio širok javni odjek, koji daleko nadmašuje standardni obzor časopisne recepcije. A ne zaboravimo da se radilo o razdoblju kad zapravo ne postoji pravi opozicijski tisak jer se *Feral Tri-*

bune tek pokreće, a *Novi list* još nije potpuno oblikovao svoj opozicijski profil. Taj izvaninstitucionalni utjecaj na naš javni život Goldstein je zadržao do današnjeg dana; dobar je primjer nedavna afera sa suspenzijom policijskog inspektora koji je pozvao Tompsona na obavijesni razgovor, kad je upravo Goldsteinova novinska intervencija pridonijela da prorade »institucije sustava«.

Najdulje je u svojem radnom vijeku Goldstein bio urednik. Isprva, pedesetih, u novinama gdje je ostavio zamjetan trag kao jedan od osnivača čuvenog *Vjesnika u srijedu*, tjednika koji je svojom pojavom narušio uniformiranost tadašnjih jugoslavenskih medija, a šezdesetih i u samom početku sedamdesetih artikulirao demokratsku i nacionalno emancipatorsku političku platformu najozbiljnije od svih medija koji su činili zajedničku frontu hrvatskog proljeća. Šezdesetih je, međutim, Goldstein već glavni urednik izdavačke kuće Stvarnost, a na samom kraju šezdesetih utemeljitelj i direktor Libera. Goldstein je bio atipičan direktor jer na tu dužnost nije došao kadroviranjem partijskih komiteta već je zapravo jednu prateću izdavačku službu Sveučilišta svojim poslovnim talentom razvio u samo nekoliko godina u respektabilnu izdavačku firmu. Prva zapaženja Liberova knjiga bio je *Sukob na književnoj ljevici* Slavko-va karlovačkog prijatelja Stanka Lasića, koja je izazvala silno uzbudjenje u intelektualnim krugovima (zanimljivo, čak i više u Beogradu nego u Zagrebu, Danilo Kiš svjedočio je u svojoj *Po-etici* o dvodnevnoj žučnoj raspravi u prepu- noj sali beogradskog Doma omladine). U tadašnjoj situaciji kad se na svjetskoj sceni pojavljuje tzv. eurokomunizam kao nagovještaj mogućnosti da je ipak moguć spoj demokracije i socijalizma, Lasić je reaktualizirao jedan davnih sukob na meduratnoj jugoslavenskoj lijevoj sceni između staljinističkih ortodoksa i demokratskih ljevičara opredijelivši se nedvosmisleno za ovu drugu stranu. Već tom prvom uspjehnicom Goldstein je pokazao da je kao direktor spreman balansirati na rubu mogućega, prelazeći ponekad taj rub, jer se znalo da je Lasićeva knjiga plod polemike s Vladimirom Bakarićem. Sljedećih je godina Liberova izdavačka politika profilirana u nekoliko bitnih smjerova. Najvažniji dio izdanja čine knjige i projekti nastali u suradnji s Institutom za književnost Filozofskog fakulteta koji vode Goldsteinovi prijatelji Lasić i Frangeš. Tu se pojavljuje niz kapitalnih književnoznanstvenih knjiga glavnih pripadnika zagrebačke književ-noteorijske škole (Flakera, Žmegača, Vidana, Lasića, Frangeša, Čale, Solara, Bekera, Kravara, Pavličića, Bitija i dr.). U suradnji s tim timom teoretičara i povjesnika književnosti tiskaju se i temeljito tekstološki opremljene edicije sabranih djela klasičnih hrvatskih pisaca (Držić, Petrić, Bošković) pa i stranih (Petrarca, Dante, Boccaccio). Posebnu važnost imaju reprinti kapitalnih časopisnih edicija poput *Danice ilirske* ili Krležina *Danasa*, odnosno temeljnih djela hrvatske kulturne tradicije: Belostenčeva *Gazophylaciuma*, Vrančićeva petojezičnog riječnika, *Misala po zakonu rimskog dvora*. Liber se pojavljuje i kao suizdavač dvaju kapitalnih književnopovijesnih projekata oko kojih je trebalo okupiti i koordinirati čitave timove suradnika: višesveščanih povijesti hrvatske i svjetske književnosti, koje su u širokoj upotrebi i dan-danas. Bilo je u Liberu još zanimljivih, nažalost nerealiziranih ideja poput plana kritičkog izdanja *Sa-*

branih Krležinih djela. Iz iskustva priredivača Krležinih djela znam koliko je to teška, gotovo nemoguća misija s obzirom na količinu izmjena koje je Krleža provodio u raznim izdanjima svojih djela.

Posebnu pozornost izazivala su Liberova memoarska izdanja i knjige koje su se odnosile na hrvatsku i jugoslavensku povijest XX. stoljeća. Najveći hit bili su svakako Mićunovićeve *Moskovske godine*, Titova ambasadora u SSSR-u iz pedesetih, koje su imale odjek i izvan granica Jugoslavije.

Iako izdavanje recentne beletristike nije bila njegova specijalnost, Liber će ostati zapažen i po tome što je, nakon što ga je jedan zagrebački nakladnik odbio, tiskao *Grobnicu za Borisa Davidovića*, prijelomnu knjigu Danila Kiša koja će postati veliki hit, ostavivši snažan trag i u književnom djelovanju mladih hrvatskih postmodernista, a napisljeku doživjeti i veliki međunarodni uspjeh.

I u osamdesetima, kad se — kako su neki govorili — Liber komercijalizirao, bilo je to daleko od komercijalizacije u današnjem smislu; Liberov komercijalni program zasnivao se ponajprije na dobro uredivački osmišljenim serijama od po deset kapitalnih romana važnijih svjetskih književnosti, donesenih u prijevodima ponajboljih prevoditelja i priredenih u suradnji s katedrama stranih književnosti na Filozofskom fakultetu. U svemu tome Slavko Goldstein nije bio nimalo nalik socijalističkim direktorima u nakladničkim kućama, koji su zazirali od prevelikog petljanja s piscima baveći se uglavnom ekonomskim aspektima poslovanja; on je permanentno bio uronjen u rad s autorima i knjigama, često sam smisljavajući projekte i okupljajući timove koji će raditi na njihovoj realizaciji.

Ta inicijativnost i poduzetnost, sjajan smisao da izbalansira finansijsku isplatljivost s društvenom i znanstvenom relevantnošću projekata, pomogli su mu da uspješno započne i posao u svojoj privatnoj firmi Novi Liber, čiji je program otvorio *Rječnikom hrvatskog jezika* Vladimira Anića, postigavši tržišni uspjeh o kojem su kasniji izdavači rječnika mogli samo sanjati, a potom je tu reputaciju glavnog izdavača rječničkih edicija učvrstio i tiskanjem *Rječnika stranih riječi* te *Hrvatskog enciklopedijskog rječnika*. Tim je edicijama ne samo pokrio tržište već i znatno otežao provođenje planova dijela radikalnih lingvista, koji su tih godina namjeravali hrvatski standard temeljito revolucionirati vraćajući nas sve natrag u školske klupe. Naravno, i u Novom Liberu Goldstein je iskazao svoj poseban afinitet prema povjesnim temama objavljujući niz kapitalnih historiografskih edicija.

Sam sebe je očito primarno doživljavao kao urednika, kao čovjeka koji pomaže drugima da artikuliraju svoje ideje, kao pokretača novih inicijativa koji popunjava prazne prostore na kulturnoj mapi. Njegova osobna bibliografija do 2007. godine relativno je skromna: osim mnoštva novinskih članaka, on autorски potpisuje samo nekoliko knjiga: suautor je knjiga *Okrug Karlovac 1941.* (1961) i *Holokaušt u Zagrebu* (2001); tu su i dvije knjige *Prijedlog 85* i *Prijedlog 90* u kojima je potkraj osamdesetih, u situaciji kad je već očito da se socijalistički sustav urušava, iznosio vlastite poglede na stanje gospodarstva i društvenog sustava te prijedloge za promjene.

Svoju pravu autorsku moć iskazao je tek 2007. u knjizi *1941. — godina koja se vraća*. Iako je u prvom planu njegove knjige osobna priča o stradanju oca, to djelo se pretvara u minucioznu analizu funkciranja nacionalističkoga totalitarnog sustava, kako on djeluje u svakidašnjici, kako podčinjava ljudе, kako od običnih gradana čini zločince. Iako duboko traumatiziran gubitkom oca u osjetljivom dječačkom dobu samo zbog činjenice da je nepočudnoga etničkog podrijetla, Goldstein izbjegava retoriju, crno–bijelo slikanje stvarnosti; pokazuje otvorenost i prema motivima onih koji su se našli na ustaškoj strani pa ti likovi nisu unaprijed zadani svojom zločinačkom prirodom. Opisujući kako stasi ljepotan, izvrstan učenik i student Saša Šantić 1941. postaje hladnokrvni ustaški egzekutor, Goldstein zapravo pokazuje kako zločin ne mora nastati kao rezultat provale primordijalnog zla koje je samo kamuflirano u nečijoj zločinačkoj prirodi već upozorava kako ideologija zasnovana na nacionalističkom radikalizmu, na idolatriji naciji i mističnoj zanesenosti idejom države (koja po toj ideologiji dobiva na vrijednosti ako se za nju žrtvuje ne samo život neprijatelja već i vlastiti), nužno vodi u zločin čak i ljudi koji svojim kvalitetama mogu biti uzorni članovi zajednice. Svojom smirenošću i mudrošću, pročišćenim stilom, vještim pripovijedanjem, dobrim psihokarakterizacijama, ova knjiga se izdvaja u našoj memoaristici i spisateljskim kvalitetama i porukama koje je preporučuju kao obvezatno štivo u sredini koja nedovoljno distingvira patriotizam, kao afirmativan odnos prema vlastitom narodu i domovini, od nacionalizma kao pervertiranog fetišizma nacije i države, koji vodi u mržnju prema svima drugima i drugaćnjima.

Svoju autorsku kreativnost Goldstein je pokazao i filmskim scenarijima. Iako je sâm sklon odmahnuti rukom kad mu se to spomene, ipak valja spomenuti da je upravo on pisao scenarije za zapažene filmove poput *Prometeja s otoka Viševice*, *Signala nad gradom*, *Četvrtog suputnika*, *Akcije stadion*. Ti naslovi su dovoljno važni za povijest filma da ih ni u kojem slučaju ne smijemo zanemariti. I u ovoj prigodi svečanog rekapituliranja jednoga zanimljivog, dramatičnog života i bogatog opusa i oni govore o radoznalom duhu, spremnom na istraživanje novih mogućnosti izražavanja, otvaranje prostora slobode i kreativnosti, stvaranje uvjeta za život i rad u kojem nitko neće postati žrtvom zbog drugaćijeg političkog stava, vjere i nacije. To je Goldsteinova ne politička već, šire, društvena misija i stoga mu danas ovim skupom odajemo poštovanje!

Vesna Pusić

Slavko Goldstein

Povodom 80. rođendana

22

Slavko Goldstein je jedna vrlo neobična i, u našim uvjetima, rijetka pojava. Od svih njegovih karakteristika i asocijacija vezanih uz njega, ova činjenica bi nas trebala najviše zabrinuti, jer je prvi i dominantni dojam koji ostavlja na čovjeka da je on apsolutno normalan. Paradoksalno je, ali istinito, da ga upravo ta nje-gova normalnost, odnosno optimistična normalnost — normalnost s intelektualnim šarmom čini, na žalost, tako neobičnim i tako rijetkim.

Forsiranje normalnosti

Ako treba naći jedan termin koji najbolje opisuje suštinu svih njegovih karijera, angažmana i odnosa prema režimima kroz koje je prolazio, to je *forsiranje normalnosti*. Preživio je seriju više ili manje nenormalnih režima:

1. Kraj stare Jugoslavije
2. Ustašku vlast u NDH-ziji
3. Poslijeratni komunizam u Jugoslaviji
4. Samoupravni socijalizam
5. Raspad i kraj Jugoslavije
6. Tuđmanovsku Hrvatsku
7. Današnju Hrvatsku.

Radio je najrazličitije poslove: od partizanskog kurira, direktora kina, novinara, scenarista i režisera, do urednika, esejista i pisca. U svim tim poslovima i svim tim vremenima, uporno i tvrdoglavu, ponekad potpuno i gotovo smiješno sam, forsirao je normalnost. Nije prihvaćao bezumlje i ludosti raznih režima kroz koje je prolazio, niti im je bio spremjan popuštati kad je već svima bilo jasno i očito da su davno odustali od svojih proklamiranih idea, a nikad nisu ni imali smisla za temeljnu ljudsku pristojnost i uvažavanje. Njegovo ponašanje

izazivalo je cijeli spektar reakcija. Neki su ga interpretirali kao nepodnošljivu naivnost, a neki kao vrhunsko lukavstvo i preprednenost. On nikad s tim nije polemizirao pa čak niti komentirao takve primjedbe. Samo je ostao čvrst u svom stavu. Slavkova normalnost je njegovo nepokolebivo uvjerenje da zakoni moraju biti pošteni i pravedni i doneseni u demokratskoj proceduri; da je gradansko dostojanstvo prvo pravo svake osobe i da je sloboda cilj svakog društva i jedino opravdanje i temeljna svrha postojanja države. Nema te klase, nacije, velike ideje ili povijesnih okolnosti koji mogu opravdati kršenje tih temeljnih principa.

U našim razgovorima o politici u užem i širem smislu i njenim ciljevima, prije sam ja sklona velikim riječima kao što su *sloboda, dostojanstvo i pravednost*. Slavko ih gotovo uopće ne koristi. On naprosto smatra da je to normalno i da se od toga ne može odstupiti. Ponaša se u skladu s tim svojim uvjerenjem čak i kad je ta normalnost vrlo realno smrtonosna. Nema ideologije i institucije za koju je dopustivo žrtvovati čovjeka, nema vlasti koja smije koristiti strah kao svoj instrument i nema zdravog društva u kojem živi diskriminacija. To je normalan stav. Naš problem je što je, u dosljednoj primjeni, tako neuobičajen i tako rijedak i što je za normalnost u pravilu potrebna izuzetna gradanska hrabrost. Parafrazirajući rodonačelnika normalnosti i zdravog razuma Thomasa Pinea: »Common sense is the most uncommon of human characteristics ...« — Zdrav razum je najrjeđa od ljudskih osobina, a gotovo je potpuno nepoznat vlasti. Forsiranje normalnosti glavna je karakteristika i poveznica ukupnoga Slavkova političkog i javnog angažmana.

Upotreba nepovoljnih okolnosti

Druga Slavkova karakteristika je fantastična sposobnost upotrebe nepovoljnih okolnosti. Pripremajući našu zajedničku biblioteku u *Erasmusu*, naročito prijevod knjige Timothyja Gartona Asha, *Mi, građani... 1989.*, čitali smo Ashovu raniju knjigu u kojoj analizira situaciju u Istočnoj Europi — *Upotreba nepovoljnih okolnosti*. Dragocjeni i posebni talent da se loše okolnosti, loša geografija, loša povijest, loša država ili naprosto loša sreća, iskoriste za nešto pozitivno i povoljno, može biti svojstvena državama i nacijama, ali još više od toga može karakterizirati pojedince. Gledano u cjelini, svaki čovjek dobije više ili manje jednaku količinu nesreće ili nepovoljnih okolnosti tokom života. Razlika je samo u tome da neki ljudi potonu u tim nepovoljnim okolnostima, a neki iz njih uspiju izvući nešto pozitivno, neku snagu, ili mudrost, ili vlastitu dobromjerost, ili kreativnost za slijedeći korak.

Slavko je umjetnik upotrebe nepovoljnih okolnosti. Razvio je to do te mjere da tu svoju sposobnost širi i na svoju okolinu. Radeći s njim i u olovnim vremenima čovjek se sam sebi počinje činiti nekako pametnjijim i sposobnijim, darovitijim i maštovitijim. Loša vremena za njega su odlična prilika za pokazivanje hrabrosti i čvrstine karaktera i otkrivanje vlastitih sposobnosti koje bi bolja vremena previdjela ili ignorirala. U izdavačkom i uredivačkom poslu i u našem

uzbudljivom zajedničkom poslu u *Erasmusu* u olovnim vremenima, sposobnost upotrebe nepovoljnih okolnosti mu je dala onu nedostiznu komparativnu prednost da iz autora i teksta izvuče više nego što je bilo tko mogao prepoznati da tamо ima.

Neprihvaćanje uloge žrtve

S talentom za iskorištanje i izokretanje nepovoljnih okolnosti povezana je i treća značajna Slavkova karakteristika, a to je odbojnost prema patetici i vlastitoj ulozi žrtve.

Bez obzira na princip ravnomerne raspodijeljenosti nepovoljnih okolnosti, Slavku je sudbina u tom smislu udijelila ipak nešto više od prosjeka. Možda je upravo zbog toga razvio antipatiju prema ulozi žrtve i, naročito, prema načinu mišljenja, ljudima i postupcima koji proizvode žrtve. On smatra jadnima i žaljenja vrijednjima režime i ideje koji proizvode žrtve ili smatraju da se za njih treba ili može žrtvovati. Ljudi koje oni teroriziraju nisu jadni i nesreće koje proizvode ne degradiraju one koji od njih trpe.

Slavkova knjiga *1941. — godina koja se vraća*, uz svoje mnoge kvalitete ima i jasnu zadaću raščišćavanja autora s vlastitom pozicijom žrtve i s ulogom žrtve općenito. Potreba da se razjasne i raščiste dileme oko uloge i odnosa Partizana i Ustaša i javni angažman na tim temama, u velikoj mjeri proizlaze iz trajnog poriva da se nepodnošljiva patetika viktimizacije i kolektivnih emocija, zamijeni racionalnim stavom o neprihvatljivosti zločina i terora.

Neprihvaćanje neprijateljstva

Konačno, Slavko teško podnosi konflikt, loše odnose, a naročito neprijateljske odnose s ljudima. Iracionalnost sukoba i netrpeljivosti izaziva kod njega nelagodu prvenstveno zbog svoje destruktivnosti. Zato se u svojim postupcima rukovodi principom koji je najbolje izrazio američki predsjednik Abraham Lincoln kad je rekao: *Pobjedio sam sve svoje neprijatelje. Pretvorio sam ih u svoje prijatelje.* Razumije se, to je pozitivna utopija koju nikome nije uspjelo ostvariti do kraja. Kao što je poznato iz povjesnih činjenica, to nije uspjelo ni samom Lincolnu.

No od svih ljudi koje sam ikada upoznala, Slavko Goldstein se najviše približio tom idealu. U ovom smislu, on je čovjek koji je pobijedio najviše svojih neprijatelja. To je njegova četvrta bitna karakteristika.

Što se mene osobno tiče, nije me nikada trebao pobjediti. Moja je privilegija da sam njegov prijatelj.

Andrea Zlatar

Književnost svjedočenja: osobni iskaz i povijest

Svjedok i svjedočenje

25

1941. — godina koja se vraća knjiga je svjedočenja: knjiga koja govori o prošlosti i svjedoči o njoj, jer njezin autor, Slavko Goldstein, koji je *svjedok vremena* o kojem piše — a to je naša suvremena povijest, koja nam je ujedno i sadašnjost — i o tom vremenu ne govori kao neutralni, vanjski svjedok događaja, već kao osoba koja na sebe preuzima teret svjedoka i odgovornost svjedočenja. Njegova je knjiga pisanje o vremenu iz aspekta osobe koja je to vrijeme živjela i živi ga — budući da se vremenska perspektiva svjedoka stalno pomiče, i perspektiva sjećanja uvijek je u promjeni.

Teorija diskursa, etnološka i književna teorija, najčešće upozoravaju na razlike u značenju između *svjedočanstva* i *svjedočenja*, odnosno, između historiografsko-dokumentarističkog svjedočanstva s jedne, a književnog svjedočenja, testimonijske literature s druge strane. Diskurzivna praksa svjedočenja tako klijizi između polova »usmenog kazivanja i pisanog prikazivanja, između mimetičkog i dijegetskog prikazivanja, između priopćavanja i ispovjednih refleksija, između pripovjedne rekonstrukcije prošlog i sadašnjeg identiteta svjedoka, između dokumentarističkog i umjetničkog, između historiografskog i publicističkog diskurza, između vjerodostojnog i skeptičnog, između cjelovitog i fragmentarnog, između pouzdanog i nevjerljivog, između izrecivog i neizrecivog«, o čemu najpotpunije piše Renata Jambrešić, u svojoj studiji o oblicima ratnog i egzilantskog svjedočenja u Hrvatskoj.

Slavko Goldstein u knjizi *1941. — godina koja se vraća* izbjegava tu dualnost i podijeljenost, upravo na temelju specifičnosti svoje pozicije i načina razmišljanja koji iz nje proizlaze: za njega je prošlost živa dokle god postoje njezini svjedoci, koji su često i njezini akteri, a način izlaganja prati njihov život i njihovu ulogu u stvaranju te povijesti. O razdoblju proteklih šezdeset i više godina Goldstein piše pod jasnom iskazanom perspektivom *godine koja se ponavlja* 1941–1991, prateći, međutim, događaje iz devedesetih sve do njihovih konačnih

točaka 2005. godine, kada umiru glavni protagonisti njegove »Priče o dva sela«. Goldstein, naime, kao svjedok pripovijeda o dogadajima kojima je svjedočio i onima o kojima je čuo »iz druge ruke«, ali svugdje gdje u izlaganju to može, prepušta narativnu riječ drugim svjedocima, povijesnim osobama koje u njegovoj knjizi postaju svojevrsni *likovi*, svatko sa svojom pričom i — nažalost, govo svatko s krajem te priče, s vlastitom smrću. Ta pripovjedna igra između Goldsteina-pripovjedača i drugih likova-pripovjedača, stvara u knjizi 1941. — godina koja se vraća posebnu napetost, napetost između osobnog i kolektivnog, između pojedinačnog i općeg, između *male priče i velike povijesti*. Svi njegovi »likovi«, kao uostalom, i on sam, imali su tu — povlasticu i teret ujedno — da govore o dogadajima koji nadilaze njihovu osobnu perspektivu. Kada se o prošlosti govori iz perspektive prvoga lica, iz osobne perspektive, ali jednako tako iz perspektive onih koji u Goldsteinovoj knjizi uzimaju funkciju pripovjedača, u odnosu prema čitateljima oblikuje se posebni oblik obraćanja, odnos koji obvezuje pripovjedača, ali i obvezuje slušače — čitatelje. Analizirajući osobine svjedočanstva i svjedočenja, Shoshana Felman je u knjizi *Crisis of Witnessing* nglasila komunikacijski, posebno apelativni element svjedočenja:

26

»*Svjedočiti ne znači jednostavno pripovijediti već i obvezati se, i obvezati druge pripovijedanjem: preuzeti odgovornost — govorom — za povijest ili za istinu jednog dogadaja, za nešto što, po definiciji nadilazi osobno jer ima opću vrijednost i posljedice*«.

Svjedočanstvo se, prema Felmanovoj nalazi, u rascjepu između svoje obveze i zadatka da prikaže istinite činjenice o nekom dogadaju (pa tako poroti omogući objektivnu odluku), a s druge strane, svoje *literarne izazovnosti*, koja svjedočanstva čini jedinstvenim i neponovljivim tekstovima. Etički i moralni aspekti vezani su uz praksu svjedočenja, od javne zakletve na istinu kad se svjedoči pred sudom ili porotom, do unutarnjeg *obvezivanja na istinu* kad pojedinac svjedoči o dogadajima o kojima želi posvjedočiti. Zbog toga književnost svjedočenja na sebi nosi svojevrstan teret *direktnog obraćanja*, koje za sobom povlači svijest u slušatelja i primatelja, koji na sebe također preuzimaju društvenu odgovornost »svjedoka svjedočenja«. Ta je vrsta »testimonijalnog ugovora« ona koja stvara snažniju interakciju između svjedoka i onih koji slušaju, gledaju ili čitaju njegovo svjedočanstvo. Svjedok, makar možda i neosviješteno, osjeća da je njegov govor *upućen nekome*, da treba slušača — čitatelja — naslovljenika. Komunikacijsku situaciju svjedočenja nije moguće realizirati ako iz nje izostane adresat, onaj koji mora *čuti svjedočenje*. Iz tih je razloga, vidljivo iz poznatog navoda Prima Levija, za traumatiziranog svjedoka najvažnije da ga netko sluša i čuje: »U ono doba, u *lageru*, često sam sanjao: sanjao sam da se vraćam, da se vraćam u obitelj, da pripovijedam a da me ne slušaju. Taj koji je ispred mene ne sluša me, okreće se i odlazi. Ispričao sam taj san, u *lageru*, svojim prijateljima pa su rekli: i nama se to dogada.«

Zato i djeluje tako upozoravajuće Levijev san koji je sanjao još u logoru, san u kojemu ga nitko ne sluša dok govorci o onome što je iskusio i video. Taj će san i u nizu poslijeratnih situacija biti realna stvarnost za većinu žrtava holokausta, kao i u cjelini za većinu žrtava bilo koje vrste nasilja.

Osobno i kolektivno

Goldsteinova knjiga *1941. — godina koja se vraća* proizlazi iz odnosa kolektivnog i pojedinačnog, ne samo osobnog i javnog. Pojedinačni životi nisu, naime, za Goldsteina samo ilustracija kolektivnog stradanja, već zapravo zadaju ritam cijelomu izlaganju i pretvaraju ga u pripovijedanje svjedočenjem. Svjedočanstva mnogih pojedinaca, usprkos tomu što u samome tekstu nisu prenesena u navodima, predstavljaju unutarnje reference i jedine izvore za rekonstrukciju dogadaja, svjedočanstva koja su do danas još uvijek prilično nedostupna široj javnosti. Iz emotivnog naboja što ga svjedočanstva nose, a koji je prividno potisnut historiografskim izlaganjem (koje je prisutnije u knjizi *Holokaust u Zagrebu*) razvija se tragični ritam knjige. Ta tragičnost koja je povjesna katarza i koja nas navodi na »čitanje unazad«, prema statusu prosperitetne zajednice u studiji I. Goldsteina o Židovima u Zagrebu. Ta se tragičnost u knjizi *1941. — godina koja se vraća* vezuje na sadašnje vrijeme i na dogadanja u istim selima pedesetak godina kasnije, za vrijeme Domovinskog rata i nakon akcije Oluja. Ne radi se o »ponavljanju povijesti«, nego o njezinu tragičnom ritmu koji se za Slavka Goldsteina, uvijek vezan uz pojedinca, fokusira kroz pojedinca, gleda njegovu osobnu i životnu priču.

Najosobnija priča — očevo pismo koje je otisnuto na unutarnjim koricama — utjelovljuje intimni dio, posve pretopljen, i fizički, u knjigu. Očevo pismo Slavko Goldstein pronašao je kad je jedan dio knjige već bio napisan — iz arhiva NSK-a javili su mu da su pronadeni dijelovi pisma koje mu je iz zagrebačkog zatvora 1941. poslao otac: »Šalju mi slabo čitljivu fotokopiju: da, to je očevo pismo, njegov rukopis. U gornjem desnom uglu jasno se vidi nadnevak 'Zagreb — zatvor, 2. V. 1941', a pismo je naslovljeno 'Dragi Slavko!' Do mene je pismo putovalo pune šezdeset četiri godine, a na mene djeluje kao da mi otac piše iz velebitske jame koja je njegov grob.« Opisujući put toga pisma, koje je najveći dio vremena provelo u arhivi Vinka Nikolića, Slavko Goldstein suočava se sa svim pitanjima: kako bi na njega, kao na dječaka, djelovalo to pismo da ga je dobio u vremenu njegova nastanka, što bi mu značilo kasnije, da li — i na koji način, to pismo mijenja njegovo mišljenje i stav o Vinku Nikoliću, »dužnosniku u promidžbenim službama ustaškog pokreta«, a kasnije dugogodišnjem uredniku *Hrvatske revije*, koji se iz emigracije devedesetih vratio u Zagreb.

To pismo predstavlja emotivno središte iz kojega se razvija pripovijedanje u prošlost, nekoliko stranica očeva rukopisa i očinski ton uzalud ispisanih savjeta, koji se mogu čitati samo unatrag u vremenu. Ono postaje »otponac« sjećanju, koje u tako veliko vremenskom raskoraku od šezdeset i četiri godine, kreće u svoj retrospektivni put.

Sjećanje i zaborav

»Previše sjećanja na jednom, previše zaborava na drugom mjestu« — sažetak je koji daje Paul Ricoeur, francuski filozof posebno posvećen fenomenima povijesti, promatrajući mehanizme realiteta, komemorativne zborove (kao grotesk-

ne deformacije »mesta sjećanja« iz teorije Pierrea Norae) i načine javne reprezentacije prošlosti. Ne slučajno, svaki razgovor na tu temu, Ricoeur započinje primjerima novije političke povijesti: Alžir, Ruanda, Bosna, Kosovo. Njegova je analiza britko jasna i upućena je u srž problema, upravo u točku nesvjesno-prisilnog oblikovanja sjećanja, koje određuje poziciju svjedoka i žrtve. Žrtva se, prema Ricoeurovoj analizi, zatvara u granice povijesne zajednice i svoju osobnu traumu tumači/prihvaca logikom zajednice. Moderna društva preraduju svoju prošlost i potiskuju problematična mjesta povijesti, tako da onda kad nisu u mogućnosti rekreirati nevinu prošlost, stvaraju mogućnosti otkupa krivnje i odštete. Jasno je da društva ne mogu cijelo vrijeme biti sama sa sobom u konfliktu, da moraju imati neke vlastite »terapeutiske« mehanizme. Međutim, najosjetljivija, najtanja granica je ona, smatra Ricoeur, koja dijeli *amnestiju od amnezije*. Svako političko tijelo, da bi zaštitilo svoj identitet, izabrat će amnestiju kao mehanizam što štiti njegovu nedjeljivost. Amnezija je samo posljedica kolektivne amnestije: ako budemo dovoljno pametni da ne kopamo dublje po vlastitoj prošlosti, sve će ostati u redu, svi smo dobri i svi smo zajedno. Mehанизam potisnutog sjećanja, međutim, ne miruje: na taj način na svjetlo javnosti izlazi ono što se sakrilo, od čega je društvo prividno amnestirano, kolaboracionizam, smaknuća, odmazde.

Goldsteinova »Priča o dva sela« kao da je napisana na tragu takva razmišljanja, u kojemu tema genocida otvara posebno osjetljivo pitanje odgovornosti u odnosu osobnog i kolektivnog.

Mnoga otvorena pitanja o osobnoj odgovornosti i kolektivnoj krivnji, vezana su uz dugotrajnu prošlost u odnosima Goldsteinovih dvaju sela, Prkosa i Banskog Kovačevca. Genocid, iako u najširim razmjerima obuhvaća tisuće i tisuće involuiranih počinitelja, ne predstavlja kolektivni čin, već niz pojedinačnih akcija. Priča o dva sela priča je o pojedincima koji svojim osobnim stavovima i djelima pokušavaju — a sve do 1991. i uspijevaju, promijeniti, *kolektivni* tijek povijesti. »Ja odlučujem za sebe« u potpunosti je tu suprotstavljeno strahu od javnih posljedica i pokazuje snagu pojedinca. Dva sela, koja su u dugom razdoblju čak bili i ista »mjesna zajednica«, devedesetih nisu više našla *osobne povezanosti* koje bi premostile *kolektivne* lomove. Traume iz 1941. i 1945, jedna o kojoj se moglo govoriti i druga o kojoj se nije smjelo govoriti, nadvladale su mogućnosti samo-izlječenja zajednice. Stoga je posthumni zapis o smrti pojedinaca, Mate Đereka i Vase Roksandića, svjedočenje o iscrpljenim mogućnostima razgovora i dogovora: »Time«, piše Goldstein, »završava moja priča o dva sela, priča u kojoj moja generacija nije našla put do sretnog svršetka. Bojim se da grobišta šestero ubijenih Kovačevčana nikad neće biti pronadena i da ostarjelo stanovništvo u oba sela nikad neće imati ni volje ni vremena da prebrodi susjedsku zavadu.«

Prkos i Banski Kovačevac upravo su dva takva mesta u kojima ima *previše sjećanja*, i gdje prošlost zauzima prostor sadašnjosti. Goldsteinovo svjedočenje o prošlosti svakako je svjedočenje za povijest, ali prvenstveno je svjedočenje za *nas*, odnosno, za sadašnjost. Za sadašnjost koja treba ispravljati nesrazmjere u odnosu zaborava i sjećanja.

Marko Grčić

Škola povijesti Slavka Goldsteina

Čini mi se da svi ljudi, i žene i muškarci, stariji od pedeset godina, u svojim sredinama, jedni u nazužima, drugi u najširima, nekako gotovo neopazice postaju svojevrsni simboli. To je, na stanovit način, njihova kućna ili javna šifra, najopćenitija predodžba koju o njima ima njihova zajednica. Premda, najčešće, oskudijeva u mnogim životno važnim pojedinostima, ta šifra uspješno služi kao novčanica u prometu ljudi i ideja. Osobe koje poznajem, i čije mišljenje cijenim, većinom u Slavku Goldsteinu vide simbol uspješna publicista, izdavača i pokretnača političkih projekata, koji u sebi, i u svojem javnom djelovanju — što je danas u nas prilično velika rijetkost — sjedinjuju elemente koji su, kad su posrijedi mnoge druge naše važnije ličnosti, inače razdvojeni: to su istinski kozmopolitizam i živ smisao za nasušne potrebe ove nacionalne zajednice u pojedinim etapama njezinih nedavnih poraza, pobjeda, gubitaka političke i moralne orijentacije i zatvaranja očiju pred vlastitim opačinama, napose za Drugoga svjetskoga rata i, djelomično, za Domovinskoga. Čini mi se, isto tako, da je on — nastojeći neugodne povijesne činjenice sagledati iz svih mogućih perspektiva, ne namećući im unaprijed formiranu interpretaciju, i tako ne dopuštajući da postane njihov nesvesni rob, nego im se otvarajući kako ne bi ga one učile i tako ga oslobodale uobičajenih mrtvih klišaja — postupno sazrijevao i da je njegova *zrelost* danas ne samo njegov osobni nego i naš društveni kapital. Sudeći, osobito, po njegovoj najnovijoj knjizi, *1941. — godina koja se vraća*, on je, neusporedivo zrelije nego mnogi drugi, pokazao da je kadar izići nakraj s najbolnjim svojim i našim iskustvima što ih je prozvelo vrijeme ustaške NDH i holokausta.

Slavko Goldstein, iako ja to tada nisam znao, ni mogao znati, a njemu je, vjerojatno, bio samo dio profesionalne rutine, na neki je način odredio i moju profesionalnu sudbinu: naime upravo me on 1959., dakle prije gotovo pola stoljeća, u redakciji *Vjesnika u srijedu*, gdje je, kao tridesetogodišnjak honorarno uredivao legendarni zabavni prilog, s Ripom Kirbyjem i kriminalističkom pri-

čom, koju sam poslje, uz pokojnoga Antuna Patika, i ja prevodio a Josip Vaništa ilustrirao, primio na preliminarni razgovor, na preporuku prof. Ljudevita Jonkea, prije negoli sam počeo šegrtovati kod najvećega novinskog praktičara starijeg naraštaja, Šibenčinana Ive Baljkasa, prvo člana CK KPJ, a poslije pripadnika tzv. dalmatinske frakcije protiv Tita 1937.

Poslije smo se susretali na više projekata, od kojih mi je bio najmiliji rad na *Timesovu Biblijskom atlasu*, što ga je preveo njegov tada mladi sin dr. Ivo Goldstein, a ja mu bio redaktor i suurednik.

Još dok sam bio vrlo mlad, a on već iskusan mladi čovjek, s dramatičnom prošlošću progonjenoga Židova, partizana i javnoga radnika, osvajala me kod njega, neuobičajena u to doba, intelektualna *neovisnost* upravo od vlastite povijesti, velika sloboda od osobne karme. Premda je, pošto su mu ustaše na samome početku NDH u Jadovnu divljački ubile oca Ivu Goldsteina, karlovačkoga knjižara, a cijela se obitelj suočila s opasnošću da bude istrijebljena, kao dječak otisao u partizane, što je, dakle, sasvim pouzdano, bio fundamentalan dio njegova formativnog iskustva, on je ipak, s godinama, pokraj velikih povijesnih zasluga antifašističkoga pokreta kojem je pripadao, bio sposoban ne samo naslućivati nego i spoznati i njegovo mračno naličje.

Jedna od prvih pukotina u jugoslavenskome ideološkom monolitu, barem kad je o javnoj intelektualnoj sferi riječ, bila je knjiga *Sukob na književnoj ljetnici* Stanka Lasića iz 1970. s kojom je, kao pokretač *Libera*, ključno povezan upravo Slavko Goldstein. Svi ovdje znamo da je ona, dvadesetak godina nakon Đilasova slučaja iz pedesetih, u cijeloj Jugoslaviji pokrenula lavinu kontroverzija, napada i obrana, omogućujući, koliko je tada praktično bilo moguće, da se supstancija boljevizma barem preispita, da se ona prizove u javnu svijest ne više kao sustav političkih dogmi nego kao društvena tema o kojoj se mogu zauzimati i kontradiktorni stavovi.

Ovdje su već djelomično nabrojene, ili će još biti nabrojene, mnogobrojne stvaralačke referencije u životu Slavka Goldsteina. No, većinom su one, i to ponajvažnije, bile pozadinske djelatnosti natprosječno nadarenog kulturnog čovjeka i menedžera. Spomenut ću samo dva, u ono doba krajnje kontroverzna, projekta u sklopu njegova izdavaštva: *Moj slučaj* Vlade Gotovca, iz 1989., uzničke pjesnikove uspomene i meditacije, po kojem smo, početkom ove godine, redatelj Bogdan Žižić i ja kao koscenarist, napravili dugometražni dokumentarni film, i, iz iste godine, studiju demografa (danas pokojnoga) Vladimira Žerjavica *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu*. Navodim ova Goldsteinova izdanja kao uzore kako se ulazi u političke tabue još dok su oni živi.

Njegovo pravo remek-djelo jest, zapravo, knjiga *1941. — godina koja se vraća*, jer on integrira, rekonstruirajući tragični slučaj svojega oca, povijesnu traumu NDH i njezinu najdublju, i faktografsku i intelektualnu, valorizaciju. Ako se knjiga čita kao historiografsko djelo svoje vrste, ono kao da skrupulozno slijedi misao Robina Collingwooda, iz njegova klasičnoga djela *Ideja historije* (The Idea of History), da je glavna svrha proučavanja povijesti *ljudsko samo-*

spoznavanje: Vrijednost je historije, kaže on, u tome da nas uči što je čovjek *učinio* i onda, po tome, što jest čovjek. Ako je ovaj postulat istinit, onda je Goldstein pokazao, plodom svojih kasnijih godina, kako se čovjek samospoznaje kao osoba i kako se spoznaje povjesni kontekst u kojem živi. Goldsteinova je knjiga vrhunsko memoarsko djelo, tj. djelo čovjeka koji se doista ima čega sjećati, ali u kojem se nepouzdanost ljudskoga pamćenja pobjeđuje tako da se ono provjerava s pomoću neovisne arhivske i povjesne grade i pouzdanih svjedoka. I, što je najvažnije, ono je sjajno književno i intelektualno djelo, svojim evokativnim i preciznim stilom i dubinom ne više samo rekonstrukcije mračne prošlosti hrvatskoga naroda, u njezinoj ustaškoj alotropskoj modifikaciji, nego i uspješan pokušaj da se ona razumije u kontekstu svojega vremena i u kontekstu nedavne sadašnjosti, osobito u kontekstu nekih aspekata Domovinskoga rata i hrvatsko–srpskih odnosa. Štoviše, ona nas postavlja u položaj da s novoga gledišta doživimo traume Drugoga svjetskoga rata i, što je imalo dugotrajnije pravo djelovanje na društvo, surovog boljševičkog prvoga porača, i to oslobođeni prisilnih okvira ideoloških diktata s lijeva i s desna koje je pomelo vrijeme. Nije pritom najvažnije da li ćemo se složiti, ili nećemo, sa svim Goldsteinovim ocjenama povjesnih i političkih zbivanja izloženima u ovoj dragocjenoj knjizi: važno je da ona, kao cjelina, svojom *teleologijom*, djeluje otrežnjujući na našu misao, bez obzira na to da li je dotad bila, najčešće, ukopana u ustaškom ili u partizanskome grobu: ona je, vrlo rijedak u nas, pokušaj da se, konačno, potpuno transcendiraju lijevo–desne dihotomije i da se lokalna povijest postavi u najširi međunarodni kontekst, a da joj se ništa ne oduzme od njezinoga tražićnoga ljudskog aspekta, što sam ja, u jednom ogledu o knjizi, možda ne previše sretno, nazvao *historizacija intime i intimizacija historije*, imajući na umu gotovo nesavladljivi *circulus vitiosus*. Goldstein, na najboljim svojim stranicama, nadilazi ta kobna ograničenja.

Hrvatsku je *nacionalnu* svijest, u 19. st., stvorila malobrojna građanska, i kozmopolitska elita. Hrvatsku je *etničku* stvorio seljački pokret braće Stjepana i Antuna Radića, a ona se, kao bitan dio borbenoga i radikalnog političkog programa, javlja u temeljnim načelima domobranskoga, a poslije ustaškoga, pokretna dr. Ante Pavelića iz 1934. Te dvije svijesti, ili dva aspekta današnjega hrvatskoga nacionalnog bića, moderni i arhaični, kao da još nisu posve integrirana. Utješna je činjenica da se društvo danas iz korijena urbanizira, što je jedan od preduvjeta njihova integriranja. Zasad se primjećuje samo, ili se to meni čini, barem među intelektualcima, gotovo opsesivna potraga za identitetom, ali se on, dakako, ni u životu nacije ni u životu pojedinca, ne može osvojiti ako se, istodobno, ne otkrije i *Drugi*, što je vrlo mučan put samosazrijevanja.

Kad danas Slavku Goldsteinu, kao osamdesetogodišnjaku, odajemo ovu skromnu počast, čini mi se, na kraju, da nije najmanje važna činjenica da on u sebi spaja sve značajke *meditativnoga* intelektualca i sve značajke menedžera kadroga *praktično* upravljati svojom i tudom nadarenošću, apstraktno misliti i brzo donositi poslovne i političke odluke, te se njegov idealizam uvijek kalio u stvarnosti.

Kao hrvatski Židov, ili židovski Hrvat i, što je presudnije, kao natprosječno lucidan istraživač svojega i našeg života i pisac, on je, u svakome času, sposoban uspostaviti distanciju i prema sebi i prema drugome. Jer, kao što kaže Jesenjin u jednoj pjesmi, *veliko se gleda tek s razmaka*. Njegova duhovna neovisnost, da bude i Židov i Hrvat, ili ni jedno ni drugo, po mojem je mišljenju ključan element njegove stvaralačke snage. To je njegova škola povijesti. Hvala.

Antun Vujić

U povodu osamdesete obljetnice rođenja Slavka Goldsteina

Slavko Goldstein — kako se ponavlja povijest

33

Kad sam prvi put video naslov knjige *1941. — godina koja se vraća*, pomislio sam — zašto naslov nema barem upitnika, zašto nas Goldstein straši tisućude-vetstočetrdesetprvom? Doduše, zapazio sam da Goldstein kaže da se ta godina *vraća*, a ne da se *ponavlja*. Obično se kaže — *povijest se ponavlja*. Ali ta godina, ona se vraća! Valjda je u tome neka razlika, barem takva koja izbjegava banalnost izraza *povijest se ponavlja*. Medutim, i izraz *vraća* donosi tjeskobu: vraćaju se udarci, zlo se zlim vraća. I zaista, u prvom čitanju teksta, čitalac će na više mesta zapaziti paralele između godina 1941–45. (godine ustaškog režima i NDH) i 1991–95. (godine Domovinskog rata i stvaranja RH). Ali, na više mesta Goldstein napominje da bi se, ako je riječ o nekom kauzalitetu događaja, s pravom moglo govoriti i o nekim drugim važnim godinama, *i prije i poslije 1941.* Očito, da bi se razumio smisao naslova, nije dovoljno samo prvo, nego treba i neko drugo čitanje.

Povezivanje kvislinške ustaške Hrvatske i suvremene demokratske Hrvatske preko te stravične godine, kod većine Hrvata izaziva potrebu za protestom. Ipak, još ima dosta onih koji nas uporno vezuju tim lancem — bilo da se pozivaju na NDH kao na neko ostvarivanje »hrvatskog sna o državnoj nezavisnosti«, bilo da današnju Hrvatsku optužuju kao inkarnaciju NDH. U Goldsteino-voj povijesti nije riječ o tome da današnju Hrvatsku treba kritizirati ili opravdavati zbog one ustaške, nego da shvatimo smisao mogućih »ponavljanja« onoga što Goldstein naziva »modificiranim inkarnacijama«, dakle *vraćanjem 1941.*

Osupnut strahotama kojima je svjedočio kao dječak, Slavko Goldstein nas suočava s mučnom spoznajom o neobjašnjivom obujmu mogućeg izopačenja pojedinca i kolektiviteta. Preobrazbu čovjeka od pristalog mladića, ugodnog poznanika, do zlokobnog ubojice (kakvu je sam video) zapravo ne smijemo ostaviti nesigurnim kategorijama neistraženih dubina »ljudske prirode«. Možda bi i

netko od nas mogao postati ubojica, ali stvar je u tome da to ne smije postati nitko. Moramo se, dakle, nadati nečem pouzdanijem od psihologije i njene neizvjesnosti ličnosti — moramo se ospособити за društveno prepoznavanja Zla, kako bismo ga mogli spriječiti. Pandemijski rast fanatizma i mržnje u *doba ekstremizama* (XX. stoljeće) u službi totalitarnih ideologija s posljedicama masovnih zločina, genocidima i holokaustom, ostao je, kaže Goldstein, »uvijek osudivan, nikad do kraja objašnjen« — a nije bio ni spriječen. Kako to da se i u demokratsko društvo uvlače »modificirane inkarnacije« zla iz prošlosti, kao rezidue mogućeg zla u budućnosti? Kako dakle spriječiti Zlo?

Goldsteinova alternativa je u javnom djelovanju zasnovanom na kritičkim društvenim spoznajama koje su opremljene humanističkim i moralnim prosudbama. Njegova *1941.* daje primjer takvog ispunjavanja javnih obaveza; ona je duboko proživljena pa tako i poopćena egzistencijalno–historiografska analiza jednog traumatskog povijesnog opterećenja, prožeta vjerom da nas humanističko i kritičko proživljavanje prošlosti može voditi angažiranom i ispravnom djelovanju u sadašnjosti. Zbog toga se u Goldsteinovoj *1941.* križaju i elementi drugih povijesnih traumatskih iskustava (uključujući i blajburško). »Najpogubniji je fanatazam mržnje, kaže Goldstein,... ali i revolucionarni fanatizmi koji su pravednički polazili od rušenja postojećeg Zla, često su u sebi nosili klice za novo Zlo. Neumjesno ih je vrednovati jednoznačno, slavljenički bez rezerve ili ignorantski bez uvažavanja«.

Mnoga mjesta u *1941.* su paradigmatska za Goldsteinov postupak objašnjenja i razumijevanja, ali i suprotstavljanja (djelovanja). Ističem dva — sudbinu odnosa dvaju susjednih sela, hrvatskog Banskog Kovačevca i srpskog Prkosa, te slučaj šefa karlovačkog redarstva 1941.

Genocid koji su nad srpskim stanovništvom na Baniji provele ustaške postrojbe 1941. prolom je Zla koje nema dostatnog retorzijskog motiva u obujmu tamošnjih ranijih žandarskih represija, nego u Zlu samom, kao što ni vraćanje Zla 1991. s druge strane, nema motiva u dogadajima poslije 1945. nego u hipostazi Zla 1941. To je jedno od takvih *vraćanja* — sam zločin i njegova hipostaza, s retorijama koje vode u nove zločine. Takva je bila 1941. — smije li ona takva i ostati? Voljeli bismo vjerovati da već samo takvo shvaćanje ukida prijetnju novog *vraćanja* zločina u nekim budućim godinama. Ali vjerovanje nije dovoljno — treba suprotstavljanje, tj. djelovanje. Tako Goldstein 1995. posjećuje zgarišta obiju sela skupljajući i obnavljajući ostatke individualnih plemenitosti dvaju odvojeno pokopanih svjetova — čin koji podsjeća na radnu posjetu Hadu.

Drugi je slučaj karlovačkog redarstvenog ravnatelja koji je 1941. spasio mnoge ljude od ustaških progona, izlažući i samoga sebe. Među progonjenima javljala se i ideja da bi on trebao i ostati redarstveni ravnatelj. Ipak je objektivno bio sukrivac za mnoge zločine koje nije mogao ili znao spriječiti, te je poslije 1945. osuden na višegodišnju robiju. »Po tvrdim zakonima pravosuda mislim da je morao biti kažnen (iako blaže)..., na višem Moralnom sudu oslobođen kazne i nagraden... Nažalost, čuo sam da takvih sudova nema ni u zemlji Utopiji« — piše Goldstein. Sigurno je da nema takvih sudova, ali ima takvih shva-

ćanja koji jedne sudove preispituju drugim sudovima, i ona su bitna za javno djelovanje. To pokazuje upravo Goldsteinova 1941.

Ako nema viših Moralnih sudova, pogotovo smo dužni razviti kriterije javnog moralnog djelovanja. To djelovanje, za Goldsteina, nije puko moraliziranje koje vodi lamentaciji, nego je to spoznaja koja vodi orientaciji, napose političkoj orientaciji kao djelatnom usmjerenu prema ostvarivanju vrijednosti (ili barem izbjegavanju zla) u realnom životu. Moralna prosudba je dio spoznaje koji nas orientira prema djelovanju — to je Goldsteinov *praktički um*. Drugi dio spoznaje je svjedočanstvo, ali i kritičko historiografsko istraživanje. To istraživanje nije vrijednosno neutralno; ono se preispituje vrijednosnim kriterijima koji omogućuju utvrđivanje sadržaja zla i sadržaja dobra u političkom (javnom) ljudskom činu. Tako i zločin dobiva *mjeru osude*, a u toj *mjeri osude* kod Goldsteina ima i dobra *mjera sućuti* — ne samo sućuti prema žrtvi, nego na neki način i prema počinitelju. Ako bi počinitelj zla bio puki plošni lik, ne bismo ga mogli razumjeti, niti shvatiti prirodu Zla. Ako bi ga samo razumjeli bez osude, ne bismo mogli spriječiti relativizaciju zla niti bismo mu se mogli suprotstaviti. Goldstein uspijeva osvijetliti mračne događaje 1941. svojevrsnim *razumijevanjem bez relativizacije*. Za to je potrebno mnogo znanja, ali i veliko ljudsko iskustvo. Njegova 1941. to obilato pokazuje.

Kako se, dakle, ponavlja povijest?

Goldstein se ne bavi metodologijom povijesti kao znanosti, niti njenim podučavanjem koje bi trebalo ponavljati, ali njegov postupak ima mnogo veze s kategorijama trajnih filozofsko-historiografskih dilema. Te dileme on iskustveno vodi u smjeru razrješavanja. Povijest, najprije, nije puka dogadajnica da bi se ponavljala nezavisno od subjektivnog, voljnog ljudskog djelovanja — jednom kao tragedija, drugi puta kao farsa (?). Zločin nije zamašnjak koji se vrti po zakonima povijesne mehanike. To je suviše jeftino shvaćanje povijesti, njenog ponavljanja ili vraćanja, u kojem nema čovjeka i njegove odgovornosti. Također, farsa može biti još tragičnija, ako smo poznavali njen prethodan tragičan oblik, a nismo spriječili njegovo farsično ponavljanje. Ako prihvativimo da je povijest dogadajnica, gubimo osjećaj za njen značenje i relativiziramo odgovornost našeg subjektivnog djelovanja u povijesti i prema sadašnjosti i budućnosti. Zato godina 1941. ne smije ostati samo jedan od korelata u nizu povijesnih događaja, ma koliko odavali formalnu poštu kvantitativnim razmjerima njezine tragičnosti. Ono što prvenstveno mora biti sačuvano, to je njezino *značenje*.

Povijest, također, nije ni nacrt ostvarivanja cilja totalitarnog, pa ni utopijskog uma. Ako podemo od bilo kojeg ideoološkog određenja smisla povijesti, gubimo sposobnost kritičkog vrednovanja povijesnog djelovanja — postupak dobro poznat i u komunističkom odnosu prema povijesti. Tako je i sama godina 1941. u tom vremenu postepeno postajala ritualni memento koji je gubio stvarno *značenje* u korist ideoološkog značenja. Nemoralna proizvodnja sve većeg broja žrtava iz 1941. a nakon 1945. na jednoj strani, svakako je u nekoj korelaciji sa sramnim podcjenjivanjem broja žrtava u 1990-ima na drugoj strani — korelacija dvaju izopačenja koja se ukidaju? Stavljam upitnik jer je takvo gleda-

nje suviše pojednostavljeno da bi bilo zaključak. Ipak, iako takoreći zasnovana na 1941. »komunistima je propala vlast, u bezumnom ratu raspala im se država, kompromitirala ideja i čak im se više ne priznaju ni povijesne zasluge za veliko djelo iz 1941. godine« — kaže Goldstein (str. 331).

Goldstein, dakle, ne razvija izrijekom neku posebnu filozofiju ili metodologiju povijesti, iako bi njegov pristup mogao biti zanimljiv za suvremenu filozofsku raspravu između analitičkog (pozitivističkog) i sintetičkog (voluntarističkog) shvaćanja povijesti. Naime, taj je pristup još i pomnožen s vrijednostima kritičkog svjedočanstva i izuzetne književne ekspresivnosti koje pripadaju onom dijelu povijesnog istraživanja koji vodi javnom angažmanu. Razne vrste spoznaja, znanstvenih, umjetničkih, moralnih, nisu medusobno proturječne. Goldstein nije zaokupljen historiografskom metodologijom, ali je zaokupljen historiografskom *heuristikom*, značenjem povijesti u sadašnjosti — a za to su sve te spoznaje neophodne. On je u svakom trenutku svjestan da značenje godine 1941. ne smije ostati prepуšteno niti ne/vrijednosnom pozitivizmu dogadajnice, niti ideo/mitologiji povijesnog totalitarizma.

36 U potrazi za takvim planom aktivnog (društvenog) značenja povijesti, Goldstein ima dovoljno razloga za zabrinutost spram mogućeg ponavljanja ili vraćanja prošlosti. »Iako su Nijemci trideset godina kasnije (poslije 1945, m. o.) samozadovoljno skovali kovanicu Vergangenheitsbewältigung (prevladavanje prošlosti), bojim sa da ta prošlost nije sasvim prevladana ni kod njih, a još manje u našem istočnom susjedstvu i kod nas u Hrvatskoj. To su još uvek potmule bolesti, koje svoje najžilavije korijene vuku iz godine 1941, iako ni neke ranije ni kasnije godine nisu ostale nedužne«, kaže Goldstein.

Ako i ideja *prevladavanja prošlosti* ostavlja mnoge nedoumice (npr. *zaboravljanje prošlosti*), što tek reći o ideji *nacionalne pomirbe*, ideji koja se u Hrvatskoj ponavljala i u 1990-ima, da bi retroaktivno razbuktala strasti starih političkih polarizacija u gotovo nekrološkom »miješanju kostiju« ili »miješanju ideologija«. Takva ideja *pomirbe* svakako je ispod razine ideje *prevladavanja prošlosti* koja je i sama nedostatna. Ona je usko nacionalna, neprikriveno ksenofobična, ne vodi niti prevladavanju prošlosti nego upravo njenom ponavljanju. Ideja pomirbe zahtijeva moći interpretatora pomirbe, njegovu arbitralnu ulogu. U praksi pak, ta je ideja, umjesto *pomirbe* samo prenijela stare antagonizme na generacije koje ni nisu bile zavadene. Zanimljivo je da pitanje *pomirbe* Goldstein nije ubrojio u svoju inventuru »modificiranih inkarnacija« koje spominje u knjizi, a mogao je — možda je i trebao. Držim da ga je pitanje *pomirbe* svakako uzneniravalо, možda i poticalo da još jednom snažno upozori na značenje 1945.

U Domovinskom ratu (1991–95) zaista je izvršeno određeno prevladavanje prošlosti. Većina Hrvata imala je gotovo jedinstven osjećaj da se boriti i za Hrvatsku i za demokraciju i da su to usko povezani pojmovi. Mislim da se to odnosi i na židovsku zajednicu u Hrvatskoj. Takoder, prvi put u povijesti ta se većina mogla boriti i na istoj strani. Na kraju, izvorena je i demokracija — takva kakva jest, ali ipak demokracija. Nisam međutim siguran kakav je omjer

onih koji su demokraciju shvaćali dovoljno široko — i kao pravo drugih — i onih koji su to pravo prisvojili samo za sebe. To *prevladavanje*, po meni, iako je uspostavljanjem demokracije nadišlo ideju *pomirbe*, ostaje u rezultatu neizvjesno. Za taj se rezultat treba uvijek iznova boriti. Otkrivanje i kažnjavanje zločina bitan je dio te borbe, ali je još važniji dio borbe širenje svijesti o potrebi otkrivanja i kažnjavanja zločina. Taj dio je zahtjevniji, traži napor moralnog uspinjanja čovjeka često preko mjere očekivanja njegove okoline. Dva nekadašnja časna prijatelja, jedan iz Banskog Kovačevca, drugi iz Prkos, poslije Domovinskog rata više nisu imali snage obnavljati prijateljstvo, iako se i Slavko Goldstein za to borio (a on se stvarno zna boriti).

Nažalost, ne postoji neka historiografska logika političkih otkrića koja bi se mogla pretvoriti u sigurnu tehnologiju liječenja društvenih bolesti. Ono što postoji je znanje i obrazovanje — i zahtjev individualne moralne odgovornosti za svakog pojedinca da javno djeluje. Osnovni kriteriji takvog djelovanja lako se mogu naći i izvan ideologije i utopije. Oni su u preispitivanju i širenju sadržaja političkih vrijednosti — napose svima prepoznatljivog i gotovo empirijskog sadržaja demokratičnosti. Mi ne možemo poznavati budući društveni razvoj, povijesni cilj, niti ga možemo propisati, ali možemo razlikovati veći ili manji sadržaj društvene demokratičnosti. Tako možemo razlikovati bolje društvo od goreg i zalagati se za ono bolje. To je Goldstein stalno činio u svojim osobitim pokušajima *društvenog popravljanja*.

Popravljanje društva svojevrstan je Goldsteinov životni politički poziv, izведен iz vlastitog znanja i iskustva, zašto ne reći, i iz mogućih strahova. Totalitarne revolucije, čije je strahote dobro upoznao, pokazuju da velike društvene i državne promjene neizbjegno donose posljedice čiji obujam ne mogu prethodno izmjeriti ni njihovi kreatori. Pravi revolucionari su, prije ili poslije, suočeni s izborom hoće li i sami postati »tlačitelji ili heretici«, citira Goldstein Camusa. Čemu se tek mogu nadati oni koje takvi vode?

Umjesto strategije revolucije i rušenja, Goldstein nudi strategiju evolucije i popravljanja. Ta se strategija ne nudi kao objava koju treba sljediti, nego kao prijedlog koji treba razmatrati. Demokratski ciljevi ne mogu biti postignuti nedemokratskim sredstvima. Tako Goldsteinovi *Prijedlozi '85* ili '90 (ima ih i u 2008.) da bi uspjeli, ne moraju nužno biti u cijelosti prihvaćeni, pa ni provedeni; oni međutim u najmanju ruku uvijek šire sadržaj demokratičnosti, bilo da dolaze pred jutro kada ga bude ('85), ili na večer kada ga smiruju ('90). Ključna odlika Goldsteinova popravljanja društva, dakle, nije rušenje, nego *reformizam*.

Ne znam kada je Goldstein u konkretnim jugoslavenskim prilikama uvidio da i reformizam ima neka rušilačka svojstva. U okoštalim sustavima, radikalniji reformizam obično nije moguć, a onaj sporiji redovito kasni. Službeni (partijski) reformisti su u Jugoslaviji poslije 1971. redovito kasnili, a oni prije 1971. i iz 1971. su, čini se, dolazili prerano. Retorzija (još jedna) nad *hrvatskim proljećem* 1972. odredila je neispravljivu kob kasnijih reformista koji su se još poslije gotovo 20 godina više bojali priznavanja grijeha 1971. (takoder u odnosu

na tzv. *srpski liberalizam*) nego predstojećeg krvavog raspleta 1991. Ti su reformisti najprije prekasno priznali potrebu *priredne reforme* (tržišne ekonomije), a ako su je i prihvatili, nisu prihvaćali i potrebu *političke reforme* (demokratskog pluralizma) i *državne reforme* (konfederativnog uređenja); kad su stidljivo počeli prihvaćati i potrebu *političke reforme*, još nisu smjeli priznati i potrebu *državne reforme*. Tako im na koncu potreba *državne reforme* više nije ni mogla stići s reformske strane, nego iza njihovih leđa, sa strane povijesti koja ih je pomela — njih i mnogo toga s njima. Tu nisu mogli pomoći ni Goldsteinovi *Prijedlozi*. Goldstein u tom pogledu nema razloga biti nostalgičan, iako može biti razočaran. »Mislim da se općenito može zaključiti kako su u suvremenom svijetu višenacionalne državne zajednice održive na dulji rok samo u liberalnoj demokraciji, a neodržive u jednopartijskim sustavima s jednoumnim (monističkim) konceptom vlasti«, kaže Goldstein (str. 327). Mislim da se dodatno može reći da u liberalnoj demokraciji višenacionalne zajednice mogu biti održive na dulji rok samo ako nitko ne sprječava njihov razlaz — to je prvi uvjet, naime da za razlazom nema ni potrebe. Također, bojim se da se može reći i da se, uz potiranje svakog identiteta u suvremenom svijetu globalizacije, od individualnog do kolektivnog, pitanje održivosti nacionalnog identiteta možda po prvi put više ne javlja s konzervativne, nego upravo s liberalne, emancipacijske strane — ideja koja tek traži svoje buduće teoretičare.

* * *

Kada sam u povodu osamdesete obljetnice života Slavka Goldsteina pokušao naći neku njegovu potpuniju biografiju, iznenadio sam se da toga nigdje nema. O čovjeku toliko prekretnički prisutnom u javnom životu — kulturnom, publicističkom, izdavačkom, političkom... — nema potpunijih biografija. Tek šturi podaci, doduše takvi koji podvlače respekt. Čast mi je da se između desetaka takvih biografskih podataka obično nalaze i dva u kojima sam i sâm ponešto sudjelovao — pokretanje višestranačja 1989/90. i obnova Jasenovca 2000/01.

Kad se Jugoslavija i njen državni socijalizam više nisu dali reformirati, Slavko Goldstein je stao na stranu njihova napuštanja. Demokraciju je bio izabrao i ranije, a sada je morao napustiti i okvir unutar kojeg se ona nije mogla konstituirati. Njegova *Hrvatska socijalno-liberalna stranka* kojoj je stvarni utemeljitelj i predsjednik (1989/90) prva je politička stranka u Hrvatskoj toga prijelaznog vremena u kojem je pokretanje političkih stranaka još uvijek bilo kazneno djelo. Na utemeljiteljskoj skupštini, kojoj sam prisustvovao, još se moralо raspravljati u modusu osnivanja stranke kao »saveza«, kako je stranka isprva i registrirana. Teško mi je ovdje ne spomenuti da je prva stranka registrirana kao »stranka« bila upravo moja *Socijaldemokratska stranka Hrvatske*, tek koji tjedan kasnije. No, nije tu bila riječ o hrabrosti nego o brzini političkog vremena kojom se putovalo od »saveza« (i »zajednice«) do »stranke«. Goldsteinova uloga je, međutim, ključna ne samo za osnivanje te stranke, nego i za pokretanje demokratskog procesa uopće. On je stvarni promotor i organizator koalicij-

ske grupacije četiri stranke i političkog aktiviranja uglednih nestranačkih pojedinačnih i disidenata, političara iz *hrvatskog proljeća 1971.*, ujedinjenih u *Koaliciji narodnog sporazuma*.

Već nakon prvih demokratskih izbora 1990. u Hrvatskoj se o sudionicima demokratskog procesa počelo govoriti u kategorijama *pobjednika* i *gubitnika*. Ja sam tada još mislio da su u demokraciji na izborima, pogotovo prvima, svi pobjednici. Ali, već su tada mediji, u svojoj naslijedenoj i do danas neprevladanoj averziji prema onima koji nisu na vlasti, nametali ovu groznu vrstu političkog primitivizma. Naravno, *Koalicija narodnog sporazuma* bila je *gubitnik* već time što nije bila *pobjednik*. Dakle koncept, kojega je uvelike zagovarao i stvarao Goldstein, po sada već standardnoj podjeli na dobitnike i gubitnike, nije prošao. Najprije je prošao politički primitivizam; otkrili smo da se i u višestračkom društvu može vladati jednostranački, dapače autoritarno. Zanimljivo je da danas, što smo od tog razdoblja udaljeniji, to razdoblje sve više napadaju oni koji su ga uvelike obilježavali, napose mediji i njihovi lovci na vještice. I to je rezidua koja se ponavlja — od karlovačke *Hrvatske slobode* iz 1941. s rubrikom »Uzduž i poprijeko«, preko beogradske *Politike* iz 1990-ih s rubrikom »Odjeci i reagovanja«, do današnjeg našeg medijskog žutila čije se rubrike prelijevaju po cijelim listovima pa ih čitatelj može imenovati po volji.

Muslim da se u polju sijanja političkih koncepata mnogima, pa tako i Goldsteinu, događa da im prvotni neuspjesi poslije klijaju kao uspjesi, doduše u izmijenjenom, pa i neočekivanom obliku. Demokratska jezgra koju je ranih 90-ih sačinjavala *Koalicija narodnog sporazuma* ujedno je bila i jezgra političkog okupljanja koje je dovelo do velike promjene i rasta javnog demokratskog senzibiliteta te napokon i do izborne pobjede koalicijske vlade (u osnovi) lijevog centra 2000. Muslim također da mnogi autori političkih koncepata imaju pravo ne biti presretni s oblicima njihove naknadne realizacije, pa tako i Goldstein. Ne znam smije li se u takve »uspjeha« ubrojiti i dvostruki izborni poraz ljevice nakon 2000, ako je urođio, kako neki kažu, izvjesnom *leftizacijom* (poljevičarenjem?) desnice. Valjda ipak ne! Niti ideja mogućeg koaliranja dviju najvećih stranaka u Hrvatskoj 2008., koju je spominjao Goldstein, za sada mi se nimalo ne svida. No to je pitanje političkog razlikovanja u demokraciji — zaista, više se ne moramo u svemu slagati. Vjerojatno će i ovdje Goldstein jednog dana biti u pravu, ali i tada će se to po svoj prilici dogoditi na neki drugačiji način, na način koji će se prije ubrajati u ostvarivanje iluzija nego nada.

Drugi podatak koji se spominje u recentnijem djelovanju Slavka Goldsteina je navodenje njegove funkcije predsjednika Savjeta Javne ustanove spomen-područja Jasenovac. Kao ministar kulture u koalicijskoj vladi 2000. mogao sam poraditi da se konačno prekine mučno izbjegavanje dostojnog javnog čina poklona vlasti žrtvama logora u Jasenovcu. Nakon što se ubrzano krenulo u obnovu opustošenog spomen područja, 2001. je donesen i novi Zakon o Spomen-području Jasenovac, koji je posebno značajnu ulogu dodijelio Savjetu te ustanove. Tada sam zamolio Slavka da se prihvati funkcije predsjednika Savjeta i on

je to prihvatio. Rekao je da je bio odlučio povući se s javnih funkcija (obaveza), ali da osjeća dužnost da TO prihvati.

U povodu 56. obljetnice probaja logoraša koja se obilježavala 29. travnja 2001. imao sam prilike govoriti na tada već ovećem skupu antifašista, predstavnika nacionalnih zajednica Srba, Židova i Roma, vjerskih i političkih organizacija... Rekao sam (vidim na internetu da se to probilo i do naslova nekih novinskih izvještaja) da je Jasenovac »mjesto sjećanja na kojem će se temeljiti (demokratska) budućnost Hrvatske«. Tada sam u funkciji ministra kulture na tom skupu bio najviši predstavnik vlasti. Poslije su dolazili i predsjednik Vlade, predsjednik države, predsjednik Sabora i drugi. Govorili su isto, ili slično. Nadajmo se da je Hrvatska osigurala svoju demokratsku budućnost jer se poklonila žrtvama svoje prošlosti. Time ova Hrvatska nije samo njihova grobnica, nego i njihova domovina. Nije Hrvatska krivac svoje prošlosti, niti je to bilo koja zemlja ili narod, ali krivci bismo bili mi kad ne bismo znali shvatiti značenje tih žrtava.

Goldstein je mnogo učinio za povratak grade koja je bila odnesena iz Jasenovca preko Save, da bi se тамо (nasuprot »ustaške« Hrvatske), postavilo spomen-područje. Ta je građa vraćena Hrvatskoj posredno, preko Muzeja holokausta u Washingtonu. Nakon izjava pojedinih hrvatskih političara o jasenovačkim pomirbama koje su produbljivale nepovjerenje prema Hrvatskoj, Slavko je radio povjerenje, vjerujući u demokratski razvitak Hrvatske, u mjesto te građe u tom Jasenovcu, i mjesto tog Jasenovca u toj Hrvatskoj.

Svoj odnos prema godini 1941. Slavko Goldstein je produbio i istoimenom knjigom izdanom 2007. i svojim javnim angažmanom kao predsjednik Savjeta Spomen-područja Jasenovac od 2001. do 2005. Njegovo ustajanje protiv manipulacija s brojem žrtava logora Jasenovac, s kritičkim istraživanjem izvora, kritikom pojedinih interpretacija te danim procjenama, danas se uzima kao vjerodstojna ocjena stvarnog obujma zločina. Toj ocjeni ne trebaju povećanja da bi zločin bio tragičniji, niti smanjivanja da bi se olakšala nečija savjest. Ovdje se tragedija mjeri dubinom, a ona je neizmjjerljiva. Taj je svoj odnos prema *Istini četrdesetprve* Slavko Goldstein prenio i na nas, i u moralnom i u političkom smislu.

* * *

U knjizi *Obitelj* koju su 1996. izdali kulturno društvo Miroslav Šalom Freiberger i Novi Liber, sadržana su svjedočanstva i uspomene dvadesetpetero naših današnjih židovskih suvremenika na njihove obitelji. Mnogi od njih su i stariji od Slavka Goldsteina — oni su toliko dugo pored nas nosili svoje uspomene. Ta je svjedočanstva teško komentirati. Prije svakog komentara trebalo bi se u šutnji duboko zamisliti. Komentirao bih samo jednu ilustraciju u odjeljku u kojem Slavko Goldstein piše o svojoj obitelji. To je pretisak omotne stranice *Potpisa knjiga* posudbene knjižnice knjižare L. Reich iz Karlovca, knjižare Slavkovе obitelji. Na ovitku je reklamni slogan koji glasi: KOLIKO PROČITANIH

KNJIGA — TOLIKO PROŽIVLJENIH ŽIVOTA! Pri tolikom cinizmu današnjice prema knjizi, slogan djeluje gotovo naivno. Kao da nam iz njega govori neko plemenitije vrijeme. A upravo je to vrijeme čija je tragična kvintesencija 1941. Ali čemu se nadati osim u pročitane knjige koje nam donose i druge proživljene živote čineći i naš život bogatijim. U svojih 80 godina Slavko nije proživio samo svoj život, nego i život mnogih pročitanih, pa i od njega izdanih knjiga. Svojim knjigama i svojim životom utjecao je na naše živote.

Slavka je povijest obilato zapošljavala, već od trinaeste godine, već 1941, ali svojim knjigama i svojim životom i on je zapošljavao povijest. Nikad je nije če-
kao, uvijek je u njoj djelovao.

Predrag Matvejević

Što Goldstein smije a drugi se ne usuđuju...

42

Nakon poziva da sudjelujem na ovom skupu, izabrao sam i najavio gornji naslov. Ubrzo sam uvidio da ne odgovara posve onome o čemu želim govoriti.

Ali sam naslov nije ovdje najvažniji.

Želio bih najprije iznijeti nekoliko iskustava ili uspomena povezanih s prisutnošću i radom Slavka Goldsteina. Sreo sam ga prvi put, ako se dobro sjećam, na Korčuli, tj. na *Korčulanskoj ljetnoj školi*, 1968. godine. Danas se rado zaboravlja ili briše da je ta »škola« okupljala najznačajnija imena suvremene filozofije, neke od istaknutih predstavnika Frankfurtske škole, među inima E. Blocha, Habermasa, Marcusea, Kosika i Kolakovskoga, H. Lefebvrea i Lukacseve suradnike itd. — Nikad ni jedna naša kulturna manifestacija nije privukla takve sudionike. Pri prvoj susretu prepoznao sam u Slavku nekonformista, ali mi se činilo da nije dovoljno »anarho-liberal«, na način koji se meni tada svidao i koji je u to vrijeme bio osporavan.

Goldstein-izdavač stekao je moje simpatije objavivši *Sukob na ljevici* Stanka Lasića. Tada smo se našli negdje u Krležinu okružju. Poštivali smo Krležu, ali smo nastojali da se posve ne podčinimo njegovu utjecaju. Krleža nije krio svoju simpatiju prema Slavku. Kad je Lasić nešto kasnije dovršavao Krležinu biografiju, koja se nije svidjela Krleži, pronio se glas da bi mogla biti zabranjena. Napisao sam u NIN-u recenziju koja je izšla istoga dana kad i sama knjiga, tako da je zabrana bila praktički onemogućena — u najmanju ruku kontraproduktivna. Goldstein je objavio jedno od izdanja mojih *Razgovora s Krležom*, mislim treće ili četvrto, i to nas je dovelo u tješnju vezu.

Zatim se zbila tragična afera s *Grobnicom za Borisa Davidovića* Danila Kiša. Beogradska je »Prosvjeta« odbila objaviti to djelo pribojavajući se posljedica. Bila je to jedna od prvih knjiga posvećena srednjoevropskim Židovima koji su završili u staljinskim čistkama. Danilo je došao u Zagreb, sav izvan sebe. Smjestio sam ga u neki mali stančić koji je imao moj otac u Novom Zagrebu. Nije gotovo ništa jeo, pio je po dvije boce viskija na dan i očajavao. »Sto da

učinimo?« Pošli smo do Krleže. On je smatrao Kiša najdarovitijim piscem nogoga naraštaja u Jugoslaviji. Pročitao je dva poglavља *Grobnice* i dodao: »Potražimo Slavka Goldsteina«. Sâm ga je nazvao. Slavko je dojurio. *Grobnica* je pripremljena za štampu. Alfred Pal je napravio izvanrednu naslovnicu. Vijest se procula. »Prosvjeta« se predomislila — ušla je u »koprodukciju«. Kišovo remek-djelo ugledalo je svjetlo dana. Izazvalo je jednu od najvećih književnih polemika nakon Drugoga svjetskog rata. U tom je sporu bilo, osim intriga zavidnih pisaca, i natruha antisemitizma. Uz sumanute optužbe da je posrijedi »plagijat«, objavljen je tekst jednoga poznatog pisca pod naslovom »Više volim Arapske«. Kiš je doživio stres. Potom je obolio od raka. Ali to je druga priča.

Vratimo se Goldsteinu.

Koju godinu prije raspada Jugoslavije, koji nisam želio, pogotovo ne na način na koji se zbio, zamolio me Slavko da napišem recenziju i pogовор за knjigu Vlade Gotovca *Moj slučaj*. Prihvatio sam bez ustezanja. Gotovo nitko drugi nije htio. Odlučili smo da Gotovčeve uzničke zapise javno predstavimo. Autor je tek izišao iz zatvora. Nije bilo lako naći drugoga predstavljača. Jedini koji je to prihvatio bio je Srbin Bruno Popović, ne znam što se dogodilo s njim. Je li Bruno još živ? Na naše predstavljanje došlo je malo publike. Bojali su se. Policija prati. Slavko i ja smo se pogledali, rezignirani.

O hrvatskome strahu drugom prilikom.

Navraćao sam povremeno u Liber, najprije u Savskoj, zatim u Jurišićevoj. Imao sam dojam da i Goldstein podržava stav koji sam u to vrijeme zastupao i pokušavao provesti posredstvom Hrvatskoga centra PEN-a: »socijalizam s ljudskim licem ne zatvara zbog verbalnoga delikta«. Napisao sam ne znam koliko *otvorenih pisama*, braneći i one s kojima se nisam slagao (ajme, čak i samoga Franju Tuđmana; bio sam mu svjedokom obrane u sudnici, imao je liječničku potvrdu da je preživio četiri infarkta, što mu kasnije nije smetalo da igra duge partije tenisa...). Slavko je bio očito, iskusniji od mene te je s trunkom ironije gledao na moje »levičarenje«, koje me je dovelo do razlaza s partijom i priskrbilo mi dosta uvreda u novinama. Meni se pak tada činilo da je Goldstein ponekad bliži centrumašima nego nekoj vrsti neslužbene ljevice koja se s mukom probijala, npr. »praksisovcima«.

Stvari su ipak bile složenije.

Ja sam otišao u svijet, izabравši položaj »izmedu azila i egzila« — ni azil ni egzil, nego upravo »izmedu«. Slavko me pozvao na suradnju u »Erasmus«, gdje sama objavio nekoliko tekstova, bez ikakve cenzure. Zahvalan sam mu na tome. Bio sam u to vrijeme osamljen, tražio svoje mjesto najprije u Francuskoj, zatim Italiji. Da, izmedu azila koji nisam zatražio i egzila koji sam sâm izabrao.

Vraćao sam se svake godine kući. Jednom prilikom nadoh se u Goldsteinoj redakciji, u Jurišićevoj. Zazvoni telefon. Bilo je to nakon izlaska Aničeva *Rječnika*. Slavko podiže i odmah spusti slušalicu. »Što tu možeš«. Shvatio sam da mu tako prijete iz dana u dan, vjerojatno mu psuju »majku čifutsku«. Što se petlja u »naša posla«. Vidio sam da mu nije lako.

Anić je umro prerano.

U ljeto 2007. našli smo se u Opatiji, na sastanku koji organizira dr. Salomon i asocijacija zvana »Bejaham« (*Zajedno*), koja okuplja ne samo Židove nego i druge intelektualce, napose iz Srednje Evrope. Tom je prilikom predstavljenja Goldsteinova knjiga s izazovnim naslovom *1941. — godina koja se vraća*; predstavljači su bili Ivan Lovrenović i Miljenko Jergović, a i autor je bio prisutan. Knjigu sam već imao u rukama, nabavih je za knjižnicu rimskoga sveučilišta »La Sapienza«. Jedan od prijatelja Danila Kiša, naš Židov iseljen u Izrael, ponukao me da u toj prilici nešto kažem. Sročio sam nekoliko riječi, koje vam ovdje sažimam:

Ni jedan Hrvat, pogotovo ne Srbin iz Hrvatske, nije mogao napisati i objaviti knjigu poput Goldsteinove, s tako žestokom kritikom ustaša i njihovih zločina nad Židovima i Srbima. Predstaviti Tudmana koji »s mrkim licem drži uskogrudno izvitoperene povjesničarske lekcije i poput toreadorove crvene krpe maše nastranom idejom Maksa Luburića o pomirenju ustaša i hrvatskih partizana«. Pokazati koliko smo daleko od »njemačkoga modela prevladavanja prošlosti«. Slavko Goldstein se usudio. Ima možda nešto paradoksalno u svemu tome: mogao je to učiniti zato — ne samo zato, ali i zato — što je Židov koji je izgubio u ustaškom genocidu oca i dio najbliže rodbine. Toliko su im zla fašisti napravili da se ne usuđuju protiv jednoga videnoga Židova upotrijebiti oružja kojima nemilice napadaju druge.

Na takav zaključak navele su me već prije stanovite spoznaje. U času kad su u Splitu izbacivani iz vojnih stanova oficiri srpske narodnosti, pozvao sam Vladimira Isaića — autora vrijednih knjiga o pomorskim običajima, nekadašnjega zatočenika konclogora na Rabu te jednog od osnivača Pomorskoga muzeja na splitskim Gripama — upitao sam ga možemo li mu nekako pomoći. Odgovorio je: »Znaš, ovaj put me štiti to što sam Židov. Toliko su nam zla napravili, da se više ne usuđuju dirnuti nas.« Slična stvar se dogodila Cezaru Dano-nu, mome prijatelju iz Mostara, koji je također prošao kroz logor te se, kao i Isaić i sam Goldstein, našao među partizanima. Oženio je Bošnjakinju iz muslimanske obitelji, uspio je izvući svoju suprugu i njezinu obitelj u času kad su muslimani u Mostaru progonjeni — zahvaljujući upravo tome što je Židov. »Tko je mogao misliti da će mi jednoga dana pomoći to što sam Jevrej«, napisao mi je Cezo.

To se samo djelomice može primijeniti na Goldsteina. Slavko je zapravo *slobodni mislilac* u onom smislu u kojem se tak pojma nekoć rabio u Evropi. Njegova knjiga *1941. — godina koja se vraća* nosi u sebi, uz izazove upućene neofašistima, pouke nužne našoj kulturi, tolikim polu-intelektualcima u njoj, napose onima koju su preko noći promijenili stavove i odrekli se onoga u što su se do jučer zaklinjali.

A toliko je takvih.

Ovo Goldsteinovo djelo ima ne samo dokumentarnu nego i književnu vrijednost: ono sažimlje i širi dobar dio onoga što je prije pisao i na čemu je radio. Prije je publicistika nego novinstvo, više esejistika nego publicistika, mjestimice

pak više proza nego esejistika. U njemu nema »japajakanja« koje je Kraljež prezirao u memoarima. Ima stanovite mudrosti. I hrabrosti također. Slavko Goldstein se upisao u plejadu srednjoevropskih Židova, soli evropske inteligencije, onih koji su obogatili kulture zemalja u kojima su djelovali — bez njih su razne nacionalne kulture ostale osakaćene i osiromašene, suviše nacionalne. Matoš je govorio da je »ono što je najbolje u nacionalnoj kulturi često plod tudi kalamova« (navodim po sjećanju).

Možda je i to jedan od razloga što ova knjiga nije doživjela vulgarne, čaršijske, fašistoidne napade onih koji su kritičkom govoru namijenili pogubnu sudbinu: da ostane razapet »između izdaje i uvrede«. Pojasnit ću još jednom što pod tim mislim: svaka kritika vlastite sredine smatra se često izdajom, a kritika druge sredine uvredom. Kritika koja se nade u tome procjepu ostaje često skučena, zatvorena, zagušena. Goldsteinov stav i njegov rad pridonose i pomazu da tome ne bude tako.

P. S. *Na samu kraju ponovio bih jedan prijedlog. Koliko mi je poznato Slavko Goldstein je agnostik; u svakom slučaju nije prakticirajući vjernik, kao ni pisac ovih redaka. Iskoristimo ovu priliku da predložimo hrvatskim vlastima da, nakon tolikih najava i obećanja, stvarno podrže i materijalno potpomognu obnovu sinagoge u središtu Zagreba. To bi pridonijelo ne samo nekoj vrsti rehabilitacije, nego i ugledu Hrvatske u svijetu kojoj su obraz okaljali u II. svjetskom ratu ustaše.*

Osobno sam spreman potražiti sponzore koji bi potpomogli takav pothvat. Započnimo što prije...

Nenad Popović

Slavko Goldstein, izdavač, publicist, citoyen

46

Kad se govori o emblematskim izdavačima dvadesetog stoljeća, najčešće se navode ličnosti koje su iz svojih poduzeća napravile velike ekonomski sisteme. U Italiji Arnoldo Mondadori, koji je počeo u jednom sobičku a napravio ogroman medijski koncern; u Njemačkoj Ernst Rowohlt, koji je tiskajući književnost na rotacionima strojevima, napravio posao stoljeća.

Slavko Goldstein je jedan od najvećih izdavača u Hrvatskoj. Međutim, on pripada jednom drugom tipu izdavačkih ličnosti. To su one koje su nakon 2. svjetskog rata na najsnažniji način intervenirale u kulturu i politiku svojih nacija. U Italiji to su bili legendarni i epohalni Giangiacomo Feltrinelli i njegovi obiteljski nastavljači, u Beču je to bio Fritz Molden koji je nakon 1945. jednoj satrvenoj zemlji zajamčio moralnu i duhovnu vertikalnu; u Njemačkoj to su bili Peter Suhrkamp i njegov nasljednik Siegfried Unseld, čiji je utjecaj bio tako velik da se tamo govori o dobu Suhrkampove kulture. U Francuskoj, na kraju, za isti princip stoji obiteljsko ime Gallimard.

Vremena u kojima je Slavko Goldstein djelovao takav razvoj nisu dozvoljavala. Ograničene ekonomski i političke slobode u Jugoslaviji to su činile nemogućim, a o nekom ozbilnjom poslu u doba njenog rasula u inflaciji i anarhiji nije moglo biti govora. O ratovima i krizama 90-ih još manje. U svakom slučaju — kad se konačno našao barem formalno u prilici da nešto poduzme po mjeri svojih interesa i sposobnosti, Slavko Goldstein našao se u maloj zemlji od 4,5 milijuna stanovnika, još uvijek rastrzanoj tranzicijom, daleko od Europe a još dalje od govornog područja na kojem bi mogao izdavački djelovati — i u duhovom i u ekonomskom smislu.

Ali, usprkos vremenima, Slavko Goldstein je ipak jedna inačica jednog hrvatskog Feltrinellija ili Suhrkampa. Kad se nanižu naslovi koje je, pod raznim izdavačkim siglama, izdao od konca šezdesetih do danas, taj profil jasno se nazire. Čitav niz knjiga koje nose njegov potpis bile su veliki datumi. *Sukob na književnoj ljestvici* Stanka Lasića (1970.) bio je epohalan. S njime je otvorena

možda najvažnija debata o intelektualnoj i političkoj soubini Hrvatske i Jugoslavije u 20. stoljeću. I u njoj je doslovno bilo otvoreno pitanje slobode. S najdalekosežnijim posljedicama: od toga da je doslovno pukla tikva sakrosantne službene ideologije jugoslavenske ljevice i države, do toga da je zbog nje Lasić morao otici s fakulteta i iz zemlje. S Mićunovićevim *Moskovskim godinama* (1977.) bilo je došlo do preokreta u poimanju onog što se u oblasti političke literature u Jugoslaviji uopće može tiskati — a da ne govorimo o tome da je prvi put nakon Đilasovih *Razgovora sa Staljinom* dignuta zavjesa nad najdramatičnijim poglavljima druge Jugoslavije, trenucima kad se odlučivala soubina dvadeset i dva milijuna ljudi, regije, Europe, pa i svjetske političke ravnoteže. Flakerova *Ruska avangarda* (1984.) bila je pak suverena demonstracija što može biti uzoran, raskošni izdavački pothvat. Tu je Goldstein ujedinio kreativnost jednog od najvećih svjetskih teoretičara književnosti i rusista i našeg velikog grafičkog umjetnika Mihajla Arsovskog. Tekst i slike preokrenule su u Jugoslaviji shvaćanje moderne dvadesetog stoljeća a ujedno je stvorena vjerojatno najljepša knjiga ikad izdana u Hrvatskoj — inteligentna, radena kao otvoreni više-medijalni sistem koji je u sebi potpuno zatvoren i konzistentan. S tim *gesamtkunstwerkom* hrvatsko izdavaštvo i tiskarstvo otisnuli su se u modernu. Nakon *Ruske avangarde* ništa na polju likovno opremljenih knjiga nije bilo kao prije.

Da, u pogledu unatrag osvještava se u kojoj je mjeri Slavko Goldstein udarao ritam hrvatskoj knjiškoj i političkoj sceni. Na primjer, s dva toma dnevnika Josipa Horvata (1984.). To je bila prva velika edicija dnevnika jednog takozvanog »gradanskog intelektualaca«. Njome je jasno naznačeno da u Hrvatskoj ne postoji samo ljevica, a još manje jedino ona u militantnoj neostaljinističkoj interpretaciji Šuvarovog doba — kad je ta knjiga izašla. Ali nije objavljivanje Horvata bilo samo to. »Vijenac«, kasnije politički tako važan list Matice hrvatske, bez vraćanja u svijest Josipa Horvata sasvim sigurno ne bi bio kakav je bio, slobodan, otvoren i na onako visokom žurnalističkom nivou. Jednu sličnu ulogu je nekoliko godina kasnije odigralo i Goldsteinovo objavljivanje knjige Vlade Gotovca *Moj slučaj* (1989.). To ne samo da je bio sjajan publicistički potез, veliko oslobadanja hrvatske publicistike i hommage jednom intelektualcu koji je svoja uvjerenja platio skupo kao malo tko drugi. Ta je knjiga bila mnogo više. S njom je na scenu uvedena, tako reći formulirana najupečatljivija ličnost hrvatske demokracije 90-ih godina, čovjek koji je u dobroj mjeri spasio čast hrvatskog parlamenta. Da Goldstein u knjizi *Moj slučaj* nije objelodanio tko je i što je i što misli Vlado Gotovac, devedesetih ne bi tako lako došlo do svojevrsnog historijskog pomirenja hrvatske konzervativne i lijeve inteligencije te njene efikasne koalicije u obrani demokracije u zemlji kojoj je prijetilo da je po ne znam koji put opet potone u mrak opskurantizma i balkanske poludiktature.

Da li da uopće spomenem »Erasmus« i *Holokaust u Zagrebu* (2001.), ono što je slijedilo zatim i što je nesumnjivi vrhunac u djelovanju Slavka Goldsteina kao izdavača? Časopis u kojem je okupio uredivački dream team od Vesne Pušić preko Ive Žanića do Ivana Lovrenovića te ga na nekoliko godina učinio pra-

vim think-tankom i platformom najkvalificirajih društvenih i političkih rasprava — te, usput budi rečeno, vjerojatno po čitanosti najuspješnijim takvim časopisom u Hrvatskoj u posljednjih sto godina? Neću se upuštati ni u značaj monografije *Holokaust u Zagrebu*. Ali ipak: zar to nije ona točka na i najstrašnijeg dogadaja u hrvatskoj povijesti na koju se čekalo 60 godina u kojoj je, tako reći usput, razriješeno i političko pitanje kardinala Alojzija Stepinca, okončana jedna duga i mučna diskusija koja je podjednako teško pritiskala i lijevu i desnu Hrvatsku?

Vidimo dakle da Slavko Goldstein jest blizak srodnik onim ličnostima kakvi su Suhrkamp, Feltrinelli ili Molden. One moje rečenice s početka nisu bile nikakva svečarska pretjerivanja. Pred nama je izdavački potpis koji je uvijek isti, ma koliko su vremena htjela da su sigle jednom glasile Stvarnost, jednom Liber, jednom Cankarjeva založba Zagreb, jednom Erasmus Gilda ili, konačno, Novi Liber.

Na kraju i sama Goldsteinova autobiografska knjiga *1941. — godina koja se vraća* (2007.), govori o hrvatskoj izdavačkoj povijesti, i to na motivu karlovačke knjižare Goldsteinovog oca Ive. To je bila knjižara i posudbena biblioteka koja je presudno utjecala na formiranje jedne generacije i opću duhovnu klimu grada Karlovca. Pojedinosti njene uloge ovjekovječio je Stanko Lasić u svojim *Autobiografskim zapisima* (2000). Bilo je to poduzeće dakle, od kojeg je živjela jedna obitelj, i svojevrsni kulturni institut. Uništena je 1941.: kao što je skoro sve vrijedno u Hrvatskoj tad bilo uništeno, i ubijeno. Dućan je otet, a vlasnik deportiran i egzekutiran. 1945., preživjeli članovi obitelji dobili su knjižaru natrag. Ali nisu je nastavili; iz osjećaja besmisla i tuge, zasigurno. Završila se jedna obiteljska povijest, i jedno poglavje u kronici grada Karlovca. Goldsteinovi su otišli u Zagreb, mladi Slavko Goldstein postao je novinar, okušao se čak i u Izraelu, pa se opet vratio u Zagreb, posvetio se filmu...

Ali, onda ipak! Kao vučen nekim magnetizmom, zakonitošću očeve knjižare, ona se počela opet ocrtavati. Ali u drugom obliku. Iz jedne male sobice na Filozofskom fakultetu, Instituta za književnost, preko prizemnih prostorija na jednom zaboravljenom uglu u zgradи Rektorata preko nekakvih baraka na Savskoj cesti, do jednog stražnjeg dvorišta u Jurišićevoj ulici, kroz svu silu improviziranih prostora, Slavko Goldstein je nastavio posao koji je započeo njegov otac. Što je to? Dug prema jednoj obiteljskoj tradiciji, prkos svim vremenima unatoč, poziv koji se pretočio u stav i ulogu jedne obitelji? Ja na to, naravno, odgovora ne znam. To je pohranjeno u duhu i srcima jedne obitelji. No, ono što je sasvim sigurno jest da postoji ravna linija između karlovačke knjižare i svih Goldsteinovih zagrebačkih izdavačkih poduzeća do, eto, današnjeg dana. I što vrijeme dulje traje, strašni prekid između 1941. i šezdesetih godina, čini se sve manji, tek hijat u jednom istrajnou projektu vezanom za knjigu.

Nekome će se učiniti da je ovakva moja interpretacija odviše literarno ponesenja. No tome nije tako. Pred nama je strukturna zakonitost jedne struke. Posvuda u Europi, od Venecije već vrlo rano, a onda u punom sjaju u Amsterdamu, Parizu i Berlinu izdavačka poduzeća oduvijek su se radala iz knjižara.

Prva adresa, ona pra-adresa u starim impresumima, uvijek je neka knjižara, u ulici toj i toj, na broju tome i tome. Danas najslavniji izdavači nekoć su u potpisu imali: *libraire-editeur*, *Verlags-Buchhandlung*, svejedno jesu li se zvali Plon, Calman-Levy te postoje još i danas, ili Nicolaische Verlgasbuchhandlung Berlin, koje više nema.

Pred našim očima tako djeluje jedan arhetipski zakon struke, jednoga posebnog poduzetništva koje je ekonomsko i duhovno istovremeno, a na kraju se najčešće ispostavi i kao najuspješnije. *Zeitgeist*, duh jednog vremena, ne piše se samo za pisačim stolovima esteta, filozofa i političkih vizionara. Postoji i duhovno poduzetništvo koje počinje u knjižarama, a njega, eto, oličuju već tri generacije Goldsteinovih, jedne u svakom pogledu utemeljiteljske obitelji moderne Hrvatske — a čija je velika karika i nesumnjivo središnja ličnost Slavko Goldstein.

U San Franciscu, koji je daleko od nas, na drugom kraju zemaljske kugle, postoji jedna knjižara koja se zove City Lighst. Ona je jedan od hramova američke kulture. Na beskonačno dugim policama, u nekoj svetoj tišini, tamo stoji izbor ponajbolje svjetske književnosti: poezija, proza, eseji, teorija, polemike, antologije, najnepoznatiji pisci ovog svijeta i oni najveći. Osnovao ju je Goldstein skoro vršnjak pjesnik Lawrence Ferlingheti. Koji uz knjižaru ima i izdavaštvo, jedno od najboljih i najutjecajnijih u Americi. Da u City Lightsu od 1953. godine gori svjetlo, svima nama daje neko više, univerzalno samopouzdanje. U životu Ferlinghetijevog vršnjaka Goldsteina ta svjetla bila su brutalno poglašena kad je imao trinaest godina. Mrak koji nastao izgledao je definitivan i beznadан. Međutim, kao da je to činio za sve nas, taj Goldstein kao odrastao čovjek malo po malo opet je palio žarulje, i na kraju su sobe jedne djelatne obitelji opet bile osvijetljene.

Tako ja danas pred očima imam sliku kako Slavko Goldstein svog par godina starijeg kolegu Ferlingehtiju vodi po Karlovcu; pokazuje mu gdje je bila knjižara i gdje je Zorin dom. Vidim ih kako si objašnjavaju i smješkaju se i razumiju jedan drugog: jedan pjesnik, drugi citoyen, a oba, naravno usput, i knjižari i izdavači. Jedan je stradao, drugi je imao sreće, jednom su gasili svjetla, drugom nisu, ali sve je na kraju ispalо dobro. Ferlingheti će na kraju mog zamišljenog obilaska sjesti u avion i otići na onu svoju drugu stranu zemaljske kugle, dok ćemo Goldstein i svi mi ostati tu, sami, u ovoj našoj provinciji. Ali ništa zato: mala svjetla knjige ipak gore, i to neka nam bude dovoljno.

Denis Kuljiš

Institucija hrvatskoga javnog života

50

Koliko vrijedi Slavko Goldstein najbolje se vidi po tome što ga Zagreb ni poslije toliko godina nije uspio zatvoriti u neku nišu, kao većinu ljudi koji dugo djeluju, pa ako se ne uklope u poredak, postanu lokalne veličine koje, kao ekscentrike, treba tolerirati zbog slikovitosti pojave što obogaćuje našu sredinu. Sve što napravi Slavko Goldstein ipak je previše važno ili previše kontroverzno da bismo ga tako olako mogli marginalizirati. Kad god progovori za novine, to ima određenu političku težinu. Svaki veliki kulturni pothvat u koji se upusti ima znatnu, dalekosežnu vrijednost, pa u mizernoj hrvatskoj kulturnoj okolini uvjek iznova pokaže da nije problem u nekakvim »objektivnim«, historijskim ili materijalnim prilikama, nego u ljudima koji ništa ne valjaju, jer su odustali od osnovne stvari od koje Slavko nikad nije odstupio — moraš preuzeti odgovornost za individualnu akciju, pa riskirati reperkusije, egzistencijalno, statusno i moraš sam »zatvoriti financijsku konstrukciju«, ne računajući na »zajednicu«, »društvo« ili »narod« kao sponzora tvojih revolucionarnih ideja. I kad je napisao knjigu, lako je našao izdavača — sebe, kad je imao neke političke ideje, odmah ih je oživio kao program stranke kojoj je stao na čelo. Ako je mislio da je vlastodržac skandalozna pojava, objavio je protiv njega pledoaje, uz nastojavši da mu se pritom ne pridruži više od troje ljudi koje osobno cijeni, pa je poziv na predsjedničku ostavku diktatora, koji je tada bio na vrhuncu moći, objavio u časopisu koji je sam uredivao i izdavao, te poslije mirno trpio njegovu zlovlju. Tako je uvjek išao linijom većeg otpora, odabirući pristup koji će uznemiriti malogradane — ne zato što bi mu cilj bio »epater la bourgeoisie«, nego zato što je sam, svoj, i u sebe se nadasve uzda, pa ga nitko ne može pretvoriti u epigona njegove vlastite prethodne paragonske pozicije na društvenoj sceni...

Slavko Goldstein je manja velesila u hrvatskom društvu, a to nikome ne duguje, niti se to može objasniti bilo čime osim njegovim individualnim svojstvima. Najodvratnije je slušati kako je on takav jer je Židov, bivši partizan, komunjara, ili političar koji je osnovao neku hrvatsku stranku — što su sve

reakcije kojim se čoporski kolektivizam jedne uskogrudne kulture brani od empijskog dokaza o individualnom uspjehu koji ne proizlazi iz općih okolnosti, nego se, naprotiv, realizira usprkos njima. Židov koji je jedva preživio, partizan koji se prvi distancirao od nomenklature, partijac koji je izašao iz partije, politički lider koji se smjestio uklonio sa stranačke liste da ne bi morao kao saborSKI zastupnik figurirati u tudmanovskoj demokratiji, Slavko je žrtva i preživljavalac, nonkonformist i kritičar, nepopravljivi kritizer, kojemu ništa ne valja, naročito ne oni iluzorni uspjesi koje politika predstavlja kao etapne ciljeve na putu u svijetlu budućnost.

To što se nije dao uklopiti, kod Slavka se manifestiralo i time što se on nikad nije trudio prilagoditi većinskom ili dominantnom raspoloženju. Ne gradi se da je simpatičan u svakom površnom socijalnom kontaktu — zablijesne te svojim ljubičastim pogledom električne jegulje, nestrljiv i egocentričan, uvijek pomalo beligerantan. Gotovo se nikad ne opušta i ne prepušta raspoloženju grupe, kako je svojstveno našoj sredini, koja te uvijek uvlači u orgije kavanske društvenosti, gdje se nevezanim pričama i urnebesnim dosjetkama, socijaliziraš u geštalt hrvatske srednje klase dokoličarskih inteligenata, jako tolerantnih, inkluzivnih, ali podrugljivih prema svakoj individualističkoj isključivosti ili naglašenom stavu. E, u to se Slavko zaista ne uklapa, pa nikad ne gluvari po zagrebačkim trgovima na koje, kao šuma u »Macbethu«, jurišaju kavanski stolovi. Radije odijeva uniformu agramerskog izletnika — samtaste trifrtaljke, debele čarape i gojzerice, ruksak i pusteni šeširić, pa odlazi na Sljeme u samotnu šetnju, ili na veranje u društvo, koje opet isključuje razgovor, dok na nekom odmorištu, na povиšenu mjestu i na čistom zraku, ne sjedneš da popiješ čaj koji se nosi u termosici.

Glavna dilema koja se postavlja pred intelektualca jest — djeluješ li kao individualac ili kao ekspONENT grupe, koterije, društva i sredine? Pruža li ti potporu uža grupa, koja se u praktičnom smislu svodi na poznanike i prijatelje, pa ti daje provizorni legitimitet kad se obraćaš sredini, ili ideš striktno solo, i ne tražiš odobravanje uže skupine kako bi se odvazio da preko medija komuniciraš s auditorijem? Upravo je u tome razlika između konformista i nonkonformista — mislim da pravi nonkonformist nije onaj tko se suprotstavio mjerilima vremena i društva, nego onaj tko je to učinio istinski sam. To je strahovito teška rola, u kojoj te, po definiciji, nitko neće pratiti. Bit ćeš vlastiti izrod, usamljeni pripadnik svoga književnog pokreta, jedini iz svoje generacije i svoje vrste — što je zbilja grozno, kao Andersenova priča o ružnom pačetu, ali bez happy enda.

* * *

Bucmasti dječak s velnama u naručju svoje dobre židovske mame u karlovačkoj idili predratne hrvatske provincije — to je slika broj jedan iz obiteljskog aluma, koji će izgorjeti u plamenu holokausta. Shoah. Kraj postojanja — tko bi o tome mogao nešto reći i napisati, da ne bude površno ili banalno? Tko prema

tome uopće može uspostaviti odnos, ako stvar ne vidi kao žrtva, a to nije pozicija koju možeš intelektualno egzercirati? Slavko Goldstein koji se pomalja s druge strane te nepojmljive pomrčine sasvim je drugčiji lik, jedan od survivera, koji živi isponova, u krhotinama prethodne egzistencije. Postao je kurir jer ga je u štab partizanske brigade povukao Veco Holjevac, komesar Korduna i Banije. Prije rata Veco je bio kalfa u drugoj karlovačkoj knjižari — onu prvu, najbolju, držao je Slavkov otac, cionist iz Tuzle, koji se 1924. prvo odselio u Palestinu, pa vratio i preuzeo obiteljsku knjižaru u Karlovcu. Njegov kalfa družio se s Vecom, to je bila veza koja će u ratu pomoći nesudenom Sabri da sa četrnaest godina uđe u partizanski odred. Oca su odmah na početku rata ubili ustaše. Iako su se formirali kao agentura talijanskog fašizma, u rasnim pitanjima, ustaše su bili pravi antisemiti, ali ne stoga što su razvili neku idejnu ortodoksiju oko rasnog pitanja — nego se cijela politička koncepcija ustaštva kao prevratničkog maroderskog pothvata zasnivala isključivo na etničkom čišćenju i s njim povezanom pljačkom, kakvu će slični likovi slično provoditi i 1991. godine.

52

Partizan s četrnaest, Slavko se sa sedamnaest vraća u Karlovac, te u knjižaru koja se održala, ali su je on i majka brzo predali državnoj vlasti, jer u tome tada nije bilo nikakve perspektive. Studirao je u Zagrebu, pa postao dio velike skupine židovskih intelektualaca, odnosno mladih, školovanih ljudi iz gradanskih obitelji, koji su se vratili »iz šume« stekavši povjerenje da preuzmu glavne profesionalne funkcije u novinama, izdavačkim poduzećima, bolnicama i drugim ustanovama, gdje će rukovoditi pouzdani partijski kadrovi bez potrebnih kvalifikacija. Samo, Slavko se unaprijed diskvalificirao da napravi karijeru — još u ratu primili su ga u partiju, a on se od partije distancirao, nije dalje predao »poveznici«, pošto su mu se smučili zločini retorzije koji su, zapravo, bili masovni, a provodili se arbitrarно još i poslije rata, dok se državni poredak nije čvrsto konsolidirao pa neregularna odmazda prerasla u regularnu represiju.

Partija je bila elitna organizacija, tko je u njoj bio »the made man«, automatski je osiguravao položaj u nomenklaturi, stan, hranu i povlastice, u doba kad se živjelo po sobama komunalnih stanova, na točkice, koje nisu garantirale fizičko preživljavanje. Osim toga, Slavko je 1949. optirao za Palestinu s otprilike polovicom židovske populacije Jugoslavije koja je preživjela Holokaust. Vratio se poslije godinu dana i jedva natrag dobio pasoš. To nije bila dobra startna pozicija, ali se on brzo snašao. Priključio se maloj skupini koju je za stolom u »Kazališnoj kavani« okupio Ive Mihovilović, najiskusniji zagrebački novinar, koji 1953. pokreće »Vjesnik u srijedu«. Preko puta redakcije »Vjesnika«, koja se nalazila u današnjoj zgradi »Školske knjige« u Masarykovoј ulici, za njegovim kavanskim stolom, radilo se gospodski — onđe je primao suradnike, a Slavko, najmladi, držao je dotle redakciju, postavši uskoro čovjek Mihovilovićevo povjerenja. Zabavne stranice koje je uređivao bit će pak ključna stvar u VUS-u, i u najvećoj mjeri odudarati od sivila socijalističke olovne štampe. To je bila rubrika s fotografijama iz svijeta, gdje su se objavljivale slike kupačica

na havajskim plažama, zatim priče, prvi krimići, feljtoni s natruhama senzacionalizma, te strip o američkom detektivu Remingtonu »Ripu« Kirbyju koji je crtao klasik Alex Raymond. Objavlјivao se na cijeloj stranici — Rip živi u New Yorku, ima engleskog batlera u prugastim hlačama, u redingotu i s halb-cilindrom. Na tome se u ono doba zbilja nije stjecao ugled serioznog žurnalista — ambiciozni reporteri izvještavali su o uspjesima žetve i o radnim akcijama, ali VUS se ubrzo prodavao u nakladi od 300 tisuća primjeraka, postavši prvi moderni masovni medij u zemlji. Uz novinarstvo, Slavko je malo pisao za »Jadran-film« kamo je otišlo puno ljudi iz njegove generacije koji ga i danas zovu po nadimku »Muki« (Zvonimir Berković, Branko Lustig...) Uglavnom je pisao sižeje za dokumentarce, a onda napravio scenarij za film »Signalni nad gradom«, premijerno prikazan 1960. godine. Tema je — akcija diverzanata koji 1941. upadaju u Karlovac pa, preodjeveni u Nijemce, iz zatvora spašavaju partizanskog komandanta. Baziran na istinitoj storiji, pobjigu Vece Holjevca, to je jedan od prvih akcionih filmova briljantnog srpskog režisera Živorada Žike Mitrovića. Snimljen je iste godine kad i fenomenalni »Kapetan Leši« s istim velikim jugoslavenskim glumcem, Aleksandrom Gavrićem. Ti su popularni filmovi bili apsolutno na razini holivudske produkcije, ali je žanr potom uništen kad su manje talentirani ljudi s jačim partijskim vezama počeli snimati »idejne« umjesto akcijskih ratnih filmova, pretvorivši ih u prilično odiozne »partizanske spektakle«. Ako itko zasluzuјe revalorizaciju, onda je to Žika Mitrović, jugoslavenski Raoul Walsh, za kojega je Slavko, osim »Signalala«, napisao scenarij za vrlo dobar crno-bijeli historijski ratni akcij «Nevesinjska puška» (1963.) E, »Četvrti suputnik« iz 1967. napisan za Branka Bauera nije više žanrovski film, što je u ono doba značilo — šund, nego je politički, kontroverzan, napravljen prema istinitoj priči, a bavio se lajfstajlom »nove klase«, partijskih rukovodilaca, te je bio vrlo nelagodno primljen, i Bauer, najveći hrvatski režiser, poslije tog eksperimenta napustio je redateljski poziv i zaposlio se na zagrebačkoj televiziji, da u Hrvatskoj više nikad ništa ne snimi. Manje-više je i Slavko oduštoao od filma, no prethodno je za Vatroslava Mimicu bio napravio scenarij za njegov zanimljivi moderni film »Prometej s otoka Viševice«. To su bili ti autori koji su pokušavali otvoriti neki prostor za kreativnost u hrvatskoj kinematografiji, ali su ih potopili oportunisti, partijski i ostala gamad, koja je tu djelatnost kod nas trajno uništila, da se ne oporavi sve do današnjih dana.

Dotle je Slavko već u novoj avatari. Od novinara, urednika i publicista, pretvorio se u izdavača, direktora izdavačke kuće koja publicira publicistička djela, u čemu je odmah postigao senzacionalne uspjehе. Osnovao je tvrtku »Liber« koja je 1970. počela raditi u zastakljenom sobičku u auli zagrebačkog Filozofskog fakulteta, gdje su se također prodavale skripte i knjige. Odmah su izdali — *Sukob na književnoj ljevici* Stanka Lasića, karlovačkog skojevca Slavkove generacije, u ono doba nevjerojatno kontroverznu, jer je, za Titova života, pokazala da je u idejnem sukobu s Krležom tridesetih godina, Tito nastupao sa staljinističkim pozicijama. Prilikom velike inventure koja je obavljena 1971. to se Slavku, naravno, stavilo na ručun, pa su ga malo zafrkavali, uzeli mu kratko

pasoš i tako, ali, zapravo, nije bilo govora da ga zaista zatvore, jer je bio previše ukorijenjen u partizanski milje, a 1972. nije bila 1948. pa su na robiju išli samo vanpartijci, i dvoje–troje žestokih ludonja koji su se izjasnili protiv Tita. Baš »olovnih godina« Slavko je izdao svoj najveći svjetski bestseler, moskovski dnevnik Veljka Mićunovića, jugoslavenskog ambasadora, koji je kao Titov izašlanik kod Hruščova, pratio praktično iznutra kremaljsku dramu prilikom priprema tajnog XX. kongresa sovjetske partije, na kojem su osudeni Staljin i staljinizam. Izlazak te knjige, prevedene uskoro na sve važnije jezike, pratila je svjetska štampa kao prvorazrednu zenzaciju. »Liberu« je pripalo dvadeset posto svjetskih tantijema. Uz taj najveći publicistički bestseler koji je ikad nastao u Jugoslaviji, Slavko je iste godine tiskao djelo drugog beogradskog autora, koje je postalo najveći domaći *književni* svjetski bestseler svih vremena — *Grobnicu za Borisa Davidovića Danila Kiša*. Antistaljinizam koji obilježava oba djela, nije bio proskribiran u tadašnjoj Jugoslaviji, ali takva antikomunistička euforija nikad nije previše radovala domaću nomenklaturu. I otkako su se uselili u drvenu baraku Jugoslavenskih željeznica preko puta zagrebačkog Studentskog centra, prostorije Slavkove »Sveučilišne naklade Liber«, gdje će kasnije Tudman utemeljiti HDZ, bile su propisno ozvučene.

Slavko je izdao mnoštvo knjiga, ali ga je gušila determinacija državnog izdavaštva i koncem osamdesetih prebacio se kod Slovenaca, u »Cankarjevu založbu«, koja mu je dala odriješene ruke, vjerojatno i povoljan finansijski aranžman, da razvija izdavaštvo u Hrvatskoj, koje se oslanjalo na njihovu tiskaru i distribuciju. Slavko ih je pretvorio u jedno od najjačih zagrebačkih izdavačkih poduzeća — izdao je Biblijski atlas, na kojem su namlatila strahovita lova. Slavko je poslije promjene režima, osnovao privatni Novi Liber, pa počeo nizati bestselere, koji redovito sadrže nemale kontroverzije. Primjerice, Aničev rječnik koji je izašao 1991. duboko je subverzivan projekt — jer što će Hrvatima država, ako u njoj ne mogu govoriti svojim, ustaškim jezikom, te pisati kao Tudman u »Bespućima«, pa jednim potezom, pravopisnom regulativom, sve pismene ljude svesti na svoju razinu nepismenosti i zavladati duhovnim prostorom? Rječnik je skupa sa Silić-Aničevim pravopisom, zatim s Rječnikom stranih riječi i enciklopedijskim izdanjem koje sve to objedinjuje, bio divovski mega–mega bestseler, koji je Slavko poslije uvalio i preko novinskih kioska. To je Slavkov *modus operandi*: uvijek napravi nešto što je kilometrima ispred ideja u trulim mozgovima hrvatske kulturne elite, izazove nevidenu dževu, zaradi velike pare i, kad poslije deset godina svi vide da je bio u pravu i da je genij, pravi se, kao i oni, da to nije ništa, polukiselo–polunadmoćno im se osmjeju te akumulira megavate odija, koje u ovakvoj sredini induciraju izuzetni duhovi.

Sve te kulturne i autorske akcije potpuno blijede u usporedbi s kontroverzijom oko njegova političkog angažmana, koji nije počeo jučer, niti tek u času kad se osnivao HDZ, pa su se komunjare partijaši stali brzo prebacivati u Tudmanovu stranku, kao, primjerice Ivan Aralica.

Slavko je bio politički aktivan dok to još nije bilo legalno. Pisao je po novim članke o Hebrangu, o dostignućima države Izrael, o svim javno otvore-

nim pitanjima koja su nervirala Partiju, a neke je i sam otvarao — to je bilo krajem osamdesetih, u atmosferi relaksirane represivne kontrole, dok su se vlastodršcima tresle gaće, pa se nisu bili spremni zamjeriti disidentima u svojoj sredini, ako nisu bili okorjeli nacionalisti. U tom predsmrtnom košmaru režima, Slavko je uspio izdati *Moj slučaj* Vlade Gotovca, knjigu uznika i disidenta, koja već jasno najavljuje krah poretku. Da bi se on zaista neizbjegno i dogodio, Slavko osniva prvu stranku hrvatskog pluralizma, Hrvatsku socijal-liberalnu stranku (HSLS), u koju ulaze čak i neki »ujdijevc« (UJDI — Ujedinjena jugoslavenska demokratska inicijativa, bila je neuspjela stranka Žarka Puhovskoga), pa se priključuju šarenom društvu u kojem su već Dražen Budiša, Milan Ivkošić, te svi Vlaji u gradu koji znadu vezati kravatu u vindzorski čvor. Slavko im je bio predsjednik, ali je odmah skužio da nemaju izgleda za pobjedu na predstojećim izborima ako ne napravi široku koaliciju gradanskih antikomunističkih stranaka, bez onih najgorih nacionalista, koji su prirodno prišli Tudmanovoj bulumenti. I formirajući Koaliciju narodnog sporazuma, zbilja je široko zahvatio — od Socijaldemokratske stranke Hrvatske Tončija Vujića, koji se razilazio s partijašima tek na osobnoj razini, do HDS-a braće Veselica u kojem su bili i Slobodan Praljak i Markica Rebić koji je tu bio na zadatku, kao udbaški pripravnik. Čak je i mene Slavko angažirao — došao je u »Start«, gdje smo tada svi bili u nemilosti, pa me posudio da uredujem bilten Koalicije od novoga glavnog urednika.

No najvažnije, Slavko je uspio nagovoriti Savku i Tripala, te njihov kružok lidera ražalovanih 1971., koji se redovno sastajao u vili generala Janka Bobetka na Tuškancu, da se priključe Koaliciji kao nekakav senat, tako da se može crpiti njihova karizma. Iz Amerike došao je, štoviše, dr. Mate Meštrović, koji je tada imao poželjan image jugoslavenskog arhineprijatelja, pošto je bio šef emigrantske krovne organizacije, Hrvatskog narodnog vijeća. (Mate i Slavko pokušali su animirati Amerikance da malo pripomognu, objašnjavajući kakva će strahovita frka nastati ako pobijedi opasni, neuravnoteženi nationalist i blefer Franjo Tudman, ali republikanska administracija nije htjela o tome ni čuti, jer su političku podršku davali samo Hrvatima u beogradskoj vladu, koju su vodili premijer Ante Marković i ministar vanjskih poslova Budimir Lončar). Dakle, sve se učinilo i svih se okupilo, osim samoga Sotone, koji je već bio bukiran kod pobjedničke barakaške ekipe što se utaborila u Slavkovu nekadašnjem uredu u Savskoj ulici.

Slavko silno respektira Savku, a oboje vole Vesnu Pusić, koja se odmah manifestirala kao Savkina buduća nasljednica u vodenju stranke, koalicije ili na kakvom god najprominentnijem položaju na koji bi se mogla uspeti, uz pomoć Slavkovu, pošto joj je on uvijek bio vrlo nesebičan pokrovitelj. I tu se očituje Slavkova sklonost kontroverziji — Vesna je najneobljubljeniji lik na hrvatskoj političkoj sceni, jer osim što izaziva pozitivne reakcije kulturne manjine, izaziva izrazito negativne reakcije nekulturne većine, a teško je zamisliti što bi ovog daždevnjaka koji uvijek juriša u plamen, moglo privući više od druge kontroverzne reputacije. Tako je Slavko, čim je s Koalicijom propao na izborima,

izašao iz stranke, prepustio je Budišinom vodstvu, sodbini strašnijoj od smrti, pa se izdaljega priključio HNS-u, gdje je Savka bila kraljica, Vesna princeza, a on u sjeni, stari, iskusni komornik koji u realnoj političkoj borbi vrijedi više nego obje skupa. Pada mi na um — William Cecil, ali nijedna od tih dviju heroina nije, na žalost, Elizabeta Tudor. Tako je Slavkova potonja politička karijera uglavnom nezamjetna, ali je bio itekako važan njegov društveni angažman na rušenju Tudmanova poretka, preko raznih udrug i izdavačkih projekata što ih je sponzorirala međunarodna zajednica. Usporedno, naravno, bavio se komercijalnim izdavaštvom i u tome bio konzistentno uspješan. Napisao je zatim dvije briljantne knjige, jednu sa sinom o holokaustu u Zagrebu, a drugu o tome kako je u Karlovcu stradao njegov otac — to nije samo knjiga optužbe i knjiga bola, ona otkriva cijeli splet motiva gradanskog rata što se iz 1941. nevjerljivo prenio u 1991. Zatim je istraživao broj žrtava Jasenovca, broj ubijenih na Bleiburgu, na njemu svojstven način, što uvijek istjera iz kože čuvare ortodoxija, koji bi bili sretniji da im ne stavlja na raspolaganje svoje duboke uvide, proučljive analize i mudre zaključke.

56 Vječno kontroverzan i u stalnom sukobu sa sredinom, što je, zapravo Slavko Goldstein? Slavko Goldstein je hrvatska kultura. On je njena autonomna institucija, istinska kozmopolitska manifestacija. Okružen je hrvatskom nekulturnom, koja ga spontano odbija. Doista, osim tupih *kulturbeamtera* i ovakvog *civilisationtraegera*, što uopće imaš u hrvatskoj kulturi? Samo sjajne ljude koji su otišli da se iskažu u svijetu, pa se ovdje pojave ljeti, na gostovanju u zavičaju. I što će ti onda Goldstein, kad već imaš Thompsona?

Ivo Škrabalo

Slavko Goldstein i film (uz nešto malo politike)

U javnoj sferi Hrvatske jedva je poznato da je naš današnji slavljenik i jubilarac, polihistor Slavko Goldstein svojedobno imao tjesne veze i s našom kinematografijom u nastajanju te da se čak jedno vrijeme profesionalno bavio filmom, u prvome redu pisanjem scenarija. No, kako je film u nas od samih početaka bio povezan s politikom, tako se i Goldsteinova filmska djelatnost bavila uglavnom političkim temama. U cijelokupnoj njegovoj životnoj bilanci ni film, ni aktivno bavljenje politikom ne zauzimaju najviše prostora i vremena, ali bacaju svjetlo na njegovu osobnost i temeljne preokupacije.

Uključio se među mlade kadrove novonastale kinematografije još 1947. kad je u okvirima ambicioznog Prvog petogodišnjeg plana trebalo redovito proizvesti znatan broj filmova. U Jadran film je tada primljen veći broj potencijalnih režisera, koji su tih godina »učili zanat«, kako se to govorilo, snimajući i režirajući priloge za mjesecni žurnal *Pregled*, da bi postupno dobivali priliku samostalno režirati poneki dokumentarni film. U tom je sklopu još davne 1949. debitirao kao redatelj dokumentarnim filmom *Riječka luka*. Na isti način su svoje karijere započinjali i neki redatelji koji su se kasnije proslavili svojim antologijskim igranim filmovima. Samo godinu dana prije Goldsteina svoje prve kratkometražne filmove snimili su Branko Belan, Obrad Gluščević i Krešo Golik, dok je Branko Bauer debitirao godinu dana poslije njega. Dakako, u ono doba dokumentarac je bio poseban oblik agitacijskog filmskog žurnalizma, ali iz današnjeg aspekta onih šezdesetak dokumentarnih filmova Jadran filma, realiziranih u drugoj polovici 1940-ih godina, nezaobilazna su grada koja pruža uvid u političko-estetska shvaćanja o primjeni filmskoga medija u prvom razdoblju razvoja kinematografije u jugoslavenskoj verziji socijalističkog realizma.

U toj skupini mlađih filmskih poletarača dvadesetogodišnjak Slavko Goldstein nije se dulje zadržao. No, virus filma je vrlo rezistentan i obično neuklonjiv, pa je tako i Goldstein napisao nekoliko scenarija ili spikerskih tekstova za dokumentarne filmove svojih kolega, da bi se posve vratio filmu kad je 1960-ih

godina redovito suradivao u dramaturškom odjelu Jadran filma kao profesionalni pisac scenarija za igrane filmove.

Već njegov prvi scenarij urođio je filmom koji je podjednako dobro prošao kod politike, kritike i (što je bilo najteže) kod izbirljive domaće publike. Bili su to *Signali nad gradom* (1960) u režiji beogradskog redatelja Žike Mitrovića, specijaliziranog za akcijske filmove smještene na Kosovu u prvim godinama nakon rata, za koje se u filmskoj publicistici uvriježio termin *jugowesterni*, odnosno *easterni*. U Goldsteinovu scenariju, međutim, nije izmišljan nikakav super-heroj kapetan Leši, nego je filmski promišljeno i efektno evocirana istinita epi-zoda iz NOB-a u karlovačkom kraju, gdje je i sâm malodobni kurir Slavko vojjevao. Naime, partizani su pod vodstvom Većeslava Holjevca (ime mu se u filmu ne spominje) u studenom 1941. izvršili diverzantski pothvat kad su, preodeveni u domobrane, upali u karlovačku bolnicu da bi oslobodili uhićenog visokog partijskog funkcionara i budućeg narodnog heroja Marijana Čavića. Ta je priča u scenariju vodena i strukturirana vješto i vrlo profesionalno, pa je majstor režije Mitrović načinio napet film s mirisom i okusom ovdašnjeg ambijenta, dok se po scenarističkom predlošku teško moglo shvatiti da je to Goldsteinu bio tek prvi scenarij za igrani film.

Suradnja Jadran filma, Žike Mitrovića i Slavka Goldsteina nastavila se povjesnim filmom *Nevesinjska puška* (1963) o protuturskom ustanku pravoslavne raje pod vodstvom vojvode Miće Ljubibratića u istočnoj Hercegovini davne 1875. godine. U tom raskošnom (i producentski rastrošnom) spektaklu scenarij se bavio i diplomatskim smicalicama tadašnjih velikih sila uoči Berlinskoga kongresa, kao i razočaranjem ustanika što su se osjetili napušteni od službenih krugova Srbije i Crne Gore koji su ih poticali da se late oružja. To je akcijskom bogatstvu i slikovitosti filmskog spektakla dalo i dodatnu vrijednost nekih promišljanja povijesti iz aspekta sADBINE idealista u maloj sredini uvučenih u vrtlog velikih zbivanja.

Smatra se s pravom da je prvi eksplicitni modernistički autorski film u Hrvatskoj, koji je dao poticaja produkcijском i estetskom smjeru, obuhvaćenom terminom »autorska kinematografija«, bio *Prometej s otoka Viševice* (1964) redatelja Vatroslava Mimice. Scenarij za to samoispitivanje životne bilance glavnoga junaka Mate Bakule, otočkoga prvoborca koji nakon dvadeset godina odlazi radi otkrivanja spomen-ploče na rodni otok, a ujedno se vraća na poprište svojeg revolucionarnog djelovanja i poslijeratnog aktivizma oko elektrifikacije, napisao je Slavko Goldstein (uz dodatno sudjelovanje Krune Quiena i samoga Mimice u fazi konačnog oblikovanja). Već u scenariju naracija je diskontinuirana, što je omogućilo da nastane film tzv. razlomljene strukture, gdje su retrospekcije dobivale i funkciju introspekcije u intimnom svodenju računa glavnoga junaka. Inozemna je kritika u Puli 1965. godine ovaj film kvalificirala kao kamen medaš u zaokretu jugoslavenske kinematografije prema filmskom modernizmu šezdesetih godina. Poznavajući životno djelo Slavka Goldsteina u brojnim područjima njegova javnog djelovanja, a posebno publicistike, nije

teško prepoznati autora koji već tada likovima nameće potrebu ispitivanja odnosa između idealja i realiteta, ciljeva i prakse, zanosa i skepse.

Još jedan, od šest igranih filmova snimljenih po scenarijima Slavka Goldsteina, valja izdvojiti kad se govori o njegovu doprinosu hrvatskom filmu. Za *Akciju stadion* (1977) u režiji Dušana Vukotića scenarij je napisao Slavko Goldstein u vrijeme kad se više nije profesionalno bavio filmom. Očito se prihvatio pisanja radi filmske evokacije poznatog dogadaja iz srpnja 1941. godine u Zagrebu, tj. prve javne i prkosne manifestacije otpora zagrebačkih srednjoškolaca protiv ustaškog podvajanja prema rasnim i nacionalnim kriterijima. Bilo je to potkraj sedamdesetih godina, kad su se još često čuli odjeci slamanja hrvatskoga proljeća uz nastojanje nekih političkih krugova da se uporno naglašava ustaštvo kao neuklonjivi biljeg hrvatskog identiteta. No, bivši partizan, doslovno od malih nogu, i Židov kojem su ubili oca, a spašen uz pomoć mnogih Hrvata i u okviru njihove antifašističke borbe, osjetio se pozvanim napisati scenarij upravo o tom rizičnom aktu neposluha i solidarnosti zagrebačke mладеžи već u prvim mjesecima ustaške strahovlade. Na festivalu u Puli scenarij je nagrađen Zlatnom arenom, a film je osim u Puli nagrađen i u Karlovym Váryma.

Kao režiser, Slavko Goldstein je snimio svega pet kratkometražnih filmova. Vrlo kritičan spram svojega rada na filmu, on sâm ističe da je relativno zadovoljan dokumentarcem *Drežnica* (1964), za koji je također nagrađen, a u kojem prikazuje i preispituje stanje tog ustaničkog kraja dva desetljeća nakon rata (u rasponu između očekivanja i ostvarenja). Za žurnalistički nerv Slavka Goldsteina kakvog poznajemo karakteristično je da je pokušao filmom reagirati na šok sovjetske okupacije Čehoslovačke u kolovozu 1968. godine. Osjećajući dramatičnost trenutka kad su se desetine tisuća čehoslovačkih turista zatekle na Jadranu u neizvjesnosti budućega razvoja dogadaja, snimio je čak dva dokumentarca: *19 pitanja iz 1968.* i *Koncert za čehoslovačke turiste*. No, kad su ovi filmovi bili dovršeni i prikazani na Festivalu dokumentarnog filma u proljeće 1969. izgubili su svoju temeljnu atraktivnost ažurne slike poremećenog stanja stvari, te nisu odigrali onu publicističku ulogu apela i svjedočanstva koje im je autor po svoj prilici namijenio. Nakon toga Goldstein se više nije bavio redateljskim radom, a s *Akcijom stadion* nekoliko godina kasnije oprostio se i od budućih scenarističkih projekata.

Što se politike u Goldsteinovu životu tiče, prisjećam se da je u Beogradu, upravo u vrijeme onog festivala dokumentarnih filmova u proljeće 1969. on po-veo mene i Berkovića u kavanu hotela Metropol na sastanak s Milovanom Đilasom. Najpoznatiji jugoslavenski disident tek je nedugo prije pušten iz zatvora i vratio se s višemjesečnog boravka u SAD. Razgovor je bio dakako vrlo zanimljiv, bez nekih konkretnih nauma, ali voden je na otvorenom javnom mjestu, što je značilo da Goldstein bez prikrivanja i straha pristupa progonjenima. To je i kasnije više puta svjedočio kad je kao urednik u zagrebačkoj ispostavi Cankarjeve založbe davao prevoditeljskog ili redaktorskog posla oslobođenim uznicima poput Vlade Gotovca.

Uopće, Slavko Goldstein je u više navrata bio ključna osoba u *demontaži straha*, važnom procesu za psihološko savladavanje diktature ili autokracije. Mi stariji pamtimo da je 1. prosinca 1987. objavio tekst *Prijedlog 87*, napisan zajedno s pokojnim ekonomistom Marijanom Korošićem, u kojem su se u 10 točaka eksplicitno izjasnili za prijelaz na slobodnu tržišnu ekonomiju. Na tu »heretu« nadovezala se još teža: na svoj 60. rođendan, 22. kolovoza 1988. Slavko Goldstein je u svojoj stalnoj kolumni u *Danasu* pod naslovom *Što će biti s nama?* otvoreno i doslovno pledirao za višestranačku demokraciju i slobodne izbore. Takvi su tekstovi još nekoliko godina ranije bili nezamislivi i kažnjivi, ali Slavko je uvijek imao dobar sluh za »hod vremena« i znao je iskoracići u pravom trenutku. Uostalom, zar i pismo šestorice 1993. kojim su zatražili od Tuđmana da podnese ostavku zbog politike spram BiH (inicirao ga je Slavko uz supotpise Banca, Cvijića, Gotovca, V. Pusić i Žuneca) nije imalo efekt demontaže straha od pogubnog avanturizma u prijetećem novom jednoumlju?

Nije Slavko samo pisao, nego je u trenutku potrebe postao i politički poduzetnik. U siječnju 1989. pošao je s Vladom Gotovcem u Ljubljani, gdje su se disidentski krugovi već organizirali za legalno djelovanje. Na sastanku s Rupeлом, Janšom i Spomenkom Hribar dobili su *know-how* kako u postojećim zakonima pronaći prolaz za političko djelovanje. Tada su počeli neformalni skupovi u Klubu sveučilišnih nastavnika na kojima su najvideniji bili Božo Kovачević, Dražen Sesardić, Dafinka Večerina, bračni par Fižulić, pa zatim profesor Lerotić i Franjo Zenko, koje je doveo Slavkov brat Danko, novinar Davor Butković, Jozo Radoš, Vlado Primorac, Berković i još brojni drugi koje možda nepravedno ne spominjem, bez zle namjere, ali zbog slabijeg pamćenja. Već u ožujku 1989. formiran je Inicijativni odbor na čelu sa Slavkom, a 20. svibnja održana je u Radničkom sveučilištu »Moša Pijade« Osnivačka skupština Hrvatskog socijalno-liberalnog saveza, kako se tada u jedino mogućem legalnom sklopu SSRNH-a zvala ta prva naša nekomunistička politička stranka, nastala prije pada Berlinskoga zida i prije općega sloma komunizma domino efektom. Prvi javni istup HSLS-a, ne bez rizika, bilo je okupljanje gradana na Trgu Republike 10. listopada 1989. sa zahtjevom da se onamo vrati spomenik banu Jelačiću, uklonjen 1947. Slavko i svi organizatori bili su iznenadeni masovnim odazivom o kojem svjedoči oko 70.000 prikupljenih potpisa. Bila je to svakome vrlo vidljiva i impresivna demontaža straha na djelu! No, doživjeli smo tada i neugodno iznenadenje da su se na marginama skupa za koji smo mi preuzeли odgovornost pojavili aktivisti HDZ-a s intransigentnim letcima. Danas nas to više ne bi iznenadilo...

Već na samom početku Slavko — izabran za predsjednika Savjeta HSLS-a, što je bio naziv za *de facto* predsjednika stranke — stavio nam je do znanja da taj položaj prihvata samo do raspisivanja slobodnih izbora. I doista, na prvom redovitom saboru stranke u ožujku 1990. on sâm je za predsjednika predložio Dražena Budišu, koji se nakon stanovitog okljevanja ipak opredijelio za HSLS (iako ga je Tuđman, doduše bez pitanja, potpisao na prvi poziv za stvaranje

HDZ-a, u kojem je 'Z' još značilo 'zbor'). Ostalo je — kako se to veli — povijest.

Dopustite da vam na kraju ovog sumarnog pregleda filmskoga djelovanja Slavka Goldsteina prenesem jednu anegdotu, koja se dosta dugo prepričavala u Kavkazu u onim davnim danima prije svih devastacija te naše kultne kavane. Razglabajući o limitirajućim faktorima hrvatske sredine za nastanak i razvoj istinskih veličina u našoj kulturi, Zvonimir Berković je na njemu svojstven duhovito ciničan način izrekao jedan od svojih efektnih verbalnih kalambura: »*U nas ni Židovi ne postaju onakvi velikani kao drugdje. Evo u filmu: Rusi imaju Ejzenštejna, a mi Hrvati — Goldsteina!*« Dakako, efekt je bio postignut, u skladu s onom Mihizovom definicijom aforizma da je to »*kad kažeš nešto kratko, odlučno, pametno i — netačno*«. Naime, daleko od toga da bi se usporedivalo spomenutu dvojicu, valja imati na umu već i to da je Ejzenštejnova stvaralačka biografija tada već bila definitivna i definirana, dok je naš mladi Goldstein tek tražio područje svojeg najboljeg djelovanja.

Kao svaki izvanserijski pojedinac obdaren s više talenata i sposobnosti i Slavko Goldstein se tijekom života okušavao u različitim područjima kreacije ne bi li prepoznao svoju istinsku životnu vokaciju. Gdje god se angažirao bio je iznadprosječan i davao je više nego koristan doprinos, pa tako i na filmu. Ipak, koja je njegova prava vokacija mogao je i još uvijek može odrediti samo on sâm. Danas ovdje slušamo što je sve i koliko je neponovljivih vrijednosti ostvario u područjima izdavaštva, uredništva i publicistike. Stoga možemo ipak korigirati mojega prijatelja Berkovića: trebamo biti zadovoljni što je nama Hrvatima pripao ovakav Slavko Goldstein, dovoljno velik naš Židov, bez kojega bi naša kultura — pa i film — bili znatno siromašniji. Siguran sam da će se s time i Berković složiti. Doduše, moglo bi se naći podsta argumenata i za njegovu tezu kako u nas nema uvjeta za razvoj istinskih talenata. Uostalom, mi smo prilično daleko od onog Njegoševog »*grmena velikoga*«, ali to je već posve druga tema...

Velimir Visković

Marko Grčić — erudit, pisac, prevoditelj i novinar

62

U pripremama za ovaj skup Slavko Goldstein mi je rekao kako je on zapravo svojevrsni »krivac« za Grčićevu novinarsku karijeru: ispričao mi je kako je prije pet desetljeća zamolio profesora Jonkea da mu pošalje nekog pametnog studenta koji bi u *Vjesniku u srijedu* obavljao lektorsko–redaktorske poslove. Profesor je izabrao Marka, a Marko je potom skoro pola stoljeća proveo u novinskim redakcijama prvo izdavačke kuće *Vjesnik*, a potom EPH. Zapravo, i nije često mijenjao redakcije: u *Vjesnikovoj* kući radio je u *VUS-u* i *Startu*, a u EPH-u u *Globusu*. Iako je izrastao u novinarsku legendu, Grčić u novinama, ustvari, nije puno objavljivao vlastite tekstove; ponajviše ih je napisao tek potkraj karijere za *Globus*. Izbor tih novinskih eseja, erudicijom, stilom i upućenošću u predmet pisanja posve atipičnih za beznadno površan, antiintelektualistički stil suvremenoga hrvatskog novinstva, nedavno je i objavljen u zbirci *Riječi, riječi, riječi*, kojoj je suizdavač naše Društvo.

Veći dio svojega novinarskog vijeka Grčić je zapravo proveo opismenjujući i propamećujući tude tekstove. Prema onome što sam čuo od njegovih kolega, Markov je udio bio golem ne samo u popravljanju tudihih tekstova već i u konceptualizaciji svih novina u kojima je radio. A ne smijemo smetnuti s uma da su Grčićeve novine zapravo obilježile svoje vrijeme: *VUS* šezdesete i sam početak sedamdesetih; *Start* sedamdesete i osamdesete, a *Globus* devedesete. Redakcija u kojoj je bio Marko mogla je s njim računati kao pouzdanim erudit-skim osloncem koji neće dopustiti da promakne neka netočnost ili pogreška koja bi pokazala nedostatak općeg obrazovanja tekstopisca devalvirajući time vjerodostojnost cijelih novina.

Iako po svojem obrazovanju klasičar, zaljubljen u starinu i kulturnu tradiciju, Marko je iskazao golemu sposobnost prilagodbe; u novinama je funkcioniраo kao čovjek koji je imao razvijenu svijest o mediju i o tržištu, koji je iznala-zio i nove forme novinskog izraza, često i rušeci ustaljene konvencije. Već su legendarne njegove konceptualizatorske intervencije kojima je dugogodišnje,

ustaljeno pravilo kako naslov ne smije biti dulji od dvije–tri riječi početkom devedesetih u *Globusu* flagrantno prekršio uvodeći naslove koji su se prostirali u dva–tri reda zauzimajući gotovo polovicu stranice, što su potom i drugi počeli kopirati. Mnogi će reći da je tim preeksponiranim naslovima, zgodnima za kolportersko izvikivanje, Marko zapravo pridonio tabloidizaciji najutjecajnijega hrvatskog novinskog magazina, ali zasigurno su te izmjene u grafičkoj prezenciji pridonijele da se *Globus*, nakon prilično deprimantnog početka ne uguši u vlastitoj remitendi i ne doživi sudbinu većine novinskih pothvata iz tih godina.

No, na drugoj je strani upravo Grčić u novine u kojima je radio neprekidno uvodio i niz intelektualnih tema dovodeći kao stalne autore i niz intelektualaca s akademskim pedigreeom. Njegove su akvizicije bile, recimo, Vera Horvat Pintarić, Bulcsú László ili Zvonimir Berković.

Poliglot, predvoditelj s više živih jezika i s latinskog, čovjek enciklopedijskog obrazovanja, Marko je jedan od posljednjih novinarskih dinosaura, prvo razrednih intelektualaca koji su lako mogli prijeći iz zadimljene redakcije za sveučilišnu katedru poput Hervešića i Maixnera, ili bili središnje intelektualne figure svoga vremena poput jednog Josipa Horvata. Zapravo svi mi koji smo imali privilegij da se družimo s Markom Grčićem znamo kako bi on, da ga pokojni profesor Jonke nije poslao u VUS, zasigurno izrastao u brilljantnog profesora na nekoj od filoloških katedri Filozofskog fakulteta. Većina nas okupljenih danas ovdje Markovi smo prijatelji i dobro znamo koliko on voli intelektualna druženja. Doduše, za ta druženja treba vremena; razgovori s njim nikad nisu kratka, površna prijateljska časkanja; s Markom se razgovara satima, pri tom on ne dopušta da padne intelektualna tenzija razgovora; ponekad ga njegova filološka strast odvede i u egzotične teme poput, recimo, naglasaka u baltičkim jezicima ili o jeziku stare ruske književnosti, pa ga i nije lako slijediti, a još manje provjeriti dubinu njegova znanja. Uostalom, već poodavno sam i prestao provjeravati točnost njegovih podataka. Bezbroj puta kad smo razgovarali o meni bližim temama, bivao sam zapojen njegovom informiranošću, posebno količinom informacija koje čuva u memoriji. Možda sam u početku malo zločesto mogao pomisliti kako se Marko posebno priprema za svaki razgovor, proradujući prethodno teme koje će biti na dnevnom redu. Ali uvjero sam se više puta, kad bi meni u Leksikografski zavod neočekivano navratio neki prijatelj ili suradnik, kako je Marko u stanju ne samo pokazati da poznaje posjetiteljev rad, nego već i vrlo upućeno razgovarati o temama kojima se moj gost bavi kao ekspert; slušao sam ga kako, recimo, s Gojkom Tešićem raspravlja o Stanislavu Vinaveru, s Engelsfeldom o Shakespeareu, s Fabrijem o glazbi, s Flakerom o ruskim, a Žmegačem o germanističkim temama itd. Takav elokventan, svestrano upućen bio bi nesumnjivo sjajan profesor koji bi svojim znanjem impresionirao studente.

Zapravo bi po tipu njegova obrazovanja vjerojatno Marku ponajviše odgovorio enciklopedički posao. Mislim da enciklopedistiku on i sam osjeća kao svoju latentnu pravu vokaciju jer je posljednjih nekoliko godina jedan od najproduktivnijih suradnika *Hrvatske književne enciklopedije*. Ne samo što je napisao čak

stotinjak enciklopedijskih članaka u velikom tematskom rasponu od antike do suvremenosti, već je autor i jednog od naopširnijih tekstova: velikog sintetskog članka o prevodilaštву u Hrvata, za potrebe kojega je obradio opću teorijsku dimenziju prevodilaštva i povijest prevodenja u Hrvatskoj od početaka do danas. Doista, tko bi osim Grčića mogao obraditi tako velik vremenski raspon i pokriti sve jezike s kojih se prevodilo na hrvatski?

Valja pritom imati na umu da je sam Grčić jedan od najvažnijih hrvatskih prevoditelja, koji je preveo kapitalna djela klasika poput Blakea, Pouna, Eliota, Borgesa, Tagorea, Yeatsa i dr. Dakako, ne možemo zaboraviti ni da je on kao mlad čovjek bio u timu prevoditelja *Biblike*. Još jedna, zapravo bizarna zanimljivost, kakvim Marko nije nesklon — Grčić je prevodio i s hrvatskoga na hrvatski: u suvremenim hrvatskim prevedenjima je Marulićevu *Juditu*, Zoranićeve *Planine*, Hektorovićevu *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Lucićevu *Robinju*, a Krležinu *Balade* prenio je s kajkavskog na standardni štokavski.

Književni je opus Grčićev ostao pomalo u sjeni Grčićeva javno eksponiranog novinarskog pa i prevoditeljskog rada. Za današnje pojmove stotinjak pjesama (zbirke *Nebeska vučica*, 1967. i *Behemont*, 1978. te izabrane pjesme u knjizi *Nebeska vučica*, 2001) i dvije zbirke eseja (*Provincia deserta*, 1970. i *Riječi, riječi, riječi*, 2008), ne mogu se nazvati obimnim opusom, ali u povijesti hrvatske književnosti mnogo je pisaca i s manjim životnim djelom koji funkcioniširaju kao klasičari.

Grčić je vršnjak tzv. razlogovskog naraštaja, u ediciji Razlog mu je objavljena prva knjiga, a druga u Bibliotheci, koja je svojevrsni izdanak Razloga. Naći ćemo i u njega neka od općih mesta razlogovskog imaginarija poput zlih vojni i srednjovjekovnih utvrđenih gradova, ili formu pjesme u prozi i kratkog prozognog zapisa na granici pjesme, eseja i kratke priče, svojstvenu svim razlogovcima.

Međutim, Grčićeva se poezija ipak bitno razlikuje od razlogovske po tome što on uglavnom izbjegava napadnu filozofsku, odnosno ontološku leksematiku; za njega poezija očito nije idealna forma filozofskog promišljanja. U njegovoj poeziji iznimnu važnost ima slika, koja može biti posudena iz književnosti, iz *Biblike*, iz mitova i legendi, ali može biti vezana i za osobno iskustvo (pri tome posebnu važnost imaju zavičajni pejzaž i rijeka Cetina). Te su Grčićeve pjesničke slike oblikovane kontinuiranim, semantički transparentnim pjesničkim iskazom (osobito to dolazi do izraza u usporedbi sa sklonosću fragmentarnosti, diskontinuiranosti i ciljanoj semantičkoj neprozirnosti koja je poetički standard njegove generacije). Svojom jasnoćom i prepoznatljivim korijenima u kulturnom naslijedu, a ponekad i stihovnom strukturu, Grčićev pjesnički izraz nas navodi da ga označimo atribucijom klasičnosti. Međutim, evidentno je Grčićev nastojanje da slike u njegovoj poeziji ne budu djelatne samo na razini vizualne dojmljivosti, one nas upućuju da ih očitavamo na razini mitsko-arhetipskih značenja. Držim da Grčićeva poezija nedvojbeno pokazuje kako je on sljedbenik Eliotove postavke o *objektivnom korelativu* po kojem pjesnik mora izbjegavati izravno kazivanje o emocionalnim stanjima, ideološkim porukama i intelektual-

nim idejama, već se treba služiti slikama koje preuzimaju ulogu objektivnih ko-relativa kojima se posreduju ideje i emocionalna stanja. Uostalom, da se obrazovao u obzoru Eliotove i Poundove poetike, Grčić nikad nije ni tajio jer se njihovom opusima dosta bavio kao prevoditelj i eseist, a valja imati na umu da je Marko vrlo rijetko prevodio književne tekstove po izravnoj nakladničkoj narudžbi; uglavnom je on nakladnicima nudio tekstove koji su ga zanimali.

Zašto je Grčić prilično rano, prije tridesetak godina odustao od poezije? U jednom razgovoru mi je rekao kako je absurdno pisati poeziju u situaciji kad je ona izgubila spoznajno-formativnu funkciju koju je nekoć imala. Doista, za eliotovski odgojenog pjesnika suvremena poezija, koja se u jednom rukavcu pretvorila u humorno, gotovo estradno dosjetničarenje s temama svagdana, a na drugoj u semantičko-konkretnističko preslagivanje verbalnih briketa i preispitivanje konvencionaliziranih odnosa označenog i označitelja, mora se činiti slijepom ulicom lišenom intelektualne dubine, širine erudicije i svijesti da je upravo poezija esencija misaonosti, imaginacije i kulturnog naslijeda.

Esejistički opus Grčićev zastupljen je dvjema knjigama objavljenim u rasponu od gotovo tri desetljeća. Međutim, valja imati na umu da je dosta njegovih eseja ostalo izvan knjiga, rasuto po časopisima; uostalom, ja sam kao urednik *Republike* i *Književne republike* objavio niz njegovih eseja, najčešće napisanih uz prijevode književnih tekstova koje je Grčić smatrao nužnim predstaviti našoj kulturnoj javnosti. Osim toga, velik je broj njegovih novinskih eseja ostao izvan zbirke *Riječi, riječi, riječi*.

Provincia deserta omanja je zbirka eseja objavljivanih između 1965. i 1970. u *Telegramu* i *Kolu*. U njoj Grčić analizira opuse hrvatskih klasika poput Ujevića, Šimića i Kranjčevića, piše o svojim omiljenim pjesnicima i pjesničkim učiteljima Blakeu, Eliotu i Poundu, ali i govori o nizu književnih i kulturnih fenomena koji ga zaokupljaju. Nije slučajno da Grčić, koji u to doba započinje svoju karijeru vrhunskog prevoditelja, specijalca za teške prevoditeljske zadaće, knjigu otvara esejem *Jeronimova dilema*, u kojem govori o prevodenju i ulozi prevoditelja. Iako zna da prevodenje ima smisla i upravo se spremá posvetiti mu dio svoje goleme kreativne energije, zaključuje u tom programatskom i umnogome autoreferencijskom eseju, krajnje skrupulozno, s poniznošću prema izvornoj kreaciji iskaz o ograničenjima prevodenja:

»Pjesništvo je u prvom redu čudo, ravno čudu u Kani Galilejskoj. Pjesnik pretvara prve krčage vode u vino. Prevodilac, skroman pokraj vrata, oponaša Učiteljeve kretnje da bi počastio i one što u sumrak prilaze gozbi iz najudaljenijih plemena. Nitko kao prevodilac ne osjeća strašni smisao *Točnosti*, točnosti što nadilazi varave strukture bilo kojeg jezika. Je li je moguće dosegnuti?«

U knjizi *Riječi, riječi, riječi* sabran je, kako već rekoh, samo dio njegove novinske eseistike. Nakon četiri desetljeća bavljenja novinarstvom, Grčić je dovoljno svjestan prirode medija da zna kako stilistika njegove fraze mora biti smirenija, bliža razgovornom tonu, kako novinski esej ne smije biti zagušen eruditskim informacijama i mora se zasnivati na poosobljenoj, ponešto uvrnutoj autorskoj optici. Naravno, ti eseji nastaju najčešće kao komentar nekog aktual-

nog zbivanja: smrt istaknutog suvremenika (primjerice Vlade Gotovca), pojava zanimljive knjige, postavljanje neke izložbe, važni društveni dogadaj (papin posjet Hrvatskoj, alkarska pobuna u povodu uhićenja Mirka Norca), književna polemika (Ivšićev napad na Krležu) itd. Grčić je i analitičar javne scene, osvrnut će se na pojavu karizmatika Zlatka Sudca, na fenomen Marka Perkovića Thompsona. Ponekad mu je aktualni dogadaj samo povod za izlet u područje kulturne povijesti: tako će evidentno pretjerani napad *Glasa Koncila* na Franju Miličevića Makaju i njegovu tantrističku sljedbu Komaja s optužbom da su širitelji sotonizma, nakon pomalo šaljivog uvodnog osvrta, Grliću poslužiti kao poticaj za eseističko razmatranje o povijesti sotonizma ne samo u zapadnjačkoj već i u orijentalnim kulturama. Grčić će se osvrтati i na aktualna politička zbiranja, ali — imam dojam da je većinu tekstova koji su reakcija na tekuću politiku izostavio iz konačnog izbora, jer činjenica je da politička zbivanja najprije zdrobi valjak vremena, zastarijevanja, efemerizacije, trošivosti.

U usporedbi s novinskom eseistikom jednoga Veselka Tenžere, Grčićeva je manje duhovita, manje jezično okretna, manje je u njoj prgavog, rugalačkog temperamenta, ali — s druge strane — imponira znanjem, smirenim uvidom, sposobnošću da se aktualije situiraju u dugi povijesni slijed.

Naposlijetku, obilježavajući ovu obljetnicu, osjećam potrebu da Marku Grčiću iskažemo poštovanje koje on doista zaslužuje. Iako svojom markantnom staturom, elokvencijom i erudicijom ostavlja dojam dominantnog muža, od kojega bi se očekivalo da bude u prvome planu kulturnoga i javnoga života, on se zapravo, u javnim situacijama možda i prečesto, skrupulozno povlačio u pozadinu, pripravan da svoje umijeće i znanje stavi prije svega u službu popravljanja i prevodenja tudihih tekstova, često i na uštrb vlastitoga spisateljskog rada. Stoga mi je iznimno dragو što je danas upravo on u središtu pozornosti!

Slobodan P. Novak

Marko Grčić u suvremenoj hrvatskoj književnosti

Nisam se dvoumio kad me Velimir Visković pozvao da u povodu sedamdesetog rodendana značajnog hrvatskog književnika i novinara Marka Grčića sudjelujem na ovom gornjogradskom simpozijskom čestitanju. Za sudjelovanje imam i osobnih razloga jer sam u redakciji Vjesnika u srijedu početkom sedamdesetih dvadesetog stoljeća imao sreću i čast biti njegovim učenikom i na svoj način šegrtom. Inače kad god me u ovakvim prigodama pozovu nikako ne mogu izbjegći a da za početak ne pogledam što sam o piscu o kojem bih trebao govoriti, sam prethodno napisao u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti*. Učinio sam to i ovaj put, pa eto prepisujem taj vlastiti tekst objavljen 2003., a napisan u Americi koju godinu ranije:

»Novinarstvo nije samo stimuliralo dobre pisce. Bilo je autora koje je ono na neki način zakinulo. Jednom od žrtava novinarskog posla može se smatrati Marko Grčić koji je u književnosti ostavio značajnog traga, ali je to samo djelić od onoga što je to ovaj erudit obećavao nakon svojih prvih knjiga. Grčić koji se rodio u Sinju 1938. bio je najmladim prevoditeljem Biblije u stručnom timu što je priredio slavno izdanje za izdavačko poduzeće Stvarnost 1968. Prevodio je kongenijalno Blakea i Džubrana, Pouna i Eliota, sa staroruskog još i Slovo o polku Igorovu. Grčić se okušao i kao prevodilac starijih hrvatskih pisaca na suvremeni standard, ali su mu najvažnije dvije rane knjige. Najprije zbirka pjesama *Nebeska vučica* 1969. u kojoj je na tragu Pouna iskušavao zaboravljenu epsku dimenziju lirskog pri čemu je dosta daleko dospio u svojim pokušajima da stihom opiše neprisutno i odsutno, da nijemu prirodu prisili na govor. Baveći se dimenzijom arhetipskog, Grčić je objavio i niz eseja koje je sakupio u knjizi *Provincia deserta* koja je jedna od ključnih eseističkih knjiga njegova naraštaja jednako kao što Grčićev izbor europskih pjesničkih srodstava predstavlja jedan od najupečatljivijih izvankatedarskih pokusa s tudim tekstovima. Cijelog života vjeran novinstvu Grčić nije u tjednicima gdje je najviše radio objavio veće količine tekstove, ali on se kroz godine pretvorio u pedagošku instituciju i

gurua imaginarne novinarske akademije. Ostavio je značajan trag u obrazovanju mlađih autora koji su u sedamdesetim i osamdesetim godinama započeli pisati u Vjesnikovim izdanjima, naročito u Vjesniku u srijedu i Startu. Kad su se nakon promjena koje su u političkom sustavu nastupile nakon prvih demokratskih izbora 1990. pojavile samorodni i privatni tjednici, Grčić je sa suradnicima stvorio jedan posvema originalan, doduše ne uvijek i moralan način opreme novinskih tekstova i njihova tržištu namijenjenog reduciranja. U novinstvu tako je sagorio Grčićev književni talent, ali se ne bi moglo reći da ovaj izuzetno obrazovani polyglot i bibliofil nije ostavio značajnog traga u razvitku od partije nekontroliranog i samo tržištu odgovornog novinarstva.«

Čovjek naravno nikad nije zadovoljan vlastitim tekstom pa bih danas nakon šest godina možda dodao još dva autora koja je Grčić prevodio a ja sam ih izostavio a to su Borges i Tagore, zatim bih svakako preciznije pobrojao neke datume u slavljenikovoj novinarskoj karijeri pri čemu u nekom novom izdanju ne bih izbjegao preciznije kronološke odrednice pa bih kazao da je Grčić bio urednik deska najprije u Vjesniku u srijedu i to od 1964.–1976., da je onda nakon utrnuća slavnog VUS-a prešao u Start gdje je radio najprije na desku, a onda je od 1986. do 1990. bio pomoćnik glavnog urednika. Uz to možda bih spomenuo, što doista nisam znao 2002., kad sam na Sveučilištu Yale pisao gorњi tekst, da je Grčić 2001. u jednoj knjizi objavio svoje izabrane pjesme što će reći da je u tu knjigu uvrstio ne samo svoju *Nebesku vučicu*, kako se taj svezak zove, nego još i lirsku knjigu *Behemont* iz 1977. Eto to bi, recimo, bio obim teksta koji bi po meni bio nužan da bude fiksiran u svakoj budućoj Povijesti hrvatske književnosti. Kad sam to ustvrdio, odmah sam pokušao vidjeti kako je ovaj novinarski guru, ali i jedan od najučenijih Hrvata našega doba, apartni pjesnik i provokativni eseijist, prošao u ostalim povijestima hrvatske književnosti. Šicelov pregled nisam niti uzeo u obzir jer su njegovi zapisi o piscima poslovno telegrafske. U Frangešovoj Povijesti hrvatske književnosti iz 1987. Marko Grčić ne samo što nije ni spomenut nego mu se ime ne navodi na onom, na neki način čudnom, popisu pisaca kojima se zaslужni autor na kraju knjige ispričao zato što ih u svoju povijest nije navodno zbog prostora mogao uvrstiti. Dakle, nakon ove dvije provjere ostalo mi je pogledati što o Grčiću piše u Povijesti hrvatske književnosti Dubravka Jelčića, autora koji vrlo dobro kontrolira noviju književnu faktografiju. Za mene je ta provjera na neki način uviјek izazovna jer je Vjeran Zuppa, inače vrlo duhovito pa i pomalo zločesto, doveo u vezu akademika Jelčića i mene rekavši kako mu se čini da je s mojom Povijesti hrvatske književnosti iskrisnuo jedan veliki problem, a taj je jednostavan. Ta knjiga ima manu što je, nažalost, nije napisao Dubravko Jelčić, u tom bi slučaju ona bila sasvim u redu i bila bi prihvatljiva. A ovako...! Moja provjera Jelčićeva Grčića bila je, nažalost, poražavajuća. Evo kako glasi tekst o Marku Grčiću u Jelčićevoj Povijesti hrvatske književnosti: »... dok se pjesnik, eseijist, prevodilac i publicist Marko Grčić (1938) javio zbirkom Nebeska vučica (1969., 2001.) i u njoj pjesmama koje skamenjenom mirnoćom ostavljaju dojam neke hladne, neupitne konačnosti. Grčić je objavio apartnu knjigu eseja Provincia deserta 1970.« Okoliš u koji je Jelčić uronio ovaj Grčićev spomen vrlo je rječit. Prije ovih nekoliko rečenica o Grčiću, prije onoga »dok«, piše Dubravko

Jelčić o Nikoli Martiću i Mirku Rogošiću, a nakon spomena Grčićeve knjige *Provincia deserta* pisac kratko karakterizira još Ružicu Orešković, Ivu Dekanića, Ernesta Fišera, Tomu Podruga i Naska Frndića. Ovaj nomenklturni kontekst spomena Grčićeve osobe po meni je posve neprimjeren! To mi se čini zbog toga što između ovde spomenutih, uglavnom minornih književnika, ljudi vrijednih, ali posve jednodimenzijalnih i odvojenih od stvarnosti, gotovo da nema niti jedne valjanije poveznice koja bi ih povezala s Markom Grčićem. U mojoj *Povijesti* Grčić je, pak, okružen, a o tomu mislim da nema dvojbe, sve odreda svojim sudbinskim srodnicima pa su tako sljubljeni uz njega Veselko Tenžera, zatim Slavenka Drakulić i nešto mladi, ali novinskoj sudbini i Grčićevom intelektualizmu bliski Zdravko Zima. Uz to ima u Jelčićevoj Povijesti hrvatske književnosti u njegovoj inače točnoj odrednici o Grčiću jedna neobična sintagma: Grčić je naime uza to što je pjesnik, prevodilac i eseist još i publicist. Ta se riječ u našoj priručničkoj literaturi, ali i u javnosti redovito upotrebljava kao umanjenica nečije vrijednosti, kao zamjenica za književnost drugoga reda.

U trenutku dok ovo govorim upravo je izišla pogolema knjiga Marka Grčića koju niti akademik Jelčić niti ja, osim u formi rasutih tekstova, nismo poznavali. Radi se o zbirci eseja *Riječi, riječi, riječi...* To djelo jedna je od najboljih, najlucidnijih i najautohtonijih knjiga domaće esejistike u posljednjim desetljećima. Tek nakon ove knjige izranja pred nama lik književnika Marka Grčića kojega se ne može i ne smije klasificirati po tradicionalnim uzusima po kojima onaj koji se ne uklapa u žanrovski kalup pa nije pjesnik, prozaik, kritičar i dramatičar, a još je k tomu živ, odmah ulazi u grupu minoresa! Tako ustvari nastupa eutanazija onoga najboljeg u hrvatskoj književnoj povijesti, ali i književnoj svremenosti, dolazi do potkresivanja na sintagmu *publicistica* upravo onoga po čemu je hrvatska književnost danas najzanimljivija i po čemu će ona kao znak našeg doba biti i najintenzivnije zapamćena. Živimo u vremenu koje u procjenama svojih književnika treba izoštrenije mehanizme i nešto raščišće-nije pojmove koji neće robovati sada već prastaroj slici hrvatske književnosti. Mi nismo mala književnost po svjesnom umanjivanju (ili uvećavanju!) svojih bitnih pisaca nego smo mi mala književnost po njihovoj harmoniziranosti sa socijalnim i psihološkim krajolikom naše kulture i naše civilizacije. Ovdje na Gornjem gradu koji metar od nas prekrasni je Prirodoslovni muzej. U njemu, jer mi nikad nismo bili imperijalna sila, nećete naći najbolje primjerke prepiranih lavova a ni slonova, niti ćete vidjeti žirafe i nosoroge sa staklenim očima. Ali ćete zato nakon pola sata šetnje shvatiti da je u tom muzeju najbolja zbirka kukaca, tih malih bića koja su sasvim primjerena našem civilizacijskom i kulturnom okolišu. Naša književna povijest često grijesi dok traži književne predatore a ne vidi one koji svojim radom zastiru čitave epohe, ali na ponizne i presudne načine, a to je najveći doprinos našeg slavljenika hrvatskoj književnosti, koji su mnogo bitniji od onih koji se navodno vide s teoretskih i ideo-loških osmatračnica, ali koji niti su imali niti će ikad imati pravoga utjecaja na stvarni književni život.

Tonko Maroević

Markova dilema

FRAGMENT O GRČIĆEVU Pjesništvu

70

Na zaključnom mjestu znakovite i značajne zbirke književnih ogleda nazvane *Provincia deserta* stoji: »Pjesnik koji odista nije iskusio potrebu da odšuti tu šutnju, što požudno guta svaku riječ koja u nju upada, možda i nije pjesnik.« Autor te obavezujuće rečenice iz daleke 1970. godine ubrzo je povukao konsekvence vlastite tvrdnje, iskusio je granicu »preko koje prestaje iluzija o samome sebi i drugome... gdje možda prestaje potreba za umjetnošću«, te je prihvatio muk, odustao je od pisanja, ili barem od objavljivanja, izvorno pisanih stihova.

Razumije se, riječ je o Marku Grčiću, čovjeku koji se u životu bavio s nekoliko raznorodnih disciplina, a pritom bio voden iznimnom filološkom kompetencijom i potrebom ili nuždom stanovitog društvenog djelovanja, no koji je ne samo startao kao pjesnik, nego i čitavoga radnog vijeka zadržao posebno zanimanje i sklonost prema poeziji. Čini nam se da je upravo zbog toga, zbog toliko jake pjesničke motivacije i postavljenih visokih kriterija, i odlučio iskusiti dugotrajan pjesnički post, ograničiti svoje pisanje uglavnom na »rane radeve«. S prvim pjesničkim oknjiženjem javio se oko svoje tridesete godine, 1969, a desetljeće nakon toga, 1978, kao da je već zaključio opus, tiskavši drugu zbirku teškoga naslova *Behemot*.

Daleko smo od rimbaudovskog presedana i pustinjačkog apsolutizma, ne želimo precjenjivati izazov šutnje kao zavjet čistoće, ali ne možemo bez određenoga poštovanja sagledati saldo dotadašnjega autorova bavljenja poezijom, ne smijemo previdjeti specifičnu težinu i izražajnu kvalitetu ostvarene dionice. Uostalom, makar je šutnjom i odlučnim prekidom okrunio svoj pjesnički opus, Marko Grčić je 2001. objavio kumulativnu knjigu prethodno objavljenih stihova i poetske proze, te tako ponudio na uvid javnosti nevelik, ali ozbiljan korpus.

Pripadajući manje–više njegovu naraštaju i prateći gotovo od prvih koraka i Grčićeve stihove emanacije, vjerujem da raspolažem povlaštenim mogućnostima čitanja i kontekstualiziranja okupljene grade. Pritom ne moram ponavljati neke od koordinata važnih za situiranje i razumijevanje Grčićeva pisanja što ih

je znalački uspostavio pjesnik Nikica Petrak u svojem pogovoru cijelovitom, dopunjenoj izdanju *Nebeske vućice*, koji je vršnjačkom solidarnošću i refleksivnim afinitetima ispisao dosad najpotpuniji poetski portret današnjega slavljenika.

Po mojem kriteriju — odnjegovanom dijelom praćenjem moderne likovne umjetnosti — neće biti nedostatak ako Grčićevu poetsku aktivu shvatim kao svjesni i namjerni torzo. Osjećam, naime, kako je on imao u vidu raznolike puteve razvijanja, no nije želio ni jednim do kraja krenuti, smatrajući kako bi iscrpljivanjem ograničenih mogućnosti upao u kolotečinu konvencija, u korito očekivanih rješenja. S druge strane, upravo je Grčić bio jedan od onih koji je rano posumnjao u iluziju potpune izvornosti, shvaćajući kako se rijetkost invencije mora dijelom podržati postamentom toposa, odnosno armaturom općih mjestra osigurati da se na samom vrhu eventualno objavi bljesak inovativnosti.

Mislim da je Grčić već u svojim početcima bio sasvim spremam raskrstiti s prevlašću lirskog subjekta, među najodlučnijima još u pedesetim godinama raskrinkati »drsko i mrsko ja«. Neće biti slučajno što se odmah pri prvom javnom predstavljanju, legitimira ciklusom neosporno narativnoga predznaka, malom poemom »Izgorjeli jahač« (objelodanjenom u »Zadarskoj reviji« 1957. godine). Koliko god se kasnije branio tvrdnjom da taj spjev ponovo objavljuje isključivo zbog »sentimentalne važnosti«, smatram da je on zacrtao brazdu Grčićeve najodređenije vokacije, čežnje za stvaranjem lika kao korelativa (ne nužno baš »objektivnoga«) i nostalgije da se ostvari epska dimenzija moguće kolektivne participacije.

»Izgorjeli jahač« može biti autoru »sentimentalno važan« i stoga što je konkretno lociran i epohalno-tipski situiran, što se u njemu spominju Kamešnica i Vaganj, te što se u njemu govori o Bilanu-Milanu i o alkaru, ali mi tu pjesmu doživljujemo i kao izraz prave potrebe — da kažemo: unutarnje nužnosti — fiksiranja tragičnog osjećanja života, dramatike i patetike sredozemnih korijena i mitske zavičajnosti. Istina je da se u inkantaciji još sluti odjek tužaljke lorkinskih ili kaštelanovskih zaziva, da se u ritmizaciji probija *basso continuo* simetričnih osmeraca, ali raskidana slikovitost kao da nadmašuje folklornu matricu nekom gotovo kubističkom dimenzijom, a leksička patina opravdava nadvremensku projekciju.

Znatno kraća pjesma »Dan« također je dobar pokazatelj Grčićevih početaka. Nastala 1959., a pamtim je još od prvoga objavlјivanja u »Studentskom listu«, izvanredan je primjer stroge organizacije i nekog mentalnog binarizma koji će karakterizirati autorove zvjezdane trenutke. Uokvirena s dva stiha — uvodnim: »Sunce izlazi iz duše laneta« i završnim: »Sunce se vraća u utrobu zmije« — razvija se i raste u pitanjima i aporijama jakoga egzistencijalnog naboja. Nesmiljena refleksija kulminira u središnjem zazivu, neslučajno smještenom u pregibu ili apogeju teksta, u zenitalnom dijelu dana: »Bože, pokradosmo svemir, a je li ga manje?«

Spomen laneta i zmije mogao bi nas potaknuti da se malo osvrnemo na Grčićev bestijarij, ne učestalo korištenje simbola animalne provenijencije i zoo-

morfne asocijativnosti. Osim već podrazumijevanoga konja (u »Izgorjelom jahaču«) i spominjanoga naslovnoga *Behemota* (a ta neman nadrasta svaki mogući kavez) imamo čak dvije pjesme ambijentirane u zoološkom vrtu, s gotovo kompletним katalogom opasnoga i benignoga životinjstva. Ne kaneći nabrajati njihov opsežni inventar, moramo pak navesti kako su pojedinačne pjesme posvećene sokolu i grgeču, buhi i šišmišima, risu i orlu, stonogi i magarećoj lubanji, da ne govorimo kako je u pjesmi »Račun« izvršena još jednom čitava inventura zvjerinja i pitomih, domaćih životinja. No »Balada s pripjevom« ekstreman je slučaj apologije pukog življenja, gdje se animalno i anomalno biće štakora blasfemno usporeduje ili dovodi na sličnu ravan postojanja kao i biće Bogočovjeka, Krista. Smisao za nemamjernu grotesku također je jedno od svojstava rane Grčićeve poezije.

Nebeska vučica, dakako, još je znatno odredeniji korak prema epskom isaku negoli je to bio »Izgorjeli jahač«. Već su legendarni ton i medijevalno kostimiranje (kralj, bitka, totemizam, tabu) prikladniji alibi za poetsku evokaciju i profetsku formulaciju. U tom se mini-epu izmjenjuju dugačke replike zlosretnoga kralja i zračne, maglovito-oblačne (nebeske) vučice, vođene oko uzaludnosti i gubitka, oko nemoći i neznanja — unatoč svim mogućim pobjedama i znanjima, naporima i žrtvama. Provodna nit koja se ukazuje kralju sadržana je uglavnom u izazovu: »Traži me, ako me i ne nadeš, / Naći ćeš ono što nikad ne bi našao / Da mene nisi tražio«.

Ako i nisu baš epskog karaktera, dvije oduže ciklički ulančane pjesme, put »Gubilišta« i »Requiema«, jamačno su komponirane na način simfonija ili rapsodija, s dominantom ili leitmotivom uništenja i smrti, propadanja i zatora. Tipična mračna slikovitost poratnog senzibiliteta našla je i tim ostvarenjima svoj odjek, a Grčićeve uzvišene i pročišćene formulacije mogle bi se približiti gotovo istodobnim rekvijemskim nadahnućima Tonča Petrasova Marovića ili Krune Quiena. Medutim, naš je autor okušavao one registre što ga možda najlakše dovode u vezu s nekim univerzalnim »svjetionicima«, primjerice s kanti-renom eliotovskih »korova« i, pogotovo, s fulminantnim enciklopedizmom poundovskih »cantosa«, kojemu će se enciklopedizmu ili eruditskom »centonu« tangencijalno — makar i posredstvom Borgesove revizije — s vremenom sve više priklanjati.

Negdje na sredini svojega pjesničkog puta Grčić se našao na raskrižju između jake nagonske afektivnosti i naglašene kulturne spreme s odgovarajućom cerebralnošću. Učinilo mu se valjda da je adute emotivne participacije već u mladosti ispucao, pa je radije nakanio krenuti prema izrazu obilježenom snažnijim pojmovnim rešetkama. Ali i tu se opet našao na novom dvopuču, pojednostavljeno kazano: između stiha sa svojim usklično-upitnim punjenjem i proze sa svojom fakturom metodične razrade i alegorijsko-parabolne nadgradnje. »Pravu« pjesmu u prozi, s njezinom polimorfnošću i deltastim ograncima regbi da nije njegovao.

Markova dilema između jedrine stiha i konceptualnosti proze ostala je djelatnom sve do odluke o prestanku kreativnoga poetskog pisanja i zaustavljanju

vlastite beletristike imaginacije. Ali Markovu dilemu, ne bez razloga, kalemimo na »Jeronimovu dilemu«, parafrazirajući naslov njegove kongenijalne »sanjarije o prevodenju«, jednoga od najdražih mi eseja u čitavoj novijoj hrvatskoj književnosti. Naime, svoju je verbalnu energiju i jezičnu plastičnost naš autor bogomdano uložio u transponiranje tudihih tekstova, u pohrvaćivanje antologijskih dometa mahom modernih klasika, u prijevode i prepjeve djela bez kojih bi naša kultura bila znatno siromašnija, praveći pritom nerijetko i zamjetljiv »izbor po srodnosti«. No to je druga, posebna tema.

Privremeno razriješenje dvojbi o nastavljanju pisanja i o vlastitom statusu unutar književnosne ekumene Marko Grčić je bio našao u stavljanju maske, konstituiranju *personae*. Kao samoproglašeni *poeta minor* stekao je ingerencije koje ne bi imao kao *il miglior fabbro*. U prividnoj poniznosti pozicije mogao je participirati u univerzalnoj razmjeni ideja i poticaja. U drugoj polovici njegova poetskog pisanja, u fazi *Behemota* znatno dominiraju pastiši i parafraze, parerge i paralipomene, prisna pozivanja na Budhu i sv. Franu, Blakea i Ujevića, Freuda i Danieloua, Parmenida i Boetija, Mallarmèa i Rumija, Boškovića i Marulića. U ruhu Marulića Grčić ispisuje credo, ne toliko lažne skromnosti, koliko neizbjježne klasicističke suzdržanosti, tvrdeći kako toliko voli more da ga se nije »usudio prizivati drukčije nego posvećenim virgilijanskim stihovima«. Međutim, kad je načinio pjesmu »More« u vlastito ime, pjesmu koju Petrak posebno prepoznaće i hvali, u toj je pjesmi temeljni doživljaj značajno osjenčen erotskom sugestijom.

Navodenje tolikih velikana osnaženo je (ili oslabljeno, ako hoćete) dodavanjem još glasovitih mitskih figura poput Narcisa i Jazona, Don Juana i Hamleta, Penelope i Behemota, Orfeja i Euridike. Pa ipak nigdje nije riječ o pukom glosiranju kanonskih tekstova i arhetipova nego o suputničkom življenu s dominantnim duhovnim tekstovima. Grčića zanose paradoksi i apsurdi, posebno ga privlače paralelizmi i kontrasti, a rado se povremeno odaje i dedukcijama i silogizmima. Gotovo opsesivnu važnost zadobiva dijalektička negacija negacije (citatom Spinoze kako je »postojano tek ono što ne postoji« ili tvrdnja u pjesmi »Ples«: »Ubija me ono od čega sam živio« ili interpolacija u pjesmi »Budha na ušću....«: »Što čvrsto стоји propast čeka; / Zauvijek стоји sve što teče«.)

Još jedna problemska dominantna jest poseban odnos subjekta i objekta, odnosno gnoseološka inverzija ontološkog statusa. Umjesto legitimne teodiceje u tekstu »Univerzalni dokaz sa zijevanjem« imamo prevladavanje skepsе nivelliranjem disparatnih razina: »Malo–pomalo, shvatit će da radanje Božje iz njega nije ništa manje zagonetno nego njegovo rađanje iz Boga«. Umjesto jednoznačne spoznaje u pjesmi »Parmenidovo popodnevno kupanje« imamo dvostruko zrcaljenje: »Ogledam se u Cetini koja teče, / Ja koji stojim u njoj. / U meni koji stojim u Cetini / Ogleda se ona koja teče«. Iako je Parmenid tu zavičajno posvojen i empatijski usvojen, pjesma ima pretežno napon filozofske konstrukcije, misaone arhitekture.

S onu stranu filozofije u intimnijem poetskom okružju ostat će pak brojne dosjetljive sintagme i svojevrsni paralogizmi kojima je Grčić krotio svoju neu-

taživu potrebu za podrivanjem čvrstoga značenja i izazivanjem kratkog spoja što bi urođio frcanjem misli i prigodama polisemičkog zračenja. Takve su situacije gdje »skromnost ohološću rodi«, gdje se »okrutnost prekali u vodi nevinosti«, gdje »samo svetost nije smatrao svetom« itd. U duhu Blakeova uvjerenja kako je »sveto sve što živi« ispisana je uzbudljiva »Teološka tajna« u kojoj kuruzno zrno oponaša spekulativnu evolutivnu amplitudu, filogenetsku utjehu, »put svega živog«.

Prožet shvaćanjem relativnosti i prolaznosti, Grčić indikativno nalazi i sglasja s ondularnim tendencijama, prepoznaće i vlastitu (životnu i spisateljsku) ritmizaciju također u igri valova i pijeska. Završit ćemo stoga s dva–tri njegova stiha s kojima kao da otpozdravlja sceni pisanja: »val što briše ime svoje na pijesku«, odnosno, »Val... vrijedan nestalne pjesme / na pržini s koje se povlači«.

Zvonimir Mrkonjić

Marko Grčić, lirski epik

Započinimo razgovor o poeziji Marka Grčića preko jednog njezinog možda rubnog aspekta koji ponešto može reći o tome kako taj pjesnik koncipira pjesmu kao dijakronu zamisao. Stoga, kad kažemo da je Grčić *lirska epik* hoćemo istaknuti to da se unutar lirskog opusa Marka Grčića nalaze tri dulje pjesme koje po svom zamahu mogu smatrati poemama ili epilijima, pri čemu neka se pridjev epski shvati samo uvjetno. U njima je lirska grada raščlanjena, više ili manje usredotočena i razvijena oko pojedinih tema dok je njihova narativnost samo mjestimice naznačena. To znači da je vremenski tijek naznačen pribrajanjem stihova a rijede i denotiranjem dijakronije. Te su poeme svojevrsne iznimke među Grčićevim pjesmama koje su tematski konciznije i najčešće ritmički jezgrovite. Poema *Nebeska vučica*, iz 60-ih godina, koja je naslov jedne zbirke, ali je po njoj naslovljena i knjiga Grčićevih izabranih pjesama (2001.), nije posve osamljena u kontekstu poezije »Razloga«; stanovite epske konotacije unutar posve drugačijih stilskih odrednica nosi i pjesništvo Dubravka Horvatića. Karakteristika je Grčićeve poezije što taj pjesnik, premda Mediteranac, pretežno preferira smrknuta ozračja vremenskih nepogoda, česta u Eliotovim pjesmama i poemama, primjerice u *Kvartetima*, pa je i poema *Nebeska vučica* smještena u tmurno borealno podneblje. Valjda i zbog toga da bi čitaoca usredotočila na usudnost svojih nalaza, i Grčić takvo ozračje *Nebeske vučice* smatra pogodnim za pričanje svoje legende o jednome mitskom kralju. Na poziv nekog nepoznatog glasa u sebi, kralj se uputio sa svojom vojskom prema sjeveru. Kralja muče slutnje jer su njegovi vojnici zdrobili glavu nekoj bredoj vučici koja se kralju napokon prikazuje, po tumačenju Nikice Petraka, kao njegov totem. Vučica ne govori kralju ništa što on ne bi znao — *rad neznanog ti izdade znano* — ali mu njezine riječi pomažu da shvati kako ga vodi u propast *beskorisna snaga zamišljanja*. Ovoj poemi, osim mjestimičnih namjernih ponavljanja skupine stihova, svojstvene su pokadšto duljine koje možemo nazvati epskim iako su nabranje i odgoda akcije. Ukoliko *Nebesku vučicu* shvatimo kao svijest me-

taknjiževnog projekta, onda čemo je čuti kako se obraća kralju kao onom tko projekt realizira i kom je sudeno, iako autoru, ne doživjeti ostvarenje projekta:

*Došlo je vrijeme da legneš
Medu usnule kosti
Što teret zbaciše
Ili među golema nestvarna krila
Što prenose noć s kraja na kraj zemlje...*

Poema *Gibilište* dijeli neke značajke s *Nebeskom vučicom*, i u njoj se mogu naći *epske horde* kao pogon epa. Iz njeg se prepozna glas samog spjeva koji, mudriji od pjesnika, njemu možda zamjera nedostatak obuhvatnijeg iskustva prirode i povijesti. U tekstu ima malo stihova koji bi objašnjavali naslov osim kao globalne metafore života, što se sučeljuje s prijetnjom da svačiji život bude nasilno prekinut. *Gibilište* je tekst koji kao da izražava moralističke prispolobe hermetičnim slikama iz prirode i prirodopisa, uz kratko podsjećanje na godišnja doba. Ali unutar 2. poglavљa, iza rečenice *Vidim ljudе što kao zora promiču zemljom i nestaju u sutor* slijedi skicozni ocrt ljudskog dogadanja kao prikaz *smrti sporije od hlađenja planete*. *Gibilište* je poema od svih je najzanimljivija po rukopisu koji, po uzoru na daleki predložak *Puste zemlje*, miješa registre dogadanja dramatskom montažom slika:

*Lik umnožen Okrenut je k tebi;
Zrcalo uzbiba, maljave ruke pruža
Ispod kišnog ogrtača kroz koji proviruje
Prljavo rublje slijepljeno uz bedra,
A oko upalih usta mokri bagremov cvat
Kao snijeg se rasu
Na val morski u dnu sobe
Koji se u mraku ljeska.*

Treća je izrazito sredozemno nadahnuta poema *Izgorjeli jahač* objavljena još 1957. koja se tematski, ali ne i sižejno, oslanja na Alkara Dinka Šimunovića sa svojim mitom o ukletom konjaniku koji projahuje kroz prostor poeme; sažetom ekspresivnošću poema se prepozna u Lorki i Kaštelanu ne bez ritamskih poveznica s narodnim pjesništvom. Lirske napon ove poeme, koja se sva sastoji iz ekstatičnih proplamsaja, ukazuje na pravce na koje se Grčićeva poezija kasnije uglavnom nije nastavljala.

Napokon, epsko u Marka Grčića tematizira se kao igra skrivanja i pokazivanja tijeka pripovijedanja: simbol vućice u poemi *Nebeska vučica* ne označuje drugo doli nesvjesnu konfiguraciju javljanja i gubljenja priče, prisutnost i od-sutnost pripovjedača koji se rada i nestaje na razini objektivnih korelativa »zbijanja«. Ukazuju li možda naznake i figure *Nebeske vučice* da se ispod njih krije neki izvorniji tekst koji izmiče čitaocu pa i pjesniku samom? Metafizički glas Grčićeva pjesništva otkriva se iz mogućnosti da se prizove odsutno, granično. Stoga je najpotpunije ostvarenje našao u poeziji raznovrsnih oblika, čas lirskog,

čas mudrosnog a čas odazivljuci se na poetski naboje mističnog diskursa koji je Grčića uvijek privlačio.

Koliko god se držao po strani od književnih okupljanja, Marko Grčić legitimira se po svemu kao predstavnik svog naraštaja, pisaca šezdesetih godina (»razlogovaca«) koji su u prvi plan stavljali i poznavanje pjesničkog umijeća u više nego složenom književnom i političkom kontekstu. S jedne strane, njihovi neposredni prethodnici, »krugovaši«, obračunavši sa socijalističkim realizmom, otvorili su brisani prostor jedinke koja svoju slobodu može jedino uspostaviti pisanjem. S druge strane, tadašnjim mladim pjesnicima otvarao se plan suvremenih poetika, gdje je trebalo uspostaviti ravnotežu između izazova erudicije, prevrednovanja tradicije i osobnog poetskog koncepta.

Između nastavljanja egzistencijalne poetike, očitavanja očiglednosti predmetnog i modernističke (označiteljske) prakse pisma, Grčić se opredijelio za neutralno stajalište »poetae doctusa«, otpornog na mijene mode, onoga koga je Jorge Luis Borges učinio ravnopravnim tzv. »izvornom pjesniku«. Umjesto pred neposrednim svijetom, oboružan oruđem metafora, poeta doctus se nalazi pred velikom knjižnicom koja sadrži sve zapise o tom svijetu i koja mu pruža gradu za nove tekstove potvrde i osporavanja baštinjenog. S Borgesom i Grčić je postao »zagovornik postmodernoga, neomanirističkog duha, što je prevladao u drugoj polovini dvadesetog vijeka« (Tonko Maroević). Takav pjesnik ne govori u prvom licu jednine, naizgled ne iznosi svoje osjećaje i vlastita stajališta, ali se upušta u prijepor oko tumačenja činova pojedinih mitskih junaka, književnih, ali i povijesnih osoba. Tako Grčić piše u svojim pjesmama o Penelopi, Orfeju i Euridici, Don Juanu, Buddhi, Parmenidu, Jazonu, Marku Maruliću, Ruderu Boškoviću, Williamu Blakeu, Sigmundu Freudu, Pablo Picasso i Tinu Ujeviću. Pa dok su njegovi književni suputnici egzistencijalnog nadahnuća znali zapadati u paradox i preopćenitosti, Grčić više voli anglosaksonsku konkretnost, draži su mu objektivni korelativi od pojmovnih konstrukcija i poetiziranih ideja. Grčić naprosto dobro piše te nastoji da mu jezik sačuva napetost, pa su mu pjesme bolje pretrpjele stilske prijevoje s kraja prošlog stoljeća. I kao pjesnik i kao prevodilac Biblije znade ključnu važnost pisma, pa je ta primisao prisutna u mnogim njegovim pjesmama:

*I slutim da ēu i ja koji ovo pišem biti tek uspomena,
jedan od pupova što ih Stablo s ljubavlju rodi,
kao da će se zauvijek zelenjeti, i na koje se oni,
otpavši, nikad neće vratiti.
I dok budam treperim kao suh list, u snu se zelenim kao stablo.*

(Personae)

Izdvojeno mjesto u Grčićevu pjesničkom opusu pripada njegovim pričama u kojima se dug Borgesu najviše osjeća. To su lucidne maštarije budnog spavača gdje logika vodi do fantastičnih posljedica — plod pjesnikova uvjerenja da između realnog i nadrealnog postoji neka tajna čudljiva podudarnost koju su

nadrealisti nazivali **objektivni slučaj**. Ili, kako neponovljivo iskazao Nikica Petrac, da pjesnik *daje dojam kako uz nas trajno živi još jedan, paralelni svijet, te da se između našeg stvarnog i tog usporednog svijeta (dublje i mudrijeg, ali nipošto milosrdnijeg ili ugodnijeg, svijeta prvih i posljednjih stvari), odvija neprekidna interakcija kojom mi teško ili nikako ne možemo zavladati, a ako da, onda tek časkom. Možda je poezija taj trenutak.*

Nemoguće je na kraju ovog osvrta na Grčićevu pjesništvo preći preko stanovaite paralelnosti između njegove tri poeme i nekih njegovih proza. Uzmimo možda najdramatičniju od tih proza *Buddha i vojnik*. U toj prozi, u kojoj je kao i u ostalima radnja preistaknuta, dogada se dvostruka mijena njezinih protagonista na kraju koje, nakon niza epskih preobrazbi, Buddha se pretvara u vojnika, a vojnik se pretvara u Buddhu. U prozi *Un coup de dés jamais n'abolira le hasard* bogohulitelj se preobražava u Boga zbog kojega će mnogi biti osudeni na okrutnu smrt. U prozi *Museum theologicum*, govornik razmišljaajući o tome da se Bog, rodivši se kao čovjek, mogao isto tako roditi kao spasitelj tko zna koje još vrste živih bića, zaključuje: *I nikada ne možemo biti sigurni, koljući tele, odirući janje, loveći zeca ili vepra, otkidajući trešnju s grane, ili meljući žito, da tebi ili meni nije sudeno, od postanka svijeta, da budemo krvnici Gospodnji i da li nam je, odiskona, oprošteno za taj predodređeni zločin, ili ćemo, zbog njega, biti prokleti.* Ideja o suovisnosti svih sudsibina bitna je pozadina Grčićevih poema pa i cijelog njegova pjesništva kojоj je ono dalo toliko uražličen prikaz.

Lidija Vukčević

Poetska posvećenja Marka Grčića ili pjesništvo kao univerzalni dokaz boga

(uz Izabrane pjesme Marka Grčića
»Nebeska vučica«, MH, 2001.)

79

»... s grozom otkri
da je postojano
tek ono što ne postoji.«

(M. Grčić: *Iscrpljen
apstraktnim razmišljanjem*)

I. O blizom nepoznatom, o dalekom poznatom

Prevodilac i eseijist, znalač kršćanske kanonike i erudit, redaktor i novinar, Marko Grčić tek je uskom krugu specijalista znan i kao pjesnik premda započinje pjevati rano: sredinom pedesetih godina prošloga stoljeća, najprije prilozima u časopisima. Godine 1967. u razlogovskom krugu objavljuje zbirku koja je podarila naslov i ovom (autoredigiranom?) izboru pjesmama objavljenom u Matičnim Posebnim izdanjima u prvoj godini novoga stoljeća i opremljenoj učenim pogовором Nikice Petraka. Neki su pjesnički tekstovi datirani, no o većini našlućujemo naknadno, prema jezičnom i motivskom izboru, da su pripadali različitim izdanjima (zbirkama: *Provincia deserta*, '70., *Behemont*, '78. i *Sinjska alka*, '95.).

Ovaj je izbor sačinjen od sadržajno i formalno osamdeset raznoobraznih pjesničkih tekstova raspoređenih u tri »ciklusa«: Behemont — s 48 tekstova, Nebeska vučica — s trima poemama (o kojima je u krugu teorijske odredbe *lirske epik* pisao Zvonimir Mrkonjić*) i četirima »duhovnim«, mističnim ostvarenjima, te zadnji ciklus, *Otisci*, s 24 teksta. Njegova je istoimena kraća poema dala ne samo imenovanje već i stilsku imprantu cijeloj knjizi koju bismo uvjetno mogli nazvati: *metafizički reizam*.

---

* Vjenac, 23. X. 2008., str. 7.

Posvećenja lektirama i autorima, igra s fantastičnim, biblijsko referiranje,apsurdno i paradoks što se naizmjence izmjenjuju u želji i nadmetanju s velikim prethodnicima, moderna uporaba starih, drevnih mitova i likova, protagonista i antagonist, osobni mitemi što nalikuju onima dadaista ili nadrealista, čak i ogledi s letizmom, izniman jezični osjećaj i neobična, čudesna presvlaka označenog u označitelja: sve bismo to mogli reći o Grčićevoj poeziji ove zbirke a da ne kazujemo o poetici ovog izbora bitno.

Što je, dakle, to što Marka Grčića poetički približava i udaljuje od ostalih pjesnika hrvatskoga književnoga kruga bliske ili sroдne generacije? Čime nje-gova lira nalikuje a čime se razlikuje od one mihalićevske, mrkonjićevske ili pak maroevićevske?

Naizgled, u prvom čitanju to je iskušavanje oblika, opit sa stihovnom, tek-stualnom organizacijom, žudnja za stvaranjem jedne aluzivne borgesovske, wit-mannovske, poundovske izražajnosti, »preuzimanje« mjesta iz romanskih, ma-hom latinskih, talijanskih, španjolskih i francuskih pjesnika. Prevarili bismo se kad bismo samo u zapadnome krugu tražili izvore Grčićeve poetike. Njegov interes za istočnjačku književnost od arapske i perzijske, do japanske ili kineske, ili pak znanja o asirskoj ili indijskoj — u koje je ulazio najčešće na vrata engleskog jezika — donio je njegovoј liri znatne »postmodernističke« nanose.

Ne bismo smjeli zaboraviti niti Grčićeva osuvremenjenja hrvatskih re-ne-sansnih pjesnika od kojih su, smatramo, posebno Hektorović i Zoranić dodali epskoga uzleta njegovoј poetskoj frazi: metričke osobine stihova *Ribanja* ili sti-hovanog romana *Planine* mogli su utjecati na Grčićeve napjeve. Malo je pozna-to da je još kao mladac Grčić prepjevao i *Slovo o polku Igorjeve* i objavio ga u svojoj zreloj dobi.

Ispunjene mjesta zakašnjelih europskih *-izama* na smjeni XIX. u XX. sto-ljeće, te manje prisutne avangarde, njihovo naknadno *upisivanje* u poetske for-me hrvatske književnosti druge polovice XX. stoljeća zasluga je barem triju ge-nerasija pjesnika okupljenih oko nekoliko, pretežno zagrebačkih časopisa. Da-nas ovaj fenomen promatramo »tek« kao jednu književnopovijesnu činjenicu.

Dobro znamo da je svoje evropske koordinate hrvatsko pjesništvo imalo i između dva svjetska rata u, za Grčićev tip pjevanja, možda najbližem uzoru, Augustinu Ujevićevu. Pomeniji uvid u Grčićeve pjesme *Putovanje kamenjarom*, (1: 148), *Orao* (1: 150), *Dodji i ostani*(1: 79), podsjetit će nas na tinovske himne prostorima i podnebljima mediteranskoga, dalmatinskoga, provansalskoga svije-ta.

Čak i pjesme u prozi *Teološka tajna* (1: 59) i *Isusovo iskušenje* (1: 60) pod-sjećaju na ujevićevsku lucidnu sabranost u prvim i zadnjim pitanjima. Uosta-lom, Grčićeva pjesma nadnaslovljena upravo imenom i prezimenom velikog uzora — *Tin Ujević* — sačinjena *alla tiniana*, u katrenima s izmjeničnim sro-kom i dužinom stiha (osmerca i krnjeg deseterca), napisana gotovo desetljeće nakon Tinove smrti (1964. g) zatvara prvi i najduži ciklus Grčićevih Izabranih pjesama i otvara pitanje posvećenja Pjesnika i Čovjeka:

»... Uz bljesak okova na rubu
Užas za glečerom zvijezda«
(1: 81)

No vratimo se početnom: čime se Grčićevi mjesto razlikuje od poetskih sumpotnika u krugu bliskih generacija.

Pokušajmo tu differentnost opravdati poezijom samom.

Jedan se od omiljenih oblika pjevanja Marka Grčića nalazi u prividnoj jednostavnosti i lakoći primjene stilskih postupaka. U tome pogledu on je blizak Bergsonovu shvaćanju kako »Umjetnost nije ništa drugo nego najizravnija vizija realnosti«.

Tako se pjesma *Ti, grano višnjeva* sastoji od samo dviju tercina nevezanih stihova:

81

Ti, grano višnjeva
Ti, grano višnjeva uz moj prozor,
svakog se proljeća u cvijet svoj unosiš,
ali ga nadživljuješ i odbacuješ.
A ja se, sanjajući i bdeći,
danju i noću trudim
oko onoga što me nadživljuje i odbacuje.

(A: 14)

Ovdje se pikturalni znak — ne bez aluzija na manirizam japanske slike — prebacuje, pomiče k refleksivnom.

Drugi je put na djelu ukrštanje dvostihom u prividno retoričkoj igri dvostrukih pitanja i odgovora u deset distiha teksta *Put kojeg nema*:

... »Je li svako moje ovdje sada
Tek neznano nigdje, nikad?
... Jesam li stablo nepoznata voća?
Jesam li voće nepoznata stabla?«

(1: 19)

pa nam se pojavljuje kao aluzija ili čak ironijski obrat *Deset zapovijedi* i njihovo »dokidanje« antitetičkim nadmašivanjem Sumnjajućeg kao suvremeniji oblik antimetabole ili pak zamjene subjekt–objekt relacije.

Treći put nevidljivi pjesnik u *Baladi s pripjevom* (1: 10) — što je pisana bez ijedne majuskule — posvećuje svoj tropar svecu štakoru u heretičnoj, naizgled nemogućoj analogiji s Kristom, ali versifikacijski u duhu narodne pjesme s ponavljanjem, anaforičnim *napjevom*, pa se tekst samoopravdava odredbom *balada* u svom mistično–makabričnom ruhu što se u poenti iskupljuje molitvom.

Donosimo drugi dio »balade« s neobičnim dočetkom:

oca zovuć krist se na križ pope
na križ pope
muku kristovu oplakuju ljudi
oplakuju ljudi
nek i muku štakora pjesma ova proslavi
pjesma ova proslavi
nek ne budu srca tvrda koji nisu kršćani
koji nisu kršćani
nek ne budu srca tvrda koji mačje duše imaju
mačje duše imaju

(1: 10)

Marko je Grčić nastrojen ne samo bibličarski — svojom zamjernom erudicijom iz biblijske kanonike i kršćanske umjetnosti — on je i pjesnik kojem danteovski začeci pjevanja postaju naslovi pjesme: *Nel mezzo...* (1: 26) ali samo kao inicialni poučak o kretanju čitateljeva duha kojemu je sudjelovati u *pronicanjima, očuđenim razumijevanjima, obmanama* pjesnika što strepi za »Oskvrnuće riječi koja zamire u graji mnoštva«:

»... Mrtvi ko dragulji pod pločom blistaju,
A živi, s burom se rvući,
Uz planinu se suhu veru,
U zlu i dobru tako slični
Ko sumrak il zora kada šumom bježe
Od silaska noći i provale dana...«

(1: 26)

Čak i pjesme koje nisu, uvjetno rečeno *koledarske*, zakrivaju iza svojeg nadrealnog zastora nemogućih opreka potragu za bogom:

Idila
Oprostimo srcu svinje što se još trza
Uz vršak koljačeva noža,
Dok nevjesta, zadigav suknju,
Preskače mlaku vodu rumene
Uz koju se igraju djeca.

Jer i svinjini preci vidješe
Onoga što sa suha debla oprosti
Plašljivim ubojicama,
Dok novčić, za koji ga prodaše tudem slugi,
Još skakuće za njima, i nama,
Šuplje zvečeći
Po ledu sjajnjem od stakla.

(1: 27)

Ironijskim konceptom srodne su ovoj pjesme: *Cloaca maxima*, *Račun*, *Zapis na pijesku*, *Stonoga* (letristički ispisana), *Ris oko kojeg*, *Ples*, *Carinik Rousseau i Pablo Picasso u pariškom Zouu*. Sve ove pjesme nastoje spojiti panteistički zanos sjećanja dječaštva s pobunom ili eksperimentom mladeg pjesnika.

Je li katarzički smisao patosa kojim Grčić poentira prirodnačke teme (*Zima*) isti onaj kojim »ozbiljno«, s drhtavom sabranošću, punom proturječja i sumnja, doziva, osporava ili potvrđuje boga? Je li neophodno naivno slikarstvo da bismo došli do futurizma ili apstrakcije? Je li ironija najviši oblik estetike? Nije li kod Grčića na djelu jedna vrsta svjesnoga poetičkog proturječja: da je blisko nepoznato, a dalje s/poznato?

Nisu li mukli značenjski akcenti u poetskim naznakama i slikama ovog pjesnika srodniji hispanskom ili antičkom svijetu pjesničkog kazivanja nego vlastitoj pjesničkoj tradiciji? Ili je pak Marko Grčić htio stvoriti, ukotvљen udubljenim čitanjima i prijevodima svojih preferiranih poeta, neku vrstu ironijskog obrata, postavljajući svome doprinosu hrvatskoj lirici XX. stoljeća ne baš jednostavan zadatak: »čini mi se da mi je um strastveniji nego srce«, kako napominje u jednom svom pismu. No tu smo, pred jednom claudelovskom stanicom: »De l'émotion sort non pas l'obscurité, mais une lucidité supérieur«.* (3: 95)

I nije li upravo negacija božanskog poezijom ujedno i njegova potvrda?

Ili pak obratno: nije li panteistička pohvala predmetnosti ujedno i agonija religijskog čuvstva?

Ako nas posve mladi pjesnik Marko Grčić svojom potrebom da difamira boga — slikovnom i stihovnom uporabom neočekivanih veza — pokušava sa-blaznitи, onaj noviji, zrelijiji pjesnik Grčić izmiruje svoje udaljene blizine bliskom distancu; smirenom evokacijom nadolazećeg:

»Htio bih dozvati taj glas koji me zvao iz budućnosti...« (1: 177)

II. Poklonstva i posvećenja

Prostor fantastičnog bestijarija je zarobljen čak i kad ne bi bilo u Grčića pjesnika svojevrsne koketerije s *carmina figurata*, gdje je predočavanje likovnošću dominantnije od figuracije stihom. Stoga nam se drevne simboličke slike pojavljuju ne samo kao suvremena obezličenja već i kao svevremena igra s poetičkom metafrazom, pjesnikovim »prevodenjem« s drevnog jezika kolektivnih mitema i tajanstava na jezik moderne poezije. Zasićena duhom i oblicima, da parafraziramo jednog novijeg filozofa, poezija XX. stoljeća uvodi sliku kao temeljni izazov jeziku samom. No, jezik Marka Grčića nije iscrpljen, kako je to možda nalagala generacijska smjena u hrvatskoj lirici krugovaša odnosno razlogovaca. On nije ni konceptualno usmjeren, niti voli ludičko. Vrlo se ozbiljno, rekli bismo pobožno, odnosi sa svojstvom svih ljudskih svojstava: jezičnom sposob-

* Iz osjećaja ne proizlazi skrovitost već nadmoćna lucidnost.

nošću. Možda i stoga što tako predano preuzima svoje lektire za poticaje svojim poetskim istraživanjima.

Reći ćemo bez straha da je opit s jezikom onaj glavni pokus što ga u svom začudnom poetskom laboratoriju Grčić najradije čini. Jednom je to lirska zapreteno u trivijalno, ali itekako zbrinuto rimovanim katrenima i začudnošću poetskih rješenja (na pr. pjesma: *Ulična vaga*), na sljedećoj stranici lirska igra ironije s velikim filozofom: *Iscrpljen vlastitim razmišljanjem* gdje se progonjeni Baruch Spinoza shvaća kao povod za vlastite sumnje:

Iscrpljen apstraktnim razmišljanjem / i željan nesumnjive postojanosti^{*} (1: 143)

da bi pjesma *Televizijsko popodne* (1: 147) osporila poetiku sabranosti poetikom nove osjećajnosti. Je li stoga što masovni medij našeg doba čuti tjeskobu Pjevajućeg?

Kao u slučaju slikara Magrittea koji spaja nesvodivo: gradanski život i pričevi slobode umjetnika. Nije li Grčićeva pregnantna publicistika i eseistica profesionalnog novinara trajno zatomljena poetska nagnutost nad pitanjima identiteta?**

Stoga nije teško zapaziti da ima kod Grčića pjesama koji su naizgled odjek galantnih, »manirističkih« kanconijera:

Dodi i ostani

Dodi i ostani, gospo, ali ne kao
lik što ide kroz ogledalo u pustoj sobi
dodi i ostani, ali ne kao
poplava kad izvaljuje grobove
s dolaskom proljeća
dodi i ostani, ali ne kao
moja uvela ruka koja je još jučer
bila mlada i snažna na tvojem bedru.

(1: 79)

a zapravo su posve suvremeni »plač« — u nekom novom gundulićevskom smislu — nad ljubavlju. U njenom tjelesnom fenomenu i metafizičkoj perspektivi.

Tako se otvara, i uz pjesmu *Don Juan*, temat koji je Grčić vjerojatno namjerno zapostavio a kritika možda previdjela, neobarokni supstrat njegove lirike. Dovoljno je pogledati samo koliko se puta riječi *vatra,oganj,sjena,pepeo,prah,izgorjeli*, unutar šireg temata ljubavi i smrti opetuju u Grčićevu pjesništvu.

U tom smislu Grčić je dužnik i F. G. Lorki: *Epilog, Sjena koja gori*, te možda najviše u zanimljivoj mladenačkoj poemi iz 1957. godine *Izgorjeli jahač* sastavljenoj od 11 pjesama i Epiloga, koja je koloritom i prizvanim mediteran-

* kurziv L. V.

** Vidjeti nedavno objavljenu Grčićevu knjigu *Riječi, riječi, riječi*: opseg, gustinu i različitost treiranih tema.

skim obiljem proturječja, začetak Grčićeva povezivanja — danas bismo rekli interkulturalnost na djelu — hispanskog i dalmatinskog, kršćanskog i rebelskog, strasnosti uma koji se prikriva iza prividne jednostavnosti srca.

Srodne je pjevnosti i stilske, tipično kršćanske zabrinutosti, pohvala raskolnicima *Zar razvratnik...* u svojoj dvoznačnoj sugestivnosti:

»... Zar raskolnik ne može stati uz bok janjetu...
... Mi što prastari užas unosimo
u lice svog brata
Da bismo se vidjeli u naličju njegovu...«

(1: 153)

ali i ona što joj slijedi, *Uza šumsku vatrnu* koja je nizanje melankoličnih zašćenja u rasvjeti ljubavne igre i opetovanje motiva jezera, koje je možda i nesvestan dug romantičkim jezerskim pjesnicima:

»Iz lica što ih rumen krije
Vidiš li organj s kojeg otpadosmo?
Dok treperavi praminjam,
Već napol pepeo
Ma mrkom krilu vjetra,
Mislimo, draga, na jezero
Iz kojeg će pred nas
Samo jedan pramen izroniti
Prije negoli se nad nama sklopi«

(1: 154)

III. Zažarena opepeljenost

Nas osobno najviše zaokupljaju, inspiriraju ili zavode one pjesme koje su iz posve osobno profiliranog, začudnog »ljubavnog« kanconijera. Raznolike su svojim formalnim i značenjskim odlikama, ali »ujednačene«, »ukroćene« sličnim motivskim okvirom: potragom za bogom. Takav je *tamni* sonet iz 1965. godine *Noćni vjetar* (1: 149), potom pjesme *Ta ljubav koja* (1: 25), *Penelopina tužbalica* (1: 45–47) i *Narcis* (1: 23) ili pak poetska proza *Isusovo iskušenje* (1: 60). U njima Marko Grčić raskošno pokazuje kako lako seli, premješta svoj poetski subjekt kroz vremena i osobe, likove i mitove, lica i miteme.

Čak i tamo gdje želi biti suzdržano i hladno, u samozadanoj strogoći pjesme u prozi — *Susret u snu* (1: 39), *Teološka tajna* (1: 59), *Zova* (1: 44), *Univerzalni dokaz sa zijevanjem* (1: 48), i posebno u *Povratku kući* (1: 40), pjesništvo se Marka Grčića objavljuje kao niz strasnih upitanosti, melankoličnih slutnji bliskijih egzistencijalističkom umoru ili pak nadrealističkoj snovitosti ili čak modernističkim slutnjama i sjenama nego postmodernističkim ogledima iza kojih se nastoji skriti.

Tako se *epolirika* Marka Grčića pojavljuje — za razliku od »buncanja« nadrealizma ili smione radikalnosti simbolizma, slobodna od koketerije s omiljениm tehnikama postmoderizma, ali ne i od utjecaja i posvećenja velikim pretvodnicima uz koje odrasta — kao pjesništvo koje je nama mladima došlo donekle *post festum*: kao iznimna, logički koncipirana lira što proniče u samu srž novovjeka čovjeka.

Jednostavna lucidnost koja je prekriva, čuva ono što bismo mogli nazvati vatrom leda, vraćanje istinskom smislu pjevanja, zažarenoj sjenki jezika koja prekoračuje opepeljenu sjenu čovjeka i boga.

Citati prema:

- 1 M. Grčić: *Nebeska vučica*, izabrane pjesme, MH, Zagreb, 2001.
- 2 pismo autora L. V., datirano 14. XI. 2008.
- 3 P. Claudel: *Réflexions sur la poésie*, Gallimard, Paris, 1967.

Slaven Letica

Novinarsko evanđelje po Marku ili Tajni opus Marka Grčića

U intervjuu koji je objavljen u Večernjem listu 26. rujna 2008. godine, na pitanje novinarke Branke Primorac »Kako ocjenjujete današnje novinarstvo?«, Marko Grčić ponudio je odgovor kojeg se ne bi postidio ni neki od najslavnijih medicinskih forenzičara:

»Mislim da se gasi. Nikada nije bilo tako duboke krize novinarstva kao danas. Reklo bi se da je skoro mrtvo.«

Nakon što je, prepostavljam, pomalo tužno, pa i rezignirano, izrekao tu ocjenu o skoroj smrti hrvatskoga novinarstva, Marko je ponudio i objašnjenje o uzrocima i odgovornosti za taj (ne)savršeni zločin intelektualnog i pozivnog (profesionalnog) ubojstvo hrvatskog novinarstva.

Po njemu:

Novinarstvo nije skoro mrtvo »zbog nesposobnosti novinara, pisaca i urednika, nego zbog male sredine kakva jesmo. S četiri i pol milijuna stanovnika ogradieni smo zidovima koje postavljaju tri elementa. Nekada je to bila politika, a danas su to *vlasnici medija, njihovi oglašivači i politička elita*. Oni određuju granicu slobode medija. U velikim zemljama nije ni približno slično. U malim zemljama svaka je i najmanja restrikcija fatalna. U novinama nema unutarnje politike, nema vanjske politike, nema kulture. Samo nestvarni virtualni svijet.«

Ovdje ne kanim raspravljati o Markovom apokaliptičnom »otkrivenju« skroga smaka CRO-žurnalizma (jer u mnogome dijelim njega uvjerenja), niti se želim sporiti s njegovom preciznom atribucijom grješnih struktura, metaforičke zločinačke organizacije, usmjerene uništenju novinarsva. Ponovit ću još jednom njegovo »otkrivenje«: radi (ne)savršenog zločina ubojstva medija povezali su se sami vlasnici medija, oglašivači i političari. Uspješnost je njihova zločinačkog nauma, ocjenjuje Marko, omogućila naša »mala sredina«.

Znam da Marko vrlo dobro zna kako postoji i širi civilizacijski kontekst u okviru kojeg se zbiva ta latentna smrt klasičnog novinarstva. Taj širi kontekst povezuje »malu sredinu« s globalnim trendovima koji iz korijena mijenjaju srž

i poslanje suvremenog, postmodernog novinarstva: tehnološka, informacijska i multimedija revolucija, globalizacija i opće promjene koje prožimaju masovnu kulturu na nacionalnoj, europskoj i svjetskoj razini.

Obrazovan i profesionalno socijaliziran u doba »Gutenbergove galaksije«, Marko Grčić dobro zna da je veliki dio krize novinarstva rezultat njenog općeg potiskivanja, pa i paradigmatskog poraza od nove »Gatesove galaksije«.

Marko Grčić živio je od novinarstva i za novinarstvo (nekad jugoslavensko, danas hrvatsko) punih pola stoljeća! Formalno, od 1959. godine, kad se je kao lektor, redaktor i novinar zaposlio u ondašnjoj državnoj ili društvenoj novinskoj kući Vjesnik, do 2004. godine, kad je otišao u mirovinu iz privatne, multinacionalne novinske kuće »Europapress holding«.

Kako je očito da s novinarima, novinarstvom i za novinarstvo živi i dalje, lako je izračunati da će sljedeća godina biti 50. obljetnica njegove duboke pozivne (profesionalne) i emocionalne povezanosti s novinama, medijima, novinarama, urednicima i novinskim piscima koji nisu nužno novinari.

Skoro-pa-mrtvo novinarstvo o kojem govori Marko Grčić, upravo zbog toga, jest novinarstvo NJEGOVA, pa i mojega DOBA: novinarstvo druge polovice dvadesetog stoljeća.

Iako su se povijesne prilike u tom dugom razdoblju često i dramatično mijenjale¹, *profesionalna novinarska paradigma* glavnog tijeka (main stream) u tom je dugom razdoblju vrlo malo promijenjena. Na nju aludira Marko Grčić kad govori o skoroj smrti novinarstva.

Ta se parada gledala na nizu kategoričnih profesionalnih imperativa koji su strani glavnom tijeku post-modernog novinarstva. Evo skice tih kategoričkih imperativa koji su se više učili i usvajali »uz rad«, šegrtovanjem uz starije kolege, negoli su učeni na (ne)postojećim novinarskim akademijama:

1. Dobar novinar mora biti dobar pisac!
2. Struktura klasične novinske priče, članka i podliska mora slijediti logiku »obrnute piramide«, što znači da sve ključne vijesti i informacije treba kazati na početku članka!
3. Klasični novinski članak MORA odgovoriti na pet »W« pitanja: TKO, ŠTO, KADA, GDJE i ZAŠTO?!
4. Činjenice su svete, a mišljenja i uvjerenja zavise od raspona slobode koju dopuštaju povijesne okolnosti, a zavise i od znanja i uvjerenja novinara!
5. Sve se vijesti, podaci i činjenice moraju barem dvostrano, ako ne i višestruko provjeriti!

Profesionalnu karijeru Marka Grčića pratile se, spomenuo sam, dramatične povijesne promjene, ali i podjednako krupne tehnološke promene. Karijeru je

1 Različite varijante komunizma i njegov slom, raspad Jugoslavije, agresija na Hrvatsku, stvaranje hrvatske države, rat i oslobođenje zemlje, stvaranje predatorskog kapitalizma, epoha Franje Tuđmana, epoha Stipe Mesića i Ivice Račana i epoha Stipe Mesića i Ive Sanadera.

započeo u doba olovnih (pa i drvenih) slova i olovnih vremena, a okončava je u doba informatičke i multimedijске revolucije, osobnih računala, interneta i — zakona virtualne stvarnosti koji dovode do masovnog uvjerenja da je važno samo ono o čemu pišu, svjedoče i govore mediji.

Važno je kazati da je Marko Grčić s relativnom lakoćom profesionalno živio i preživio sve te dramatične povijesne, vlasničke i tehnologische promjene jer su njegova zanatska znanja i umijeća — lingvistička, urednička, redaktorska i novinarska — bila korisna i vrlo važna sve do »smrti novinarstva« koju naslućuje.

U današnje vrijeme, Markova opća (gotovo enciklopedijska) znanja i profesionalna umijeća sve su manje važna jer se nakladni i gledateljski potencijal medija temelji na senzacionalizmu, spektakularnosti, vizualnoj prezentaciji i virtualnoj stvarnosti općenito, a ne na profesionalnoj izvrsnosti.

Upravo te promijenjene okolnosti razlog su zbog kojih moj intimni osrvt na »Markovo doba« sadrži veliku dozu nostalгије. Ona se ogleda i u ovom prisjećanju. Svjesno prkoseći mnogim tehnološkim inovacijama koje su vrtoglavu stizale u uredništva nakon epohe pisačeg stroja, Marko Grčić je razvio osobnu doktrinu prema kojoj je način mišljenja i novinskog izričaja iskonski povezan s rukopisnim alatima i tehnikama (pisanjem olovkom, nalivperom ili kemijskom olovkom). Kako je bio uvjeren da njegov mozak najbolje suraduje s olovkom, nalivperom ili kemijskom olovkom, najveći dio svog redaktorskog i uredničkog posla (opreme, kraćenja, stilske i sadržajne intervencije) obavljao je RUKOPI-SNO.

Dakle, kako je novinarski mislio, pisao i govorio Marko Grčić?

U ovom osrvtu ograničit ću se na traženje odgovora na to pitanje zbog toga što su moje kvalifikacije da govorim o ostalom dijelu, velikom dijelu opusa Marka Grčića — pjesništvo, prevoditeljstvo, nakladništvo, književno uredništvo, jezikoslovje, enciklopedistika — krajnje oskudne.

Moj ću osrvt na novinarski lik i djelo Marka Grčića temeljiti na pristupu koji se u društvenim znanostima zove »svjedočenje preživjelih«. Pravo na taj pristup prisvajam si jer moje poznanstvo i suradnja s Markom traju od davnih startovskih dana Seada Saracevića i Marija Bošnjaka sve do početka 21. stoljeća te u povijesnom kontekstu obuhvaćaju novinarstvo prije i poslije raznih »potopa«: komunizma, Jugoslavije, rata, stvaranja i obrane hrvatske države, tajkunizacije i dr.

Govoreći o Marku, nastojat ću izbjegći profesionalne hvalospjeve koji su uobičajeni u različitim slavljeničkim i tužnim prigodama, promocijama knjiga, slavljenju okruglih obljetnica ili, ne daj bože, pisanju nekrologa.

Pritom moram kazati da svjesno izbjegavne obrednih superlativa ne činim zato što se ne slažem s većinom superlativa s kojima, s razlogom, našeg slavljenika u javnosti najčešće časti njegov i moj brat po medijskom »oružju« iz doba kasnog komunizma i ranog postkomunizma Denis Kuljiš. A on Marka, u javnosti, s dobrim razlozima, sjetnom ironijom i iskrenom osobnom zahvalnošću, naziva: »veliki hrvatski novinar«, novinar i urednik koji barata »besmrtnim

mislima«, »moj novinarski mentor«, »bard hrvatskog žurnalizma«, »legendarni urednik i jezikoslovac«, »klasik redaktor«. Kad sasvim pretjera, zna ga javno proglašiti i »koautor Biblije«.

Iako su svi ti atributi u načelu razložni i opravdani, nevolja je u tome što sam Denis sebe javnosti predstavlja kao protagonista senzacionalizma, pa ispada da je sve ono što piše i govori o Grčiću pretjerivanje i zajebancija. A zapravo se najčešće radi o velikoj istini. Ovo simpatično i sjetno intelektualno druženje u povodu 70. obljetnice Markova života iskoristit će stoga praktičnije: pokušat će nešto kazati o, široj javnosti malo ili nimalo poznatoj, profesionalnoj ostavštini Marka Grčića. Upravo zbog toga, tu javno nepoznatu ostavštinu našeg dičnog zagrebačkog Sinjanina nazivam **TAJNIM OPUSOM MARKA GRČIĆA**.

Radi se o opusu koji se sastoji od nepreglednog *mnoštva konkretnih profesionalnih doprinosa* (nauk–šegrtovanje mladih kolega, redakture tekstova, napisanih podnaslovi–opreme, ispravke pogrešaka, sadržajne dopune članaka, kraće-njena itd.) i intelektualnih poticaja: predlaganje i »donošenje« tema, iniciranje novinskih i nakladničkih projekta, pokretanje novina itd. Ako za mjeru produktivnosti uzmememo njegovu najnoviju knjigu »Riječi, riječi, riječi«, koja ima 560 tiskanih autorskih stranica, njegov bi se »tajni opus« mogao mjeriti u desetinama tisuća »oplemenjenih« stranica drugih autora.

Za novinare i novinske pisce NOVOG DOBA koji svoje novinske uratke stvaraju u osami doma ili uredništva, na temelju pretraživanja nepreglednog mnoštva vrela informacija i na temelju poticaja koje nudi internet kao medij, potpuno je strana društvena i intelektualna psiho–socio–dinamika na temelju koje su stvarane novinske ideje, koncepti, priče, istraživanja, reportaže i projekti prije svega desetak ili dvadeset godina.

Novinari i urednici starog, gutenbergovskog kova, svoje su ideje radali kroz procese druženja, razmjene ideja, uzajamnih nadahnucuća, osporavanja, radikalne kritike, samoironije, polemike i sukobe. Današnji novinski i poslovni imperij zvan »Europapres holding« nastao je kao rezultat takve metode rada.

Tajni opus Marka Grčića sačinjavaju novinski i izdavački projekti, knjige, zbirke pjesama, reportaže, opreme i redakture koje su potpisali i/ili realizirali drugi autori na temelju njegovih izvornih ideja ili ideja koje su se iskristalizirale u intelektualnim »kružocima« u kojima je on sudjelovao, a često bio i ključni pokretač.

Ovdje će spomenuti tek nekoliko primjera toga »tajnog opusa«.

Marko Grčić zaslužan je, primjerice, za uspješnu književničku karijeru Slavenke Drakulić, jer ju je uvjerio da je njena memoarska reportaža o presadivanju bubrega potencijalno vrijedna literatura.

On je zaslužan što je Ivo Žanić sporadično zanimanje za etno–psihologiju pretvorio u istraživački i publicistički projekt koji ga je od novinarstva doveo do akademске karijere. Marko je zaslužan za nekoliko knjiga koje je napisao i objavio akademik Dušan Bilandžić.

Zaslužan je za mnoge knjige eseja klasika hrvatske feljtonistike: Vere Horvat Pintarić, Veselka Tenžere, Tanje Torbarine, Željka Žutelije i drugih.

Nagovorio je i Zvonimira Berkovića na tiskanje zapažene knjige »Zvonar katedrale duha«.

Konačno, Marko je zaslužan i za nekoliko mojih knjiga, jer me je uvjerio da imaju dostatan prozni, nakladni i tržišni potencijal.

Kad govorim o tom čudesnom, tajnom opusu Marka Grčića koji se sastoji od poticaja, nadahnuća i ohrabrenja, pa i konkretnе uredničke i redaktorske pomoći koju je pružao nama, svojim kolegama, potrebno je kazati nešto i o njegovim muzama (ženi Desanki i kćerima) i nadahnućima.

Njegov je način mišljenja tipičan za intelektualce sredozemnog i srednjoeuropskog tipa koji imaju nešto što bismo mogli nazvati asocijativna inteligenčija: njihov razum proizvodi ideje u komunikaciji s drugima ljudima, sebi sličnim ili sasvim različitim. Nadahnuće i poticaj za uredničke, nakladničke i novinarske ideje Marko Grčić nije crpio samo iz druženja s gotovo svim ključnim zagrebačkim i hrvatskim znanstvenicima, intelektualcima, novinarima i umjetnicima, već i na temelju drugih poticaja i situacija: obilaska knjižara i antikvarijata, druženja s bibliofilima različitih generacija, obilaska zagrebačkih intelektualnih laboratorija, posjeta galerijama, kazalištima, operama, koncertima.

Kao strastveni čitač knjiga, bibliofil i prevoditelj, poticaje za novinarske ideje i projekte često je nalazio u knjigama. U tom je bio i ostaje pripadnik još jednog važnog »tajnog« zagrebačkog društva: društva ovisnika o knjigama.

Iako i dan danas iskreno vjeruje da njegova kućna biblioteka koja ima nekoliko desetina tisuća svezaka može biti ogledna, u smislu klasičnog kanona, za svakog prosvijećenog novinara, moje je mišljenje suprotno njegovom. Novinari koje on ima na umu kao moguće korisnike takve biblioteke vrsta su koja će uskoro profesionalno izumrijeti. To su novinari tipa A. G. Matoša, Antuna Šoljana, Tomislava Ladana, Hrvoja Turkovića, Iгора Mandića, Inoslava Bešker-a, Denisa Kuljiša...

Današnji novinari, gurui za odijevanje, plastične operacije, kulinarski eksperți, poznavatelji podzemlja i in i ne trebaju poticaje i nadahnuća Marka Grčića. Oni svoja nadahnuća i znanja traže, pronalaze i posuduju s interneta.

Upravo zbog toga što je Marko Grčić po mnogo čemu jedan od posljednjih izdanaka novinara Gutemberove galaksije, bilo bi neprocjenjivo važno da 2009. godine, u povodu pola stoljeća bavljenja novinarstvom napiše i tiska autobiografsku knjigu radnog naslova »**Novinarsko evandelje po Marku**«.

Igor Mandić

Riječ o *Riječima, riječima, riječima* Marka Grčića

(ZAPISANO PREMA IMPROVIZIRANOME IZLAGANJU)

92

Riječi, riječi, riječi — baš nimalo privlačan naslov (!?) — nova knjiga našega kolege Marka Grčića (u izd. H,D,P i nakladi Jesenski&Turk, Zagreb, 2008.), motivira me, itekako, da se, makar i improvizacijom, pridružim sudionicima na ovome skupu. Marko i ja umalo smo ispisnici (on je rod. IX/1938., a ja XI/1939. g.), rođeni i odrasli u istom mediteranskom krugu, obilježeni prožimanjem jadransko-dalmatinskoga priobalja i kontinentalnog zaleda, tj. Zagore (on u Sinju, ja u Šibeniku i Splitu), tako da smo na slične studije u Zagreb ponijeli i istovjetni mentalitetno-temperametni sklop (reklo bi se »dalmatinsko/vlaški« tip!). K tome, od naših radnih početaka šezdesetih godina prošloga stoljeća, susretali smo se u istorodnim radnim kolektivima (tj. novinskim redakcijama), tako da još dijelimo i ta slična iskustva. Sve je vodilo tome, da su se ranije Grčićeve knjige, čak i kao »privilegirane«, morale naći na vidiku moje književno-kritičarske prakse. S posebnom naklonosti (u tzv. pozitivnoj kritici) recenzirao sam njegovu knjigu pjesama *Nebeska vučica* (u »Vjesniku«, 11. XI. 1969.; u knjizi *Uz dlaku*), te knjigu eseja *Provincia deserta* (u »Vjesniku«, 26. I. 1971.; u knjizi »101 kratka kritika«), tako da ovdje mogu reći kako imam neko skromno predznanje o njegovu opusu. Slutim da će posebni stručnjaci raspravljati o pjesničko-esejističkoj sustavnici Grčićeva opusa, pa ču se ja opredijeliti da prozboram tek koju o spomenutoj njegovoj knjizi »novinskih eseja«, objavljenih većinom kao »kolumnе« u tiražnom tjedniku »Globus« u vremenu između 2002. i 2004. godine. Proizašla iz novinsko-knjževne prakse ova mi je knjiga po mnogo čemu bliska i da odmah ustvrdim, smatram je neobično važnom kao potvrdu da je i u formatu danas intelektualno i obrazovno degradiranih masovnih medija, tj. novina u ovome slučaju, još uvijek moguće reprezentirati visoko odnjegovanu kulturu i elitno istreniranu pismenost. Marko je izborio to pravo, da komadić senzacionalističkih novina bude ustupljen na raspolaganje njegovu raspisanom Peru, bujnoj erudiciji i dosta docirajućem stilu. Kao poseban slučaj on je to svoje pravo ogradio — zaradivši ga višedesetljetnim dirindžanjem i mentorstvom nad generacijama novinskih pisaca — pa bez srama mogu reći,

da mu na tome i — zavidim. Kako sam se i sâm okušavao u sličnome poslu (igrom slučaja, Marko je kao redaktor propustio kroz svoje ruke svih 160 nastavaka moga *Notesa*, u VUS-u, izmedu 1968. i 1972. g., a koji je nedavno i napokon objedinjen u knjizi, koju je objavila Matica hrvatska, Zagreb), mogu konstatirati da su današnji uvjeti koje ima Marko daleko bolji od onih u kojima sam se ja probijao. Neusporediva je kakvoća novinskog materijala i prostora, prateće logistike (oprema teksta, reklamiranje itsl.), a i društveno-političkih konstelacija, slobode izbora tema i govorenja/imenovanja... Markove »*Riječi...*« objavljene su u pravo vrijeme, a moj »*Notes*« 2007. g. s debelim zakašnjenjem, pa je i propao, koliko će Markova knjiga dobro odjeknuti!

Premda sam tekstove iz ove knjige — zovimo ih »kolumnama« što je samo žargonski naziv kojim se mišljenje i komentari trebaju formalno razlikovati od vijesti i reportaža, te inih koještarija koje zauzimaju 99% novinskog prostora, dok je zapravo riječ o esejima, prilagodenima medijskom formatu — sustavno pratilo dok su objavljuvani u tjedniku (svaki se put diveći kako je moguće biti dobar i u zlu vremenu, pametan u općem oglupljivanju, pismen usred kaosa nepismenosti, poučan nasuprot vladajućem neznanju...), sada kad ih zatjećem i listam u ovoj knjizi, osjećam kako ostajem kratka daha na početku govorenja o njoj. Naime, kako se odnositi prema zbirci novinskih tekstova, koja u indeksu imena navodi na mnogim stranicama Mariju Blaženu, Djevicu... .!? Ime Bogomajke »ravnopravno« svrstano u indeks, uz imena pokojnih i živućih pisaca, državnika, filozofa, slikara, pa i domaćih i stranih političara i čak politikanata, ne nalazi se često, odnosno nalazi se rijetko, ako ikada u sličnim kolumnističkim zbirkama. Marko je laik, a čak ni po privatnom opredjeljenju sigurno nije »mariolog« (u svojoj skromnosti on, inače, višekratno odbija vlastitu upućenost u neka specijalistička znanja, premda mnogima vlada s lakoćom!), pa što onda hoće reći da su mnogi njegovi tekstovi toliko natrunjeni vjerskom/kršćanskim/katoličkom onomastikom (ima kod njega svetaca i papa po na izbor!). Uvodeći teme/probleme iz teologije, Biblije, štovanja svetaca i kultova (neizbjegnja je »njegova« Gospa Sinjska, pa neka...!), odnosa papstva i hrvatstva, vjerskih blagdana, politike i vjere, kršćanstva i inovjerstva.... u svoj moderni medijski diskurs, Grčić je napravio vrlo značajan pothvat u smirivanju vjekovnih, a naročito suvremenih, današnjih napetosti između klerikata i laikata. Kako nemu nitko ne može predbaciti nacionalističko usmjerenje, u smislu »lošega« klerikalizma (koji na katoličkoj ekskluzivnosti zasniva hrvatski identitet), zbog njegove opsesije važnošću Crkve u Hrvata, ali opsesije izložene i izražene u kulturološkome kontekstu, usudio bih se, ovdje, možda s malo šale, nazvati našega Marka — »pozitivnim klerikalcem«!

Teško mi je, ovako naprečac, odrediti, izabратi i definirati baš sve žarišne teme ove Grčićeve knjige: njen književno-poučni raspon ide od Marulića do Krleže, a polemički naboј od »*Gomnaide*« do »*Ambre*« (a obje bi ove sintagme možda bile uputnije za naslov ove knjige, koju je, međutim, Marko naslovio ironijskom ravnodušnosti kojom je jedan Hamlet otpilio svoga radoznalca). Neinventivnost naslova možda je posljedica Markove skromnosti, zbog koje on,

naprosto, ne želi na svoje djelo privlačiti suvišnu pozornost. To je najvjerojatnije, kad je ionako poznato, da je u novinskim redakcijama, u kojima je argatovao, Marko bio jedan od sustvoritelja kojekakvih gromopucateljnih, duhovitih i ironijskih naslovnih sintagmi, pa bi se lako bio domislio »boljem« naslovu da je to uopće htio. No, to nije važno, jer se od sada i ubuduće, ovi novinski eseji mogu čitati i koristiti kao poticajna lektira ne samo u privatne svrhe, nego i kao obavezno štivo na kojekakvim seminarima i na fakultetskim katedrama (od filozofskoga do bogoslovnoga studija). Zapravo, kako je već natuknuto, svaki od ovih eseja — uz svojevrsnu retoričku nadogradnju — već je gotovo predavanje za nastavu na raznim visokoškolskim ustanovama (samo, kad bi kod nas bila pristojna praksa, da se istaknutije medijske pisce poziva barem kao gostujuće predavače, što ne dopušta ljubomora uštogljenih karijernih akademičara!). Naprimjer, njegovo učestalo tretiranje »morlakizma« (od starine do moderne pošalice o »vlaj–landu«), obilježeno je smionim historijskim paralelama, pa je u šumi slične literature uočljivije, stoga jer je životnije sročeno. Posebno je »provokativna« i za sve naše diskusije poticajna i plodotvorna njegova prava studija »Je li dalmatinski Morlak predak bakanskoga barbarogenija?«, s potvrđnim odgovorom, koji epohalno preokreće ustaljena poimanja. Nota bene: ovakve je i slične ideje Grčić štedno rasipao po novinskim stranicama, pokazujući kako se šaka soli ipak ne mora rastopiti u loncu masmedijskih bedastoća.

Još mi neki »štikleci« uzgred padaju na pamet. Riječ je o Grčićevoj interpretaciji nekih događaja iz hrvatske (ne)davne prošlosti, a koji su dobro poznati i dostatno rastumačeni. Pa ipak, kad i ponavlja (nečije) već izrečene tvrdnje, Marko to radi neobično, izvrćući tumačenja u svom bizarnom osvjetljenju. Naprimjer, glasoviti govor Ivana Kukuljevića Sakcinskog u Hrvatskom saboru iz 1847. g., koji je dugo bio slavljen kao, napokon, usvajanje i legitimiranje narodnog (hrvatskoga) jezika u toj visokoj instituciji, Grčić začudno promatra i kao nekakvu »kolateralnu štetu«. Tim govorom, naime, odbačen je latinski jezik — do tada obvezatan za sve sabornike! — a njime i bašćina onog kulturnoga sloja koji je presudan za bitisanje hrvatskoga identiteta. Sličan obrat pravi Grčić kad na svoj način »rehabilitira« bana Kulena–Héderváryja, zbog toga što je ovaj praktički »oktroirao« Hrvatski pravopis Ivana Broza, omogućivi time jezičnu ujednačenost u hrvatskome etnikumu, praktički do sredine 20. stoljeća i da bi zbog toga dotičnemu banu i spomenutome jezikoslovcu trebalo podići spomenike »i to pred samim Institutom za jezik HAZU«. Zaista je skandalozno ovo Grčićev pametno pisanje, kakvome ima malo preanca u našoj modernoj teksualnosti.

Za kraj, samo da usporedim neke Markove i moje impresije à propos M. Krleže (kojemu je inače posvetio mnogo zaslужne pažnje). Kad 2001. g. posjećuje Gvozd iliti Krležinu rezidenciju, koju se preureduje u Memorijalni centar M. i Bela Krleže, Marko sjetno razmišlja o posthumnoj sudbini Krležina opusa i ponovno povlači smione književno–političke–kulturne usporedbe i paralele (u ideološkim simplifikacijama, koje medutim točno pogadaju bit stvari), on trošnost te ostavštine kao da vidi i u lošem sredivanju spomenutoga Memorijalno-

ga centra. Ali, ne samo to: njega pogada i »ibijevski ambijentalni galimatijas«, koji je sam Krleža za sobom ostavio u tome interijeru. Njegovo sažaljenje nad ruinama, koje nalazimo nakon nečije smrti, može biti razumljivo, a i ja sam iz toga ambijenta ponio drukčiji dojam. Kao posve nevažni posjetitelj našao sam se bio na Gvozdu i u stanu M. Krleže nekoliko puta, a posljednji u veljači 1978. (kad sam se u njemu definitivno razočarao, ali to sada nije tema). Trajno zgromljen gromadom njegova duha, naprsto nisam primjećivao da u tome ambijentu nešto ne štima. Naprotiv, svaka stvar koju je on doticao svojom rukom odmah je za mene imala njegovu auru. Ove razlike između Markovih i mojih dojmova čine mi se shvatljive: jedan je ambijent živuće osobe, a drugi je njegova grobnica, tolika je razlika, čak, da se meni niti ne da posjetiti ono što je od Krleže ostalo.

No, da saberem ovaj impromptu: kad Marka već ne pozivaju na fakultete da im, makar i »gostujući«, unese svoju duhovnu svježinu i idejnu smionost, a onda predlažem da ga barem ovo naše Društvo proglaši doktorom »honoris causa«!

Slavko Goldstein

Marko Grčić kao novinar

96

Naš uvodničar Velimir Visković spomenuo je da sam »krivac« što sam Marka Grčića uveo u novinarstvo, pa mi se čini umjesnim da moj prilog razgovoru o našem slavljeniku Marku započnjem objašnjenjem te moje »krivnje«.

Dogodilo se to potkraj 1958. godine u uredništvu tada najpopularnijeg hrvatskog tjednika »Vjesnika u srijedu«. Glavni lektor lista, a često i redaktor, bio je Ivo Baljkas, predratni novinar i urednik legalnih i ilegalnih ljevičarskih novina, član Centralnog komiteta KPJ iz kojega ga je kao »frakcionaša« isključio Josip Broz Tito kad je 1937–38. došao na čelo Partije i proveo radikalnu »čistku« članstva i rukovodećeg kadra. U uredništvu smo Baljkasa poštivali, ne samo kao daleko najstarijeg (1892.), već i kao izvanredno marljivog i savjesnog radnika, vrsnog profesionalca, strastvenog njegovatelja sintaktičkih urednih rečenica i jasnoće novinarskog izražavanja. Vidno umoran pri kraju redakture jednog proširenog VUS-ovog izdanja, Baljkas mi se obratio kao uredniku kulturne rubrike i zabavnih priloga:

— Slavko, broj vaših stranica opet raste, a moje snage polako jenjavaju. Možete mi naći nekog da mi pomogne, nekog talentiranog mladića koji bi radio s voljom i mogao brzo naučiti posao?

Uz suglasnost glavnog urednika pošao sam na Filozofski fakultet profesoru Jonkeu, koji je odmah rekao da će nam poslati jednog svog vrlo nadarenog i marljivog studenta koji dolazi iz kraja gdje se lijepo govori hrvatski, a na studiju se sam izdržava i dobro će mu doći honorarni posao. Iako je tek na drugoj godini, zapaženo se ističe na seminarima i već se javlja raznim tekstovima i poezijom u literarnim časopisima — hvalio je profesor svog odabranika i upozorio:

— Bit će vam sjajan lektor, ali imat ćete ga samo privremeno, jer ovdje ga na fakultetu čeka lijepa akademska karijera.

Tako najavljen, Marko Grčić se već drugog dana pojavio u uredništvu VUS-a i tu je ostao sljedećih 17 godina. Više se nije vratio na fakultet, čak ni

da položi ispite druge godine, što bi s lakoćom obavio. Profesor Jonke ostao je bez svog istaknutoga talentiranog studenta, možda i bez designiranog nasljednika na kroatističkoj katedri, ali je sačuvao svoje simpatije prema nevjernom otpadniku Marku, koji je to prijateljstvo sa znamenitim profesorom trajno nje-govao, redovito ga posjećujući, osobito poslije 1971. godine kad je Ljudevit Jonke naprečac smijenjen sa svih svojih funkcija i prijevremeno umirovljen.

Kao lektor Marko je vrlo brzo stekao povjerenje Ive Baljkasa i cijele redak-cije, a posao u »Vjesniku u srijedu« i ambijent dinamično pulsirajućeg ured-ništva bili su u ono vrijeme, potkraj pedesetih i početkom šezdesetih godina, idealno mjesto za razbuktavanje i svakodnevno napajanje Markove najvitalnije intelektualne strasti — njegove svestrane i neumorne radoznalosti. Svaki dan se nešto zanimljiva dogadalo: mladi i ambiciozni novinari stizali su sa svojih putovanja po zemlji i svijetu s novim saznanjima i idejama, Ivo Baljkas i drugi stariji novinari pričali su o svojim profesionalnim i životnim iskustvima, u uredništvo su svakodnevno navraćali umjetnici i drugi kulturni djelatnici, a na stolovima je uvijek bilo svježih inozemnih novina i časopisa. U novinskom pro-izvodu onog vremena lektura je bila daleko važnija komponenta od današnje: većinom smo bili novinari—samouci kojima dobar lektor nije samo popravljaо rečenice, već i sugeriraо bolju kompoziciju, znaо naglasiti bitno i izostaviti spo-redno, skratiti tekst da bi postao čitljiviji i jasniji. Tako je Marko relativno brzo iz lektora izrastao u redaktora, a kad je VUS pionirski uveo desk kao organizacijski novitet modernog žurnalizma, Marko je postao prvi urednik deska u Hrvatskoj, pouzdano srce u slojevitom krvotoku cijele redakcije. Istovremeno, marljivi i svestrano nadareni Marko našao je vremena da bude i urednikom publicističkih knjiga nekih svojih kolega u redakciji, da prevodi najslojevitiju poeziju velikih pjesnika novijeg doba, da objavljuje svježu eseistiku u literarnim časopisima i da piše vlastitu poeziju koju autokritički dugo drži u ladica-ma i objavljuje tek s velikim odmakom — o čemu će sigurno govoriti drugi sudionici ovog našeg skupa.

Marko Grčić imao je sreću što je svoj cijeli novinarski radni vijek proveo u tri tjedna lista, koji su povremeno, svaki u nekim kraćim ili duljim intervalima svog izlaženja, obilježili stanovite probobe prema žurnalističkom modernizmu i slobodoumnijem kritičkom novinarstvu: bio je u »Vjesniku u srijedu« od 1. 1. 1959. do 31. 12. 1975., pa zatim u »Startu« do 1990. i odonda u »Globusu« do umirovljenja krajem 2004. godine. Dvije trećine toga punoga staža odradio je u vremenu takozvanog ublaženog komunizma kad je novinarima vrlo rijetko, zapravo samo izuzetno, iz partijskih foruma direktno odredivano što smiju i što ne smiju pisati, ali svi smo vrlo dobro znali da u našoj slobodi postoje nepisane granice koje, slikovito bih to mogao reći, kao da smo oko nas osjećali u zraku njuhom. Novinarstvo kao profesija nužno teži prema slobodi izražavanja, ali prostor slobode i neslobode u titovičkom ublaženom komunizmu dijelio se u tri tematske zone: bijela zona s temama o kojima se moglo gotovo sasvim slo-bodno i kritički pisati, crna zona totalnog tematskog tabua ili zabrane kritič-kog pisanja i treća, siva međuzona, s temama o kojima se moglo pisati, pa do-

nekle i kritički, ali ipak suzdržljivo, oprezno eventualno samo u aluzijama i naznakama ili malo direktnije i otvorenije, na vlastiti rizik da autora možda čekaju snažne packe i da nije isključen ni upitnik nad njegovim opstankom u novinarstvu. Novinare i urednike koji su se iz karijerizma ili kukavičluka zadržavali samo u bijeloj zoni u povjerljivim i prijateljskim krugovima proglašavali smo »režimlijama« ili »kočničarima«, što su i bili, jer su nam sužavali i onaj prostor slobode koji smo osvojili ili nam je nekim vanjskim okolnostima bio poklonjen. Naprotiv, ne baš neznatan dio novinara često se ili samo povremeno znao odvažiti na zaletu u sivu zonu i time postepeno i pomalo ipak nekako širio prostor skučene slobode, izgradujući time, makar i skromnim potezima, integritet profesije. Marko Grčić bio je uvijek jedan od njih, u svojoj domeni često i najvažniji. Članke koji su mu kao redaktoru i uredniku dolazili pod ruku, ako su bilo čime otvarali nove horizonte ili proširivali stare, znao je urednički smjestiti u listu na vidnije mjesto i redaktorski obraditi tako, da su bili uočljiviji, čitljiviji, privlačniji. Bio je oslonac suradnicima koji su dolazili s novim idejama i kritički intoniranim tekstovima.

98 U soorealističko sivilo jugoštampi pedesetih godina prošloga stoljeća VUS je unio osvježavajuću živost modernijeg žurnalizma i znatno proširenog tematskog dijapazona, osobito u svojem nepolitičkom dijelu; u sumornim postkardordevskim sedamdesetim godinama u Hrvatskoj, »Start« je dosta dugo uspio održati prilično jasnu distancu prema »odozgo« forsiranom retrogradno-političkantskom i dirigirano-huškačkom žurnalizmu, a u rovitim osamdesetim godinama uspio je plasirati neke tekstove koji su otvarali nove vidike; a kad su 1990. naglo nestale neke dotadašnje stege nad našim novinarstvom, »Globus« je među prvima, ponekad i najefikasnije, znao koristiti novostečene slobode i biti solidaran s općim otporom od agresije, a istovremeno razotkrivati nedjela počinjena uime nove vlasti i deformiranog patriotizma. U svojim najboljim danima sva tri ova lista imala su naklade preko 200.000 primjeraka, a naklade od oko 150.000 bile su često uobičajene. Iza tih velikih žurnalističkih uspjeha, koji su i kulturno–civilizacijske vrijednosti, pored onovremenih glavnih urednika i novinara na vrlo istaknutom je mjestu Marko Grčić, kroz čije su redaktorske ruke prošli svi najvažniji tekstovi sva tri spomenuta lista tijekom svih 45 godina i svakom je tekstu »dodao malo pameti, duha, iskričavosti i životne radosti« (kako je to rekao jedan od njegovih glavnih urednika Denis Kuljiš) i tako ih približio mnogim milijunima čitalaca.

Istovremeno, dužan sam odmah i priznati da nismo uvijek bili vitezovi bez straha i mane. Sva tri lista u kojima je Marko radio, pored svojih uzleta imali su i svoje padove. Povremeno su popuštali pod pritiscima vlasti, politike, raznih financijera i opće društvene klime, a u posljednje vrijeme i pred moćnim oglašivačima. Pravili su kompromise koji nisu mimošli ni Marka Grčića, iako o njima kao redaktor, šef deska ili pomoćnik glavnog urednika nije odlučivao. Ipak, mogu zamisliti kako se osjećao kad ponekad nije mogao objaviti nečiji tekst koji je smatrao poželjnim ili, još gore, kad je za tisak morao obraditi tekst koji je bio odbojan Markovu svjetonazoru ili dobrom ukusu. Vjerujem da je re-

daktorskom i uredničkom obradom nastojao ublažiti najnepodnošljivije oštice takvih priloga, ali prava su mu utjeha na svu sreću bili njegovi vlastiti autorski radovi, pa i oni objavljivani u novinama. Možda se u tim situacijama prisjećao Jesenjinovih stihova isprepletenog prkosa i rezignacije — »sve ču dati Oktobru i Maju, al' svoju liru nikada«. Marko se dosljedno držao te maksime, u što se možemo uvjeriti listanjem po kompletima novina u kojima je objavljivao ili uvidom u dvije knjige u kojima je sabrao neke od tih svojih novinskih tekstova. Pisao je i objavljivao samo ono što je dobro znao i iskreno mislio, a nema mnogo novinara koji se takvom bilancom mogu pohvaliti. Mnogi od Markovih novinskih članaka, kolumni ili eseja, napisani prije mnogo godina, poticajni su i vrijedni čitanja još i danas, zahvaljujući autorovoj impresivnoj erudiciji, sjajnome stilu, lucidnim zapažanjima i mislima. Trajna su vrijednost hrvatskog žurnalizma, kao i neki njegovi urednički pothvati: naprimjer, knjiga »Dossier Bleiburg«, koju je u izdanju »Starta« Marko uredio 1990. godine, sve je do danas, po mojoj mišljenju, najtrenjija publicistički obradena informacija o tom trau-matskom mjestu naše bliže prošlosti. Mnogi mladi ili danas već sredovječni novinari, koji su imali privilegij trajnije i bliže suradivati s Markom Grčićem zahvalni su mu što su se na najpouzdanijem izvoru napajali abecedom svoje profesije. A mi nešto stariji zahvalni smo Marku za uvijek zanimljiva i plodna druženja, za njegove neiscrpite intelektualne poticaje i za intervencije u naše rukopise koje su ih uvijek činile bar malo boljima ili malo manje lošima.

Joško Belamarić

Grčić i hrvatska kulturna baština

100

Kada je Grčićima stigao muštuluk da se rodio Marko, moglo se prepostaviti da će mali, između tolikih mogućnosti u kojima se taj drevni sinjski rod već dokazao, jednom možda biti i pjesnik. U razgranatoj rodoslovnoj krošnji važna mesta držali su, primjerice, Ivan Filipović Grčić, barokni svećenik, književnik i protuosmanski ratnik koji je 1704. izdao Divkovića na ikavici, i genijalni folklorist i pjesnik fra Stjepan Grčić, bliski Markov rod. Činjenica da je rođen na limesu dviju kultura, kršćanske i islamske, koje su vjekovima koegzistirale u osmozi različitih, na prvi pogled posve oprečnih civilizacijskih modela, trajno je odredila najvažnije životne interese našeg slavljenika.¹ Prije svega, Markovo oko i sluh usredotočeni su trajno na proučavanje sinkretizama, i to u prvom redu »epochā tjeskobe« (izraz je skovao W. H. Auden), makar, čini se, drugih epoha u povijesti i nema. Bez obzira na golemo i stvarno teološko znanje, on u proučavanju sinkretizama (pa i kada govori o Silezusu, Blakeu...) nije mislio da bi mu glavni objekt trebale biti vjere i naučavanja o njima, nego vreme čita-va duhovnog terena iz kojega one rastu. Privlače ga sinkretizmi poganstva i kršćanstva, kršćanstva i islama, katoličanstva i protestantizma, Istoka i Zapada.

Ali, njegovo zanimanje nikad nije usmjereno na ishod koji razdvaja suparnike, nego na stavove i iskustva koja ih povezuju. Evo najplastičnijeg primjera — Alke, njegova rodnog Sinja, kojoj je posvetio sjajan tekst objavljen prije nekoliko godina u luksuznoj monografiji, a za koju baš ovih dana zajedno izradujemo sinopsis buduće muzejske postave u tzv. Alkarskim dvorima. Nitko jasnije od Marka Grčića nije mogao dokazati, da Alka, uz zapadnoeropska, internacionalna, karuselska obilježja, s jasnom ukorijenjenosću u domaćim, seljačkim, tradicijama, nosi i izrazit istočnjački pečat, kao tipična pojava s katoličko-

---

1 Nisam, dakako, slučajno upotrijebio riječ 'muštuluk' (u značenju — radosna vijest). U Sinju se glasnika koji bi rodu pobjednika Alke prenosio vijest o pobjedi zvali — *muštulukdžija*.

islamskoga limesa, što se ogleda već u etimologiji njezina imena i, gotovo, u cjelokupnoj domaćoj popratnoj terminologiji.

Grčićevi interesi uvijek su na sjecištima različitih tradicija. Rijetko koji hrvatski prevodilac je uspio tako jasno tematizirati svoj posao. Pritom mislim, naravno, u prvom redu na kolanu djela prožetih vizionarskim, vjerskim polemikama, potragom za mističnim putovima odrješenja od zemaljskih prilika, i »naslidovanjem« ili nadmašivanjem Boga (Henok pravedni, Silesius, Blake), ali i na sve druge njegove izbore, koji su u pravilu uvijek intertekstualnih interesa. Otud su nam logični njegovi prevodilački izbori (Ezra Pound, T. S. Eliot, J. L. Borges, itd.), jednako kao i nastojanje da se u suvremenim hrvatskim jezičnim idiom prenesu klasični reperi renesansne književnosti kao što su Marulićeva *Judita*, Zoranićeve *Planine*, Hektorovićeva *Ribanje* i Lucićeva *Robinja*, Krležine *Balade Petrice Kerempuha*. Zapravo, naijispravniji nazivnik svih tih izbora bio bi — potraga za piscima najosobnije duhovnosti, koji poput ptica, pasa i miševa intuiraju i detektiraju dubinske potrese mentaliteta civilizacije ili kulture kojoj pripadaju.

U slučaju *reanimacije* djela naših renesansnih pisaca, svrha mu nije da od staroga načini nešto novo, ili da u starome pronade, na silu, neke aluzije na naše prilike. Grčićev interes u tom poslu naprosto je književne naravi: on o tim djelima nikad ne govori u gornjoj oktavi, niti u njima traži prajezik hrvatskog pjesništva i proze, ali — kad im razjasni značenjske tmine, na koje nailazimo doslovce u svakoj rečenici starih pisaca, i kada im atmosferu slika koje donose provjeri našim današnjim govorom — nalazi u njima izvanredne stilske složenosti i fineze, nalazi muku svih tih pisaca, muku apsolutno stvaralačku, kojom komponiraju razgranata pjesnička i prozna djela, a bez neposrednih jezičnih i stilskih uzora.

Prenošenje u suvremenim hrvatskim s jedne strane se filozima može učiniti žrtvovanjem sjajnog arhaičkog zvuka, ali za Grčića se tu radi o uklanjanju sorodina koji onemogućuje, osobito »kulturnom nestručnjaku«, da jezik tih pisaca stvarno doživi kao dio iskrenog umjetničkog govora. Naime, sva su ta djela pisana čakavskim narječjem koje je danas teško razumljivo i rođenim čakavcima, dok je s druge strane problem — osobito kod Marulića i Zoranića — što oni i doslovno stvaraju vlastiti jezik, aulički epski ili naprosto pjesnički jezik, nemajući u tom poslu ranijih uzora.

Nisam dakako nimalo kvalificiran da ulazim dalje u taj problem, ali bih se zaustavio uz nekoliko Grčićevih uzgrednih nota koje dalekosežno objašnjavaju ne samo karakter navedenih djela i povijesni ambijent u kojima su nastajala, nego se mogu transponirati kao pitanja koja možemo upraviti i čitavom kompleksu hrvatske povijesti srednjovjekovne, renesansne, pa i barokne umjetnosti. Na jednom mjestu, u »prevodiočevoj napomeni« uz *Juditu*, Grčić veli:

»često, kad se zapodjene razgovor o našoj književnosti, čujemo kako nema dobroih pisaca koji bi dovoljno duboko i široko zahvatili stvarnost u kojoj žive. Ali se, naprotiv, čini da nije toliko nevolja u tome što, možda, ne bi bilo takvih pisaca nego u tome što često **nema stvarnosti**. Ovo je samo naoko besmisleno. Nije, naime, u

svim vremenima nužno postojanje stvarnosti (...) Svi znamo da ima vremena kad su poželjniji stvaranje i upotreba nekog ideološkog modela nego potraga za stvarnošću. Ima, dapače, vremena kad je istraživanje stvarnosti suspendirano. Umjesto stvarnosti, ljudi se, malo-po-malo, navikavaju prihvatići tuđu, nametnutu, sliku stvarnosti, zamjenu za stvarnost, ideologiju. (...) Jer je, u nekim vremenima, potrebno imati izvanredno mnogo hrabrosti — hrabrosti koja se ne smije obavezno očekivati od pisaca — da bi se istraživala sama stvarnost. A što je potrebnija hrabrost, ito je imanje intelektualne slobode. Marulić je, kao i mnogi drugi pisci, živio u doba kad se ono što zovemo stvarnošću tek pomalo ispod razvalina vjerske ideologije. (...).«

Bilo bi, dakako, preuzetno s moje strane da ovaj dugački pasus analiziram u mogućim aluzijama na kontekst vremena u kojem je pisan (1983.) pa samo želim podcrtati da je riječ o absolutno točnoj dijagnozi za veći dio hrvatske likovne baštine. Samo jedna bliska paralela, i to iz, reklo bi se, najsekularnijeg renesansnog prostora. Kada se danas nađemo pred Božidarevićevim polipticima, rijetko smo svjesni da su oni nastali kao sadržajni *bricolage*. Isto je i sa stilom slikanja. Sama forma polipticha — koje se »dubrovačka slikarska škola« držala do svog kraja — predstavljala je već 1500-ih godina Prokrustovu postelju, ne dopuštajući da se figura prirodnije ambijentalizira, da oživi u dodiru s realnim predmetima, da raširi pluća i »odledi« pozu. Stoga i kod Božidarevića opis života u pokretu i prikaz vanjskog svijeta nalazimo tek u minijaturi, na rubovima polipticha, u njihovim »fusnotama« — na predelama, ili ga uočavamo mikroskopskim pregledom detalja u slici. U čitavu opusu Loure Dobričevića nigdje ne nalazimo stabla. Kad se nađemo pred Božidarevićevim krajolicima zapazit ćemo paradoks. Beskrajna dubrovačka putovanja, koja su često graničila s mornarskim podvizima, nisu rezultirala željom da se proširi i učini konkretnijim horizont krajolika u slikama koje su ti isti kapetani, trgovci, *globetrotteri*, naručivali. Ono što nas u susretu s renesansnim dubrovačkim slikarstvom može na prvi pogled iznenaditi (a isto je i s ulomcima splitskog, šibenskog, zadarskog, koji su do nas došli), s obzirom na konkretnost sredine u kojoj nastaje, jest pomanjkanje prodornijeg promatranja vanjskog i unutarnjeg svijeta. Detalj, kada se javi, znak je sanktifikacije vidljive stvarnosti: *spiritualia sub metaphoris corporalium*, rekao bi Toma Akvinac.

Nekako istovremeno kada Živko Jeličić, u jednom sjajnom eseju, pokušava u Dum Marina napipati verističku venu, Cvito Fisković interpretira, na pr., Radovanov »naturalizam«, pa ikonografsku topiku s prikaza Mjeseci na pilastrima uz trogirski portal, i s Poklonstva pastira u luneti, tumači kao refleks onodobne trogirske stvarnosti. Znameniti prizor dadilje s djetetom koje se opire kupanju, na luneti, u kojem je Cvito Fisković opravданo vidio vrhunac Radovanova protorenesansnog kiparskog poimanja, u svojoj povišenoj tjelesnosti i voluminoznosti temelji se isto toliko i na pojačanom inkarnacijskom motivu. Postoji bogata literatura koja govori kako se upravo takvim teološkim stavom, tj. da su svijet i čovjek dostojni spasa, stvorila osnova za humanizam i naturalizam takozvane renesanse 12. i 13. stoljeća, dakle za **simbolički naturalizam** koji se hrani komentarima i alegorijskim parafrazama na Genezu.

U »prevodiočevim napomenama« uz Zoranića, Grčić donosi još jedan krasan pasus koji se nudi na razradu povjesničaru umjetnosti. Tu zaključuje:

»Da bi napisao djelo, Zoranić je morao posegnuti za osobitim sinkretizmom: leksička sredstva svojega jezika često je povezivao sa sintaktičkim obrascima latinskoga ili talijanskoga; ne samo to: on cijele latinske ili talijanske fraze zaodijeva u hrvatske riječi; kadikad je i sama riječ samo naoko hrvatska, a zapravo je pakovak ili prevedenica. Tome se ne treba nimalo čuditi. Njemu je hrvatski samo jedan od kulturnih dijalekata latinskoga ili talijanskoga, i obratno: latinski ili talijanski dijalekti su hrvatskoga. Civilizacijska zona u kojoj on stvara zapravo je jedinstvena, te su zato njegove stilске posudbe i legitimne i plodotvorne. (...) U to je doba 'stvarnost' gotovo uvijek literarna.«

Uostalom znate da se Zoranićevo utopiski putovanje, kad slavi svoje »deželje« i našu »rasutu baštinu«, može korak po korak pratiti po Paganovom zemljovidu, jednom od najvažnijih kartografskih prikaza ekohistorijske i kulturne stvarnosti toga dijela Hrvatske na početku novog vijeka.

Kako stvarno funkcioniра Grčićeva više nego točna konstatacija: »*u to je doba 'stvarnost' gotovo uvijek literarna*« — najbolje će vam pokazati stihovi ninskoga biskupa, Šibenčanina Jurja Divnića (čiji protégé bijaše Petar Zoranić) koji je samo desetak dana nakon Krbavskе tragedije posjetio bojište, da bi se potom zatvorio u svoj studiolo i napisao potresnu poslanicu u kojoj doslovno sve što je gore doživio (a ne sumnjajmo u autentičnost njegovih emocija) opisuje kroz prizmu Vergilija: leševe poginulih ratnika komadaju tigrice...

Navedeni Markov pasus teče dalje:

»U Zoranićevo je vrijeme pisac bio to bolji što se više približavao posvećenim uzorima, koji su manje bili željkovani literarni obrazac nego nedosežljivi ideal. Imitatio (naslijedovanje, naslidovanje) bilo je njegovo najviše načelo. To je, zapravo, bilo isповijedanje stava da je književnost veća od književnika, da se pojedinac mora staviti u službu estetske ili etičke surhe koja ga nadilazi. Taj skromni, smjerni, i, u biti, herojski stav nepojmljiv je našem individualizmu još od vremena romantizma, koji je na mjesto oponašanja stavio originalnost, koji je na mjesto književnosti stavio književnika. Zoranić i njegovi književni suvremenici ponosili su se ako su čitatelji mogli prepoznati njihove dugove velikim uzorima.«

Zacijelo na taj način moramo interpretirati citate iz Donatella u Jurja, na primjer ono genijalno Bičevanje Kristovo na škrinji sv. Stasa u splitskoj katedrali... Pritom uopće ne moramo sumnjati u »hrvatski timbar« naše renesansne skulpture i arhitekture — ma koliko nam njegova definicija izmicala. Ta je plastična umjetnost gradena istim jezičnim osjećajem kojim je Marulić komponirao svoju Davidijadu... A tu »barbarsku notu« šibenske katedrale ili trogirske krstionice, bolje od nas nepogrešivo je osjetio Bernard Berenson i o tome razglabao Cvitu Fiskoviću, kao što ju je intuirao Federico Zeri (kojeg sam sâm jednom vodio u šibensku katedralu). Tako i čitavo Duknovićovo djelo možemo na isti način protumačiti kao pendant hrvatskom renesansnom latinitetu; u krajnjoj liniji jednakako kao što je splitski katedralni zvonik u biti renesansa *ante litteram*, renesansa prije renesanse, i zapravo je renesansniji od Jurjevog ili Fiorentinčeva opusa u samom Splitu i u Dalmaciji (renesansniji u onoliko koliko

je arhitekt romaničko-gotičkog zvonika bio bliži, pa i vremenski, nizu antičkih formi koje su mu bile na oku u samoj Dioklecijanovoj palači).

Ali, ovdje se moramo zaustaviti. Htio bih još samo nešto priznati: »prevodiočeve note« na kraju knjiga, koji put su nam, ili barem meni, zanimljivije od samog pisca čije je djelo preveo. Možda se Marko neće previše naljutiti ako kažem da mi je mnogo shvatljiviji njegov portret W. Blakea, nego što ga sâm mogu naći među Blakeovim utvarama i nebulama njegove spiritualne gramatike, odnosno u kaosu slika i ideja njegove teogonije, čiju nit može sukati samo kulturnolog Grčićeva kalibra. Ako Lorenzo Magnifico veli: *ogni dipintore dipinge se*, ja bih parafrazom rekao: *ogni traduttore traduce se stesso*. Zadnji odjeljak Grčićeva pogovora uz Blakeove *Proročke knjige* odgovara na pitanje: Tko je bio W. Blake? Riječ je o antologiskom primjeru kongenijalna prevodiočeve posla i njegova istinskog autoportreta: to je čitava pjesma, eksponirana proročanski aforistično, u 32 numerirane rige, ali i čitav filozofski Credo Blakeovih teoloških, etičkih i političkih nazora, ujedno i urednički *resumé* obavljen posla. Tko je, dakle, bio W. Blake po Marku:

104

Čovjek koji nas uči, dok sami sebe beremo s drveta života, da ne budemo smrt koju najedamo; Čovjek koji je tako uporno tresao voće s drveta dobra i zla dok se zmija nije zadavila od sitosti; (...) Čovjek koji nije mjerio čovjeka po duljini njegove sjene nego po tome koliko je u njemu sunca, koje nema sjene; Čovjek koji je tako uporno razvaljivao vrata pakla da su demoni, obasjani danom, jecali na njegovu krilu poput nevine djece; (...) Čovjek koji je andele umnožavao njihovim zrcalima da bi razobličio lažnost njihova postojanja, a onda ih, ustreptale od sumnje i straha, tješio na svojim grudima; (...) Čovjek koji je učio Boga čovječnosti; Čovjek koji je učio da je nečovječno sve što je ispod i iznad čovječnosti; (...) Čovjek koji samo svetost nije smatrao svetom.

Premda bih vas trebao ostaviti s ovim mislima, moram dodati: neobično je što iza ovih istinski filozofskih brojeva, koji se raspliću jedan iz drugoga kao članci vjere, stoji genijalni novinski redaktor koji štivo koje stavlja pred čitateљa mora učiniti maksimalno čitljivim. Na isti način, Marko je inzistirao da golemi zbornik koji smo zajedno uredili uz izložbu »Dalmatinska zagora nepoznata zemlja« providimo abstraktima uz svaki od 80-ak naslova, da golemu gradu učinimo maksimalno diskurzivnom... Spominjući tu izložbu, želim se sjetiti i jedne maksime, iz sjajnih autobiografskih zapisa Petera Brooka, koja veli: trebate se svake večeri moliti za onoga koji vas je doveo do vašeg učitelja. Osoba koja me uputila na Marka Grčića, kao na jedinoga koji mi može pomoći u poslu oblikovanja scenarija te goleme izložbe, koju sam morao prirediti u nemogućim rokovima i s nemogućim brojem nepoznanica, bila je Jelena Hekman, kojoj i na tome ovdje zahvaljujem.

Trebao sam, naravno, govoriti i o Marku osobito dragoj temi: fenomenu morlakizma i o tome kako je prosvjetiteljska Europa u Zagori otkrivala Arkanđiju. Ali moram kraju, a za nj sam ostavio jednu osobito lijepu sliku. Postoji, na samom početku Eneide, trenutak u kojemu se naš slavljenik možda može, na neki način, prepoznati. Eneja, prošavši kroz još jednu oluju bude bačen na libijske obale. Mater ga je zaogrnila maglenim plaštem i on neopažen šeće

kroz ljudsku košnicu koja se zove Kartaga. Došavši do golema hrama, još u skelama, što ga Junoni diže Sidonka Didona, s iznenadenjem, tronut, na zidovima ugleda slike koje slave *bitke ilijske*. U vrevi Eneja pozna i sebe. (Tako i mi danas Marka na ovom simpoziju, nimalo prijevremeno, slikamo kao junaka koji je prošao tolika kreševa.) Eneja u Kartagi čovjek je koji je dobrano prošao pola svog životnog puta, ali čeka ga ono najvažnije, čeka ga da s desetak nepotonivih ladica kolonizira Lacij, Italiju, čitav mediteranski orbis. Ne znam koji su Markovi daljnji puti: je li, kao što se nadam, Dante njegova slijedeća *persona*, ili netko ne mnogo manji — ali sigurno ne pretjerujem kada kažem, da je on sâm cijela jedna kolonija ljudi! I da svako od nas ovdje, sa svojim interesima i znanjima pokriva samo dio njegovih interesa i znanja. Mislim da pamtim tijek mnogih razgovora koje smo vodili u zadnje dvije godine: njegovo izlaganje argumenata, i na posve neočekivane teme koje bi iskrsle, uvijek je bilo savrše- no jasno, gotovo dramatično po logici strukture, a izrečeno knjiški lijepo, kao da je sve to već negdje jednom napisao. Intenzitet njegova zanimanja za problem koji je u biti bio vaš, sposobnost da raširi horizont na kojemu taj problem trebate promatrati, spremnost da kritičkom imaginacijom napadne uvriježene pretpostavke koje određuju granice domene pitanja koja ste mu iznijeli — čini ga najdragocjenijim sugovornikom, sugovornikom od one najrjede vrste, koji vam pomaže da od vaših intuicija i hipoteza stvorite obrise budućih teorija, koje će, naravno, on sâm prvi nastojati opovrgnuti postavljajući vam (ali uvijek viteški, ma koliko strastveno) nova pitanja, skrećući vašu pažnju na nove argumenete.

Josip Bratulić

Grčićovo zanimanje za staroslavenske tekstove

106

Marko Grčić voli sebe nazivati novinarom (drugi bi njegovi kolege sebe radije nazivali publicistom, a što Marko po svom pisanju i djelovanju jest); Marko je i prevoditelj, i to vrstan prevoditelj s mnoštva jezika: s engleskog, španjolskog, talijanskog, ruskog, francuskog, latinskog, ali ne manje važni su i njegovi prijevodi sa staroslavenskog.

Kad je iz rodnoga grada Sinja stigao u Zagreb, upisavši se na Filozofski fakultet, bio je od svih upisanih kolega i kolegica spremniji za studij hrvatskoga i slavistike. U Sinju mu je, naime, hrvatski jezik predavao profesor László Bulcsú, s kojim je Marko vodio razgovore o širokim i dubokim aspektima filološke problematike. Za njega tada ni glagoljica, ni cirilica (»crkvena«), ni arebica nije bila tajna: znao je ta pisma čitati i pisati. Lako je ulazio u složene probleme etimologije — jednom sam ga s prikrnjaka promatrao i pažljivo slušao kad je skupljenim kolegicama tumačio razvoj riječi *pons* (lat. most) preko staroslavenskog *pont* do hrvatskoga *put*. Kako je već kao gimnazijalac objavljivao svoje pjesme u »Poletu«, »Vidiku«, »Zadarškoj reviji« i drugdje. On je u krugu kolega pisaca s naše godine (Pajo Kanižaj, Slobodan Glumac, Zvonimir Majdak) izborio svoje istaknuto mjesto posebice kad je počeo objavljivati u »Studentskom listu«.

Slušajući predavanja prof. Josipa Hamma i posjećujući seminar prof. Eduarda Hercigonje lako je ulazio u rasprave koje su u našim seminarima uvek bile žive.

Tada je, proširujući lektiru iz staroslavenskoga, pročitavši Žitje sv. Konstantina Ćirila, naišao na zgodu o sokolu: mladi je Konstantin uzgojio sokola za lov, i kad je prvi put krenuo s izabranima u lov, te s ruke pustio svoju milu pticu da poleti, sokol se vinuo u nebo, vjetar ga je vijao i odnio, i nije se više vratio uplakanom mladiću. Plod toga čitanja Markova je pjesma *Soko* posvećena *Uspomeni Konstantina Filozofa*. Uvijek, i stalno, nešto drago i srcu prirasio gubimo, ali to nas ne treba odvratiti od životnoga, osobno izabranoga puta.

»A mi, koji izgubismo nadu da soko postoji, / možda vidjesmo sjenu njegovu izblijedjelu / u blagim oblinama glagoljice«/. Pjesmu *Soko* napisao je, svojom rukom, kurzivnom (brzopisnom) glagoljicom, onako kako su svoje i tude stavke pisali hrvatski glagoljaši u XVI. i XVII. stoljeću. Sinjski franjevci, u isto vrijeme, hrvatskom brzopisnom čirilicom, bosančicom.

U to vrijeme pada i njegovo zanimanje za postupak prevodenja, te se okreće najvećem prevoditelju — svetom Jeronimu.

Što je Marka Grčića privuklo starim tekstovima — najprije tematika (»Sok«, ali i Jeronim Dalmatinac), a zatim i prijevodima na suvremeni jezik? Razumljivo je: neki tekst sa stranog jezika (engleskog, španjolskog) dobro je prevesti na hrvatski. Zato postoje prevoditelji: Marko Grčić, ipak, nije prevodio zbog toga što je netko (pojedinac, urednik, ustanova) od njega naručio i očekivao prijevod. On je najčešće (ili možda jedino!) prevodio zato što mu se to prohtjelo, i htjelo. Svojim »virtualnim« književnim jezikom ušao je na tude tlo, i prisiljavao da njegov »virtualan« jezik postaje stvaran jezik, jezik koji se sklada s jezikom stranoga, tudega jezika — teksta, te je »ponašen«, postao je naš u našoj jezičnoj postavi. Premisliti, prereći, od virtualnoga učiniti stvarno, ili bar u punom suzvučju. To je izazov onih koji su posvećeni jezikom, to jest Riječu. Tako su nastali brojni Grčićevi prijevodi, kao svjedočanstvo kako neki tekst iz tudega jezika, obučen u u hrvatsko jezično ruho (kako je to davno Zlatarić pisao Jurju Zrinskomu posvećujući mu svoj tiskani prijevod Elektre: »Stavih se zatijem s jednakom požudom učinit Hrvačku Grkinju Elektru Sofoklovu«) stoji pred nama kao novi tekst. Kao djelo a ne kao strašilo.

Da to tako bude, i da tako postoji — stare hrvatske i staroslavenske stote, koji žive u starijoj i najstarijoj postavi, on ne oblači u nove »krpe i krpiće« već ih prevodi na način filologa, ljubitelja riječi, nastojeći da sve što je živo i životorno u starijoj jezičnoj postavi bude sačuvano i u novom iskazu, tj. prijevodu s istoga jezika. Riječ za riječ, značenje za značenje, odjeke dubokih suvučja za nove zvukove, suzvukove i značenja.

Kad je kao lektor čitao moj prijevod *Žitja sv. Konstantina Ćirila i sv. Metoda*, vidio je i moj stihovani prijevod (nespretan, i neokretan) važnoga staroslavenskoga teksta *Proglaš svetom Evandelju*, te mi predložio da za tu knjigu prevede taj tekst. Početni stihovi: »Proglaš sam svetom Evandelju / kako su proroci prorekli prije / Krist ide sabrati narode / jer je on svjetlost svemu ovom svijetu«. S tih 110 stihova on nije samo gost, nego i suautor knjige *Žitja*. Možda je upravo to filološko, jasno, strogo prenošenje teksta tada, 1985. vodilo Grčića u prevodenje znamenitoga *Slova o vojni Igorevoj* (1988. i kasnije izdanje u Vrhovima svjetske književnosti). Za tu knjigu napisao sam raspravu o autentičnosti teksta *Slova*, što je važna tema stare ruske književnosti. A zatim su na red došli i naši temeljni tekstovi starije književnosti: *Judite* Marka Marulića (1983), *Planina Petra Zoranića* (1988), *Ribanja i ribarskoga prigovaranja* Petra Hektorovića (1988) i *Robinje Hanibala Lucića* iste godine.

Bilo je prigovora: zašto hrvatski stari tekst prevoditi na suvremeni jezik? Odbijao sam i tada, i danas, taj prigovor kao neutemeljen. Oni moji studenti

koji su čitali Grčićev prijevod, zaglédali su, a zatim i čitali stari hrvatski tekst, usporedujući riječi, složene skupove riječi (skladnju, sintaksu), a zatim i istraživali i suistraživali stari tekst i posuvremenjivali inaćicu. Oni koji nisu čitali prijevod, nisu čitali ni stari tekst i njegovu suvremenu odjeću.

Dugo je vremena velik izazov Grčiću bio znameniti staroslavenski tekst, apokrifno apokaliptičko *Viđenje Varuhovo* (Baruhovo), poznatiji kao *Tajne knjige o uznesenju Henoka pravednoga*. Tri su različita teksta toga apokrifa: Henok I., sačuvan djelomično na grčkom, a u više prijepisa na etiopskom. Henok II. poznat je kao slavenski Henok sačuvan fragmentarno u više prijepisa i redakcija. Henok III. pripada hebrejskoj tradiciji, nastao u vrijeme ranih i oštih sukoba između kršćanstva i židovstva.

Uzalud me nekoliko puta nagovarao da kritički priredim staroslavenski tekst onako kako ga je izdao André Vaillant, i koji je smatrao da je staroslavenski apokrif (Henok II.) nastao na temelju grčkoga izvornika (koji je nestao) u Makedoniji ili Panoniji u X. ili najkasnije u XI. stoljeću. Tekst, dakle, ne samo zbog sadržaja, nego i zbog jezika veoma važan. Marko Grčić je svoj prijevod, bez izvornika, izdao u Biblioteci Parnas Matice hrvatske (2006). »Ovaj se prijevod potpuno oslanja na Vaillantovu staroslavensku rekonstrukciju, i nije mu svrha da bude filološko ili kulturnohistorijsko pomagalo nego da spomenik, pomalo svečanim jezikom, koji, koliko je to bilo moguće, slijedi sintaksu i složenice izvornika, oživi kao vizionarsko *književno* djelo svjetske važnosti« — tako o tekstu i svom radu s njim piše Grčić.

Nadati se je da će nakon Henoka slijediti i neka druga djela iz bogate riznice staroslavenske književne baštine.

Milana Vuković Runjić

Ekskluzivno: Vjenčanje visokog i niskog u Marka Grčića

Umjesto da se ozbiljno pripremam za ovaj nastup, ja cijeli dan sjedim pod platanom u biranom društvu Williama Blakea, Williama Butlera Yeatsa, Angelusa Silesiusa, proroka Henoka i Ezre Pounda. Izgovor je više nego dobar: ja moram proučiti tu poeziju, ne samo iz užitka, već i radi obaveze. Naravno, to što je bablje ljeto, pa se ja poput neke babe mogu ispružiti pod stablom sa svim tim knjigama, to što zlatno lišće platane pada po meni dok čitam, sve su to dobrodošli momenti, te mi se čini da će vrlo skoro, poput sretnog Henoka, biti uzdignuta makar u prvo nebo na krilima dvojice snažnih andela... Dok čitam naizmjence svaku knjigu, uostalom, Roland Barthes je u *Užitku u tekstu* priznao da je u neke knjige uvijek ulazio *bočno*, što mi se čini dobrom definicijom mojeg nestrpljivog zavirivanja, pitam se, odakle Marku Grčiću takva sklonost ka vidovnjacima kojima je poezija samo paravan iza kojeg se skrivaju njihova putovanja u nedosjetilno. Pa, većina je pjesnika takvih, reći ćete, no znamo i sami da ne izlažu baš svi Henokova iskustva u svojim stihovima, te da ima izvrsnih pjesnika, poput Kavafija, kojima je drugi svijet što ga naseljuju bogovi, andeli, demoni i duše mrtvih, zanimljiv onoliko koliko se neki junak njihove pjesme njime bavi. Birajući pjesnike koje će prevoditi, Grčić je redom izabrao mistike, one kojima se nebesa otvaraju bez problema, a čini li vam se da stari fašist Ezra Pound tu ne spada, rekla bih da je on baš taj, možda i više od ostalih, što se vidi iz stihova: *I vidjeh je ondje, u kući njenoj, Sa šest velikih safira što sa zida vise, Nisko, u obliku ploča, I sva joj odjeća bješe protkana bliјedim zlatom.* (*Blistava palača*, 1911.), da bi, potom, u *Tri Canta* iz 1916. opjevao viziju Johna Heydona, sedamnaestostoljetnog engleskog astrologa i al-kemičara: *Tako je Heydon, u transu, u Balvertonu, Imao ovo viđenje: Sva bijaše okićena u zeleno, rukava od žute svile, Do lakta prorezanih, prekrivenih raznim purpurom, Očiju kao kristal zelenih, noge perolake. Bila je urešena najbiranijim smaragdima, I obećala mu put do svete mudrosti....* Tako se božica ukazala Heydonu, u *Cantu* u kojem će se malo kasnije voditi prosječnom čitatelju ne

baš transparentan dijalog o naravi demona, gdje će sudjelovati Lorenzo Magnifico, Marsilio Ficino i Mihael Psel, bizantski filozof iz jedanaestog stoljeća, autor jedne od dojmljivijih klasifikacija demona te, navodno, osoba što je znala dozvati Platonovu dušu za koju kaže da je izgledala kao gorući geometrijski lik... Zanimljivo je, pak, pojavljivanje Ezre Pounda u *Vodenom žigu* Josifa Brodskog. Bilo je to u studenom 1977., kada je sa Suzan Sontag posjetio njegovu udovicu, premda mu ona službeno nije bila supruga, violinisticu Olgu Rudge. *U mladosti sam preveo na ruski podosta njegovih djela*, kaže Brodski,... prijevođi su bili čisto smeće. Nazvavši bit Poundove poezije *salonom za uljepšavanje*, te dodavši kako su ga i *Cantos* ostavili hladnim, Brodski zajedno sa Suzan Sontag ostaje zatečen time kako stara gospoda Rudge brani mrtvog Pounda od optužbi da je fašist i antisemit. To je jedino mjesto u *Vodenom žigu* gdje se pojavljuju gađenje i ironija te, možda iz neke nejasne grižnje savjesti, na drugom mjestu Brodski spominje kako se Olga Rudge upoznala sa Stravinskim za nekog Vivaldijevog koncerta. No, Ezra Pound, koji u jednoj pjesmi moli bogove da mu otvore malu trgovinu duhana, umjesto da mu poezija stalno troši možak, ipak je jedan od najvećih, koliko god ga ne voli Brodski. O Blakeu i Yatesu bilo bi mi djetinje govoriti, no o Henoku, kojeg sam upoznala zahvaljujući prijevodima Marka Grčića, mogu reći samo dobro: taj se prorok s navršenih 365 godina nade na rukama andela, u obilasku sedam nebesa. U najvišem, sedmom nebu, sam Bog ga preko arkandela zatraži da u trideset dana opiše tajne stvaranja i svemoć Božju, ali i da najavi potop. Tom brzinom, brzinom Henoka, rekla bih, ali i s podjednakom inspiracijom, prevodio je Grčić poeziju. Za Giacoma Casanovu je Stefan Zweig napisao da je posjedovao nevjerojatno široka, ali sasvim površna znanja o mnogočemu, dok bi se o Grčićevim znanjima trebalo reći nešto drugo: njihova širina natječe se s njihovom dubinom. Jer tko bi se neprekidno, nevjerojatnim marom i podjednakim darom, bacao u šipragu starog i neprohodnog pjesništva, u vizije u kojima dragi Bog nahrupljuje na vrata, na prozor, u snove, u opsesije u kojima jedan jedini pjesnik želi stvoriti vlastitu kartu neba. Razlika između Platona i Aristotela je, kažu, što je jedan kao vatreni stup koji suklja u nebo, a drugi poput marljivog graditelja što gradi na zemlji. Rekla bih da Marko Grčić ipak pripada tom Platonovom, vatrenom soju ljudi. Kad sam ga ljatos srela u gradu, sjeli smo kod Čarlija i zaneseno sam mu ispričala kako sam nedavno pročitala knjigu o magiji i renesansi, iz koje sam otkrila da renesansni duh nije nikakav osvit racionalne misli, već vrhunac srednjovjekovne, te da su oni koje nazivamo burevjesnicima novog doba, poput Giordana Bruna, zapravo magovi. *Kako da ne*, rekao je Marko, nimalo začuden, *imam jako dobru knjigu o magiji Giordana Bruna....* Spoznaja da u srcu Zagreba u po bijela dana mogu nekome govoriti o svojem oduševljenju renesansnom slikom svijeta koja je zapravo srednjovjekovna, dok se oko nas u kafiću raspredaju tekući dogadaji prevrtljive svakodnevice, za mene je bila ravna nekakvoj ekstazi — navodno da su u Konstantinopolisu ljudi strasno govorili samo o dvije teme: o zagrobnom životu i je li Bog jedan ili ih je troje. Uvijek sam se divila toj metropoli u kojoj su se na cesti mogli čuti komadići govora o

božanstvu i njegovoј nejasnoј personi. Poslušate li malo bolje razgovore koji se u nas vode na cesti, shvatit će te da su neutješno banalniji. Nema se više vremena za razgovore o dragom Bogu. Ako čovjek provede život strasno prevodeći poeziju, o Borgesu da ne govorim, ako zajedno sa svojim pjesnicima boravi tako negdje u empireju, nije li ga malo neobično sresti u sasvim drukčijem izdanju, naime kao kralja skandaljivog novinarstva, i to onog što nas iz kiosa mami svojim nemirnim naslovima. Kad sam kao mlada djevojka kupila svoj prvi *Globus*, s čudenjem sam ustanovila da mi je svaki naslov napetiji od bilo kojeg teksta koji potom slijedi. Naslove je, naravno, smisljao i/ili blagoslivljao Marko Grčić, poznat prema posebnoj sklonosti prema dugim, višerednim, provokativnim, uskličnicima tetoviranim parolama. Nastajali su ti naslovi nakon razgovora s Denisom Kuljišem, tadašnjim urednikom *Globusa*, a njih dvojica su se sreli ranije, u *Startu*, gdje je Marko došao kao iskusni redaktor iz *VUS-a*. Kuljiš mi je ispričao kako je Marko svoj zanat ispekao kod nekog više mitskog nego stvarnog lika, kojeg su zvali *Stari Baljkas*. Kod tog je kentaura, navodno, štota naučio, no rekla bih da je ipak Grčić sam izumio, kako bi Kuljiš to rekao, autoreferencijalne, autoironične naslove s distancom, drukčije od onih u drugim novinama početkom devedesetih, poput ST-a, ili *Ferala*, kojima su naslovi takoder bili *vabila*. Kada će desetljeće kasnije u istom tom *Globusu* pisati kolumnu, vlastito mi se pisanje nekad činilo poput neobičnog sraza visokog i niskog, jer zašto bi pjesnik pisao kolumnu o seksu, a još čudnije bi bilo doći u redakciju i tamo s Lektorom Velikim, koji se pod tim imenom pojavio u jednom mom promašenom romančiću, pretresati pozlaćene i bajne teme poput stare perzijske i kineske poezije. Jer poezija mora biti stara da bi bila dobra, njoj banalnost ne stoji, bolja je kad je veličanstvena i kad slavi Mjesec, nego kad se hrani dnevnom skandaljivom robom. Pogrešno. Poezija može biti i novinski naslov. I Matoš bi, da živi danas, smisljao krilatice za reklame i novinske naslove, jer za to morate biti obdareni posebnim umijećem baratanja riječima, morate steći duhovne bicepse koji nastaju od neumjerena čitanja i pisanja, dakle, da biste bili dovoljno skandalozni i provokativni, morate biti vrsni u ezoteričnom zvanju kovača metafora, i zato proliferacija pisaca u novinama, ne samo danas, nego oduvijek, i zato je otac novinskog skandala ujedno i onaj tko prevodi kao Henok voden rukom arkandelovom. I kao što se Blake rugao Svedenborgu na strogo matematičkoj razdiobi nebesa i pakla, Grčić bi se tako mogao narugati onima koji misle da su novine mjesto na kojem se velika znanja nužno mrve u mala, a dubina se povlači pred plićinom — nema tako strogo povučenih linija, nema visokog, nema niskog, osobito kada se pojavi netko tko se kreće kroz sedam nebesa, ali i svijetom koji bi da nije njega zasigurno postao banalan.

Ante Armanini

Dante i Ezra Pound, očima T. S. Eliota

112

*Marku Grčiću posvećeno,
uz prijevod T. S. Eliota: Dante*

1.

Esej T. S. Eliota o Dantetu smatram egzemplarnim dokumentom i za moderno pjesništvo i za čitav niz školskih i akademskih rasprava o modernom pjesništvu, koje svojom atribucijom »moderno« više zbuњuju čitatelje i razvodnjavaju mogućnosti tumačenja pjesništva *en général* nego što pridonose razumijevanju bilo književnosti bilo pjesničkih djela. Dakako, egzemplarna u Eliotovu tekstu je implicitna polemika s purificiranim ili tehničkim tumačenjem bilo kakve književne tradicije u pjesništvu, od Dantea pa sve do Ezre Pouna. Egzemplarno je i to da Eliotov esej implicite polemizira s čitavom retoričkom tradicijom tumačenja književnosti, pa nimalo nije začudno da u Eliotovu tekstu nije presudno ni to što je posve subjektivan, pa prividno potпадa pod optužbu da je navodno lišen znanstvenosti: naime to da Eliot nije nimalo objektivan u svojem tekstu, te da pokušava svoje subjektivne opsesije i stavove, čak i vjerska uvjerenja, prokrijumčariti kao književne stavove, čak i u tumačenju tude i daleke, u ovom slučaju Dantbove pjesničke prakse. Nije ni potrebito reći da početne prenine ovakve književne znanosti zasnivaju se na pozitivističkom fetišiziranju tzv. »objekta« iz kojeg se izvlače lažne vrline tobožnje znanstvenosti kao »objektivnosti«, iako je riječ samo o radikalno gluhoj i slijepoj nemislenosti mrtvog objekta konstruiranog na tlu prirodnih znanosti, kao što su kemija ili fizika. Pa polemički je moguće reći s onu stranu znanstvene objektivnosti u književnom tekstu: da što je jedan književan tekst u tumačenju drugog teksta subjektivniji da je ujedno i objektivniji u filozofiskom smislu. Naime, pozitivisti u književnosti samo misle da nešto govore ili misle, a što nikad ni jednom »pozi-

tivnom objektu« nije uspjelo, uz pripomenu da idolatrija »pozitivnog objekta« u književnom tumačenju isto je što i pojava »živog mrtvaca«.

2.

Posebična je i egzemplarna Eliotova sposobnost uživljavanja u tude stihove kao što su Dantevi s obzirom na rasprave o njegovoj vjernosti kršćanskoj vjeri, katoličkoj dogmi, Crkvi ili pak nekim drugim i dubljim religioznim iskustvima, koja ostaju u Eliotovoj interpretaciji, rekoh, posve osobna, krajnje subjektivna. Najdublje u ovom eseju ipak ne mislim da je rasprava oko privatne religioznosti bilo Dantea bilo T. S. Eliota ili o otkriću tomizma u djelu Dantea nego upravo to da je riječ o radikalnoj upitnosti otvorenoj nad temeljnim retoričkim pojmovima koji najčešće su, rekoh, samo slijepo sredstvo u tumačenju pjesništva, a koje, takvo tumačenje, očito ništa ne tumači nego još više zatrپava šljakom golog verbalizma prilaz i Danteu i samom pjesništvu. Mislim poglavito na intelektualnu oštrinu kojom T. S. Eliot presijeca svaku i najdalju primisao na one već poznate rasprave o klasičnom ili romantičnom, srednjovjekovnom ili modernom, kao što odbija, rekoh, implicite svesti svoje razmatranje o Dantetu i pjesništvu na opću razini školničkih rasprava o književnosti ili pak na pomisao da bi bilo kakva retorička figura kao što je pleonazam, elipsa, inverzija, pa i krunska retorička figura kao što je metafora, mogla reći nešto suvislo o Danteovu pjesništvu. Otuda kod T. S. Eliota nema u čitavom njegovu eseju o pjesničkim i retoričkim figurama mnogo riječi, osim što na dva-tri mjesta kazuje ponešto o Dantevoj dubokoj trijeznosti pri upotrebi metafore, kao i to da se Dante »služi vrlo jednostavnim jezikom i s vrlo malo metafora jer se alegorija i metafora ne slažu najbolje«, pa nadalje, nema lova na rime, nema brojenja stihova ni strofa, ali imade nekih drugih, možda i dubljih uvida o kojima će ovom prilikom biti riječi. »Dublje« kod T. S. Eliota je samo signum skromnog pokušaja da se Dantevi stihovi objasne još jednom i skeptičnijim, ali i vjernijim okom, kao i da se njegovo iskustvo jezika svezuje uz neka novija čitanja, kao komplementarna, recimo onom književnom čitanju Ezre Westona Loomisa Pouna. Posebice ne okljeva T. S. Eliot kad treba komentirati figure kao takve i kad ne okljeva uz spomen na Dantevne figure dodati ove riječi: »Takve figure nisu puke zastarjele retoričke doskočice nego ozbiljna i praktična poma-gala da se duhovno učini vidljivim.«

3.

»Usura« leksički znači zelenanje, modernije kamatarenje, a ne samo kamatu. Ta riječ tematizira čitavo jedno poglavje u Ezrinim »Cantosima« (Canto XLV) i zapravo je jedna od riječi koje tematski svezuju Dantea i Ezru Pounda. »Usura«, kao latinizam ušla je rano u narodne jezike Europe iz ekonomije i nikako nije ni prava pjesnička riječ ni velika književna tema. Medutim, kad Pound

koristi taj latinizam iz 12. vijeka, dakle jedan od starijih u narodnom talijanskom, on se osvrće ne samo na reminiscencije iz rane urbane ekonomije u tadašnjoj Europi nego i na referencije iz Dantea, konkretnije na ono mjesto u Danteeovu spjevu u kojem on proziva Filipa Lijepog, kralja kojeg Dante proziva kao »*falsificatore di moneta*«. Ali Pound u »*Cantosima*« širi aluziju i na međunarodne bankare, koji kralju pomažu u tim novčarskim transakcijama na štetu gradanstva, pa ovako i Dante i Pound ulaze u svjetovnu, ali i strukovnu raspravu o ulozi vladara i ulozi novca u srednjem vijeku, raspravu koja je trajala vjekovima i proteže se daleko prije i poslije važna djelca Nicola Oresme (Petit Traictie de la première invention des monnaies), jer poslije su ove oresmovske ideje nazоčne u Kopernikovim prijedlozima, koje je on ponudio poljskom kralju Sigismundu 1522., kao što se na njih referiraju i ideje Jeana Bodina o istoj stvari samo pedesetak godina poslije nakon Kopernika. Dakle, to je rasprava koja dodiruje i srednji vijek i Dantea i renesansu, i nju koristi Ezra Pound, pa navodna diletantska crta kod Pouna koju su njegovi kritičari nalazili u njegovim ekonomskim, filozofijskim i političkim spisima gotovo da i ne stoji. Riječ je o socijalnim raspravama koje već Dante uvodi kao prirodan dio pjesničke »tematizacije« svog vremena i njegovih objekcija na svoje suvremenike, obične ljudе, ali i posebice na pape i kraljeve. Ova finansiјalna i politička intencija uopće ne zanima T. S. Eliota, ali je zato nazоčna u Pouna u više sugestivnih aluzija o tome kako je moderan američki finansiјalan sustav kamatarski, zelenашki ili »krvopijni« u starom značenju te riječi, pa je »usura« u Pouna riječ — poveznica starih financijskih institucija i onih modernih koje nisu opisive samo pojmovima normalne ili zdrave kamate nego i negativnim, »krvničkim« ili »krvopijnim« kamatama koje uništavaju onog koji je imao nesreću da ude u te nehumane i opake financijske vode. Ove Poundove objekcije o zelenашkim ili krvopijnim kamatama postaju danas posebice aktualne ne samo na razini pojedinačnih dužnika i dugova nego postaju znakovite za čitav međunarodni finansiјski sustav. Dakle, »usura« je za Ezru Pouna pejorativna riječ u najstarijem i od početka polemičkom kontekstu, a ostaje u tom kontekstu sačuvana u engleskom do danas, a u francuskom, primjerice, sve do kraja 17. stoljeća, kod Furetièrea, kada se gasi njeno negativno značenje i kada riječ znači samo »*intérêt de l' argent*«. »Usura« je, dakle, »grijeh protiv prirode«, to je »zarazna kuga« koja uništava sve pred sobom, zanate, umjetnost, Crkvu, moral, pa je bankarski sustav ravan samo »whores for Eleusis«, bludnicama za Eleusis, mjestu svetih misterija u starih Grka. (Canto XLV)

4.

Ovako smo najkraćim putem došli do jedne od potisnutih tema eseja T. S. Eliota: do Ezre Pouna. Na jednom mjestu T. S. Eliot pripominje da Dante ne svjedoči u »*Incipit vita nova*« samo vlastita tumačenja knjiga i filozofija koje su ga nadahnjivali nego da su to zajedničke knjige i filozofije, koje on dijeli sa svojim suvremenicima i svojim pjesničkim sudrugovima i da zato se nikako ne smije

preuveličati Dantev dug ni sv. Tomi Akvinskom, kao ni njegov dug (mnogo manji!) Vergiliju. Ovo pitanje o dugu kojeg Dante duguje Akvincu je T. S. Eliotu izrijekom prividno nevažno i »nije ključno za ovaj moj esej. Ali je pitanje u što je Dante vjerovao uvijek ključno. »Ovo se uzima kao dokaz da T. S. Eliot inzistira na Dantevoj i vlastitoj svjetonazornoj pripadnosti katolicizmu. Premda se T. S. Eliot u više navrata osvrće na ovo svjetonazorno pitanje, njegovi odgovori su više u znaku pitanja nego doslovičnih odgovora, pa kao da Eliot to pitanje ostavlja čitatelju da se sâm odredi što je tu ključno ili suvišno. A ono što je pravo pitanje kao da nije ni jednom u tekstu T. S. Eliota uopće izgovo-reno, ali to je ipak uspio izgovoriti njegov prevoditelj na hrvatski, Marko Grčić, kada je u kratkom ali pregnantnom uvodu u esej T. S. Eliota nedvosmisleno doveo u svezu T. S. Eliota i Ezru Pounda, a koji su prema izrijeku Marka Grčića doslovce: »... do karikaturalnih razmjera, kontrastirali najuzvišenije i najživlje aspekte idealizirane prošlosti s najnižim, i najmrtvijim očitovanjem život svog vremena«. Ovim je aluzija na gotovo suradnički i prijateljski odnos između T. S. Eliota i Ezre Pounda samo natuknuta i čini se u prvi mah kao dekorativna asocijacija prevodilačke potrebe da pravi neprimjerene ili suvišne komparacije.

5.

Medutim. Učinilo mi se da iza ove Grčićeve naizgled suvišne ili površne komparacije стоји нешто drugo, а što je sâm Grčić kamuflirao uvodnim izrazom: da je to što su iščitavali iz Dantea, T. S. Eliot i Ezra Pound, bilo »opsesivno«, posebice kad je riječ o Ezri Poundu. Čitavu, medutim, vrlo složenu elaboraciju ove naizgled samo asocijativne opaske Grčić kondicionira ovom uvodnom pripomenom: »Nije teško u toj intelektualnoj strategiji nazreti srodnost s temeljnom orientacijom dvojice najznačajnijih pjesnika i esejista u okrilju antimodernizma u cjelini modernizma.« Ovo je u prvi mah zbnujuća ili gotovo paradoksalna Grčićeva opservacija, jer kakav je to »antimodernizam u okrilju modernizma«, kao da je riječ o tradicionalizmu ili konzervativizmu klasična tipa!? Ali ovaj temeljni opservacijski korak obilježen je ili otežan temeljnim Grčićevim paradoksom imenovan kao »antimodernizam modernizma« na način T. S. Eliota i Ezre Pounda. Paradoks kojeg uvodi Marko Grčić ostaje samo prividan dok ne udemo u sâm esej, kojem taj Grčićev paradoks vodi, ali s pripomenom da ovo nije jedini Grčićev paradoks, dakle to postaje gotovo intelektualno znakovit način obilježavanja prevedenog teksta T. S. Eliota. Jer u znaku pravog paradoksa, kao i postavljanja znaka pitanja i prave meditacije nad prevedenim tekstom stoji i ovo Grčićovo upozorenje: »Eliot zaključuje da moderni pjesnik najviše može, ako može, naučiti čitajući Dantea kako se nalaze točna izražajna sredstva upravo za ono područje iskustva, i po dubini i po visini, koje nikad dotad nije bilo obuhvaćeno jezikom: on je dakle veliki učitelj nenačljivog.« A što bi sve ušlo u ovo nenačljivo ili paradoksalno znanje, možda daje tek nejasnu aluziju sâm Grčić kad to pokušava objasniti ovako: »Jer nije više posrijedi

za nas samo pjesničko djelo nego i ključni dokument — književni, teološki, filozofski politički itd. — civilizacije zapadnoga svijeta, pa je, vrlo često, neusporedivo važnije ono što Dante doista kaže nego kako je pojedini prevoditelj... riješio teška pitanja ustroja stiha i rimarija. »Logički akcent je dakako na onom što Dante doista kazuje, a ne na načinu ovog ili onog stiha ili rime, koji se pridijevaju tome što on doista kaže. Ali ova primjedba čini se da je uporabljiva i za tumačenje eseja T. S. Eliota, kao i za tumačenje samog pjesništva. Zašto? Doista kazano je ono što je izvorom velikih pitanja tumačenja, pa to doista kazano, kao da i nije kazano dok je samo napisano ili samo doslovčeno čitano nego ovisi o onome što sam čitatelj unosi i kao svoje i kao doista kazano u onome što on čita kao doista kazano. Ovdje smo izloženi već strujanju velikih struja svih velikih djela prošlosti koja otvaraju svoje prava i duboka pitanja za sve buduće pokušaje čitanja. Jer učitelji nenaučljivog, sugerira Grčić ovom čudnom sintagmom, uče nas nekom tajnom ili teško uhvatljivom znanju, zapravo nas ne guraju u svoje odgovore nego nas otvaraju za naša vlastita i nikad do kraja izreciva pitanja čak i o tome što je doista kazano.

116

6.

Jako dobro su znane Poundove zasluge za promicanje djela T. S. Eliota, ali i mnogih drugih kao što su Joyce ili Yeats, Tagore, ili pak Hemingway. O tim pravim i čistim, ljudskim potezima Ezre Pouna danas se malo zna i nisu više ni važni, naizgled. Međutim, esej T. S. Eliota ima veliku važnost ne samo zato jer govori o refleksijama i meditacijama jednog pjesnika o drugom, Eliota o Dantetu, nego i zato što je taj esej nastao kao sažetak dugogodišnje suradnje i razgovora, koje su na zajedničku temu Dantea godinama vodili T. S. Eliot kao učenik i Ezra Pound kao pravi učitelj. Jer Ezra Pound doslovce autorskom i prevoditeljskom rukom (prijevodi, citati, originalni tekstovi, imena itd.) uvodi mladeg Eliota u ezoteriju zvanu Dante i Divina Commedia. Taj Eliotov esej je dragocjen i po općem tonu u kojeg se odjednom upliću i mnogi drugi tek na slućeni glasovi, a koji su zapravo neka vrsta pravoga konteksta ovog ili onog Eliotova suda ili konstatacije. Naime, osjeća se jako dobro da tekst o Dantetu Eliot nije pisao ni brzo, ni sâm, ni tek na temelju samo vlastita čitanja, jer glasovi u Eliotovu tekstu su toliko različiti da će pokušati otvoriti samo neka jača mjesto koje T. S. Eliot dijeli, komentira ili kontrastira u kraćoj ili duljoj distanci s uvijek nazočnim, ali nigdje vidljivim ili citiranim Ezrom Poundom. Jer Ezra Pound je doslovce opsjednut Dantecom, daleko prije T. S. Eliota, od prve zbirke koju piše i tiska u Italiji 1908.: »A lume spento«, a čija je već naslovna asocijacija danteskna do dna, jer aludira na srednjovjekovni običaj Crkve da se osudenika na progulstvo ili progonstvo udaljuje iz crkvena stada izokretanjem voštanice i gašenjem plamena, kao znakom da je netko od sada definitivno izopćen iz crkvena stada i da mu nema pristupa sakramentima Katoličke crkve. Tako i ovim naslovom (»A lume spento«) Pound aludira na Dantetovu prognaničku sudbinu, na bijeg iz rodne Firenze, ali uvodom je i u još

težu sudbinu koja je čekala osvetnički kao iza ugla vremena samog Ezra Poun-
da tijekom dugih godina boravka u Italiji. O tome potresno govori na svoj le-
deni način jedan drugi spis izopćenja Ezre Pounda, onaj sudski spis s kraja
Drugoga svjetskog rata, a kojim se Ezra Pound osuđuje na ludnicu umjesto na
zatvor zbog zločina veleizdaje. Hospitaliziran, 1949., Ezra Pound prima Bollin-
genovu nagradu za pjesništvo.

7.

Esej o Danteu T. S. Eliot započinje čitanjem Pakla s pripomenom da je važno znati što je moguće manje pri ocjenjivanju pjesništva, uz nekonvencionalno upozorenje čitatelju da »pomno pribavljanje povijesnog i biografskog znanja uvijek mi je bila prepreka«. Ali prepreka T. S. Eliotu nikako nije bila primjerice dugogodišnje bavljenje Dantem Ezre Poundom, koji je svojim primjedbama i tumačenjima probudio kod Eliota intenzivnu potrebu da počne čitati i Dantea, umjesto samo Blakea ili Shakespearea, pa sam sebe u tom smislu komentira kada kaže: »strastveno sam zavolio stanovitu francusku poeziju davno prije nego što sam mogao ispravno prevesti dva njena stiha.« Pretpostavka je da je riječ o Poundovim prijevodima trubadurske poezije ili onog što Dante naziva »jezikom oc«, misleći na provansalski, za razliku od »jezika si« ili talijanskog. Dalje sve što govori T. S. Eliot je znaku argumentiranja uvodne tvrdnje: između onih koji misle da je za razumijevanje Dantea jako bitno nešto što podrazumijeva i neko znanje »općeg plana«, tomističke filozofije, skrivenih značenja i onih koji misle da sve to kao »nadgradnja« uopće nije važno, T. S. Eliot misli da su oni drugi pretežitiji i da upravo oni poznaju Dantea samo kao pisca Pakla, ali ne i čitava spjeva Divine Commediae. T. S. Eliot očito sebe ubraja u one prve, iako mu nisu, izrijekom, nimalo važni ni povijesni ni biografski podaci.

8.

Dakle, ono na što se T. S. Eliot poziva nisu nikakva specijalistička znanja nego ono što on poundovskim jezikom naziva »objektivna poetska emocija«, jer svakom tko poznaje Poundov kritički rad ova sintagma je jako ušla u uho, ona se doima kao opće mjesto i T. S. Eliota i Ezre Pounda već iz ranih dana imažizma. Ali samo objašnjenje toga što je opće mjesto imažizma je posve Eliotovo: pa on pod objektivnom poetskom emocijom (opet paradoks!) ubraja sve one emotivne obojenosti teksta kojeg on čita kao »pjesnički tekst«, ali pod uvjetom da to nisu nikakve fantazije nego objektivni korelativi emotivnih stanja, niti da su nastale pogrešnim razumijevanjem nekog ulomaka, ili »zbog učitavanja u njih nečeg čega ondje nema ili zbog slučajne sentimentalne evokacije«. Samo pod tim intelektualnim i nimalo olakšavajućim uvjetom T. S. Eliot dopušta mogućnost da je Dante »lagan za čitanje«, pa je jasno da ova lakoća nije lakoća povr-

šinskog klizanja kroz tekst ili lakoća nerazumijevanja nego je uzrokovana, kaže T. S. Eliot, time što je Dante »najuniverzalniji pjesnik na modernim jezicima«. Dakle, za Eliota Dante je ne samo klasik i ne samo veliki pjesnik nego nosi atribuciju »katolikos«, grčki naziv za univerzalnu Crkvu: »Danteova univerzalnost nije naprsto plod njegove osobnosti. Talijanski jezik, napose talijanski Danteova doba, dobio je mnogo kao proizvod univerzalnog latinskog.« U ovom kontekstu mnoge suvremene dileme o suvišnosti latinskog čine se ili smiješne ili prostačke, da ne kažem uvodom u novo barbarstvo teže od onog srednjovjekovnog. Upravo ovaj implicitni latinitet čini, prema T. S. Eliotu, Dantea »premda Talijanom i rodoljubom« ujedno i »prvim Europljaninom«, što je Eliotov neobičan zaključak, a osobito za one partikularističke besmislice u većini jezika Europe koje nikako ne mogu spojiti nacionalne jezike i civilizacijsku i intelektualnu nadjezičnu činjenicu zvanu: Europa.

9.

118

Čitav esej T. S. Eliota u jednom delikatnom smislu naslućujem kao obranu ili čak apologiju pjesništva, prije svega Danteova, ali i Poundova. Naslov jedne od ranijih Poundovih zbirka je »Personae« aluzijski je oslonjen na Dantea u kontekstu pjesništva u kojem umjesto osobnog i liričkog Danteova glasa progovara množina glasova, bilo iz Pakla bilo iz Raja. Temeljna osobina i Poundova i Eliotova pjesništva je zapravo to mnogoglasje, koje doslovce je formativna aluzija, kao što rekoh, na poveznici između srednjovjekovna pakla i moderna života u Eliotovoj »Pustoj zemlji«, a o kojoj govori Eliot ovako: »Čitatelji moje Puste zemlje možda će se sjetiti da je vizija mojih gradskih činovnika koji grnu preko Londonskog mosta, od željezničkog kolodvora do svojih ureda, prizvana primjedbom 'ni slutio nisam da smrt ih je pokosila toliko', a na drugom mjestu hotimice modificiram Dantev stih, mijenjajući ga 'uzdahnuvši ponekad kratkim uzdahom'. I pružio sam referencije u svojim bilješkama kako bih naveo čitateљa da prepozna aluziju...« (T. S. Eliot: Što meni znači Dante?) A rečenica kojom prati čitanje Dantea, naime da »misao može biti tamna, ali je riječ lucidna, ili prije translucentna« primjenjiva je na Eliotovo, Dantovo, ali i još više na Poundovo pjesništvo. A pri tome T. S. Eliot kazuje i ovo: »Ja ne mislim da je ljepota engleske poezije u onome što se obično zove 'verbalna ljepota'. Prije će biti da riječi pobudu asocijacije, i da asocirane skupine riječi pobudu asocijacije, koje su svojevrsna lokalna samosvijest, jer su plod posebne civilizacije.« Na ovaj način T. S. Eliot implicite ulazi u razjašnjavanje i vlastite i Poundove uporabe jezika, s tom razlikom da Pound kao da namjerno delokalizira svoje jezike i svoje izričaje do jakosti pukih označitelja, koji moraju onda svojom univerzalno asocijativnom jekom pobuditi i nešto lokalno u smislu krajnje subjektivne ili pjesničke samosvijesti, kakvu hoće T. S. Eliot.

10.

Zato pjesnički pristrano prosuduje T. S. Eliot kada sintagmu »lagan za čitanje« zamjenjuje težom atribucijom: »univerzalniji«, pa posve arbitrarно prosuduje da je Dante univerzalniji od Shakespearea, Sofoklea, Racinea ili Molièrea, kojima je zamjeriti, po Eliotu, da se bave svojim temama »na mnogo lokalniji način«. Ova konstatacija je zapravo primjedba na teškoće T. S. Eliota u tumačenju kad je riječ o dramskom žanru, koji je navodno lokalniji od pjesništva, što je donekle i točno, ali samo dok se drama ne postavi na scenu. Jer upravo »postavljanje« nekog teksta na scenu postaje ispit lokalizacije i delokalizacije u isti mah. Takvih opasnih generalizacija kod Ezre Pouna nema, ili ih nema u tom broju kao kod T. S. Eliota, iako je prosudbeni jezik Ezre Pouna višestruko oštriji, čak bih se sada usudio reći: da u prosudbi književnosti nema oštrijeg u čitavu 20. stoljeću i zato su Eliotovi sudovi sada, s distance, manje obvezujući i gotovo zamućeni impresionističkim dogmatizmom, kada se, primjerice, jedna Eliotova nategnuta teza nameće ne samo u obranu jednog autora kao što je Dante nego i na štetu drugih autora, kao što su Shakespeare ili pak Sofokle, kao dramskih autora. Naravno, i sam Eliot je svjestan svoje arbitrarnosti u procjenjivanju autora ili dijelova teksta, kada sebe korigira ovim riječima: »Ništo ne prisvajam sebi pravo tvrditi kako možemo ocjenjivati sve, čak i jedan Dantov stih što ga je izobraženi Talijan mogao ocjenjivati«, kao što i upozorava da nije njegov posao upuštati se u to koji je jezik superiorniji, Dantov ili Shakespeareov. Pri svemu, ova Eliotova teza posve zabacuje jednu drugu mogućnost: da je i na Shakespearea utjecao »dolce stil nuovo« i da nakon tog plodnog utjecaja talijanske književnosti na Shakespearea nema više takvih autora u engleskom jeziku jednostavno zato jer se prekinuo taj utjecaj, koji ništo nije bio samo utjecaj Dantove pjesništva nego i one čitave književnosti koja je postala istodobno i talijanska i europska renesansa.

11.

Ostaje krajnje problematična Eliotova tvrdnja da je Dantova imaginacija vizualna samo zato jer je imao vizije! Ova tvrdnja je višestruko problematična jer zabacuje izvorni utjecaj imaginacije kao književnog postupka: svaka imaginacija imade i svoj vizionarni utjecaj, ali se ne može svoditi samo ni na »viziju« ni na »vizualno« pošto je riječ o mnogo razgranatijoj i misaono težoj matrici od one srednjovjekovne i od one romantične: imaginacija je sumativna forma inteligencije koja je poznata u Europi, ali i u Aziji, stoljećima i nikako nije svodiva na jedan književni stil ili pravac. Nije nam moguće sada eksplicirati značenja pojma imaginacije, ali upućujem na značajno djelce E. Zole: Uporaba imaginacije i zalazak zapada (»The Uses of Imagination and the Decline of the West«, 1978. Ipswich), gdje autor pravi podjelu na crnu i bijelu uporabu imaginacije, a ono što govori Zola zapravo je kritika i modernističke i postmodernističke zlorabe imaginacije, a koja svodi tu značajnu intelektualnu silu na puke maš-

tarije ili na mlako sanjarenje, pa se aktualna i akutna bolest postmoderne može svesti na crnu uporabu imaginacije: postmoderni su to što jesu samo zato jer su arbitrarno ukinuli sva otvorena pitanja modernizma ili su na njih dali lažne odgovore. I zato s pravom kazuje Grčić za Pounda i Eliota da su ne postmodernisti nego antimodernisti, dakle da jako dobro naslućuju bolesti modernizma kao one koje će izići na površinu tek kad modernizam bude loše naslijedovan u tzv. »postmodernizmu«.

12.

Kao najveću prednost Danteova jezika Eliot vidi njegovu jednostavnost u jeziku, koji se služi s malo metafora, pa upada u blago simplicičku tvrdnju: da se metafora i alegorija ne slažu najbolje. Pri svemu tome ne objašnjava kako to neslaganje ide ili kako se te dvije poetičke figure ne slažu, pa kad pruža tipičan primjer Danteova jezika on citira zapravo školnički izbor Matthew Arnolda:

120

»i tako su zurili u nas
kao stari krojač u iglene uši«

A što je pjesnička slika koja je isto tako prošireno metaforična kao i sve takve slike, kao što je i alegorična, ako pod alegorijom mislimo na cjevito značenje književne ili jezične slike. Ovakvi komentatorski previdi na razini jezikovnih opservacija Ezri Poundu se ne mogu dogoditi, osim ako ne uzmemos u obzir ono što odmah zatim tumači Eliot kada kaže: »jer ne možemo izlučiti pun smisao bilo kojeg dijela, a da ne poznajemo cjelinu«. Ovim se pak poništava upravo ono iznenadenje koje T. S. Eliot citirajući Poea naziva »kvalitetom iznenadenja« u samoj poeziji kao vrhunsku osobinu prave poezije.

13.

»Kudili su ga ili ismijavali jer je zadovoljavao osobnu kivnost mećući u Pakao ljude koje je poznavao i mrzio; ali su oni, kao i Uliks, preobraženi u cjelinu; jer su svi, i stvarni i nestvarni, predstavnici tipova grijeha, patnje, mana i zasluga, i svi postaju dio iste stvarnosti i bivaju suvremeni.« Ovo piše Eliot ne samo kao objašnjenje Danteova pjesničkog postupka nego i analognog postupka kojeg primjenjuje inovativno za čitavu moderno pjesništvo najprije Ezra Pound, a potom i sam Eliot, pod Poundovim utjecajem. »The lyric impulse and the political impulse are powerful force in Pound.« (Dasenbrock) ili: »Just as Dante infused his lyrics with social concerns, so did Pound.« (Dasenbrock). Ali razlike se naimeću upravo s obzirom na religiozni ili svjetonazorni aspekt Danteova pjesništva, jer: »Unlike Eliot, Pound clearly found antipatico the orthodox religious aspect of the Commedia« (isti autor). Ali ovaj aspekt svjetonazorne razlike ne

iskazuje se kod T. S. Eliota kao govor o religiji nego kao stilistička i svjetonazorna razlika ne između Eliota i Pouna nego je preformulirana kao prigovor Tennysonovu pjesništvu u usporedbi s Danteovim pjesmotvorima, prigovor kojeg T. S. Eliot upućuje Tennysonu može se proširiti na Ezru Pounda: »Tennyson, kao većina pjesnika, štoviše kao većina onih koje zovemo velikim pjesnicima, mora postizati svoj efekt stanovitom količinom prisile...« Riječ »prisila« Eliot koristi za ono što on naziva: »previše poetičan u usporedbi s Danteom, jer samo Shakespeare može biti tako 'poetičan' a da ne odaje nikakav efekt preopterećenosti ili da nas odvraća od glavne stvari...«

14.

Ali kao prava i kongenijalna primjedba koja objašnjava Danteovu Commediju, ali i Poundove Cantose, čuju se ove T. S. Eliotove riječi: »Jer pakao je pošteden bilo kakvih pitanja o sitničavosti ili proizvoljnosti u Danteovu izboru prokletnika. To nas podsjeća da pakao nije mjesto nego stanje; da je čovjek proklet ili blagoslovjen u stvorenjima svoje imaginacije kao i u ljudima koji su doista živjeli.« Prigovori koji su pogadali pjesništvo zbog »sitničavosti« ili »proizvoljnosti« nikako nisu pogadali toliko samog Dantea, ali su svakako bili pridijevani »ludom Poundu«, koji navodno nije imamo mjere u komentiranju svojih suvremenika s kojima se nije slagao, bilo u stvarima politike bilo u stvarima literature. I zato Eliotova primjedba ide u korist koliko Dantea toliko i Ezre Pouna. Čudna primjedba T. S. Eliota da je »čovjek proklet ili blagoslovjen u stvorenjima svoje imaginacije« ulazi u jednu drugu razinu književnosti, gotovo na rubu neizrecive ili moralne intuicije: ona nije ni književna ni poetična nego je riječ o nečem što pokriva velika riječ: imaginacija, kao još jedna verzija takvih starih izraza kao što su: »hallucination« ili pak »visio«, ali u temeljnem smislu ostaje ne samo književni nego i intelektualni naboj, koji prati i onu Danteovu konstataciju: »amore è forma di Filosofia«. Kod Dantea književno i poetično, poetično i filozofjsko se prožimaju u nekom gotovo primordijalnom obliku.

15.

Ali prvotno riječ kao što je »imaginacija« ima statutarno ili urbano, čak arhitekturno značenje: »image« u najstarijem sloju značenja krije stare riječi kao što su »statue« ili čak »portrait dessiné« već od dvanaestog stoljeća, dakle već od vremena prve urbanizacije Europe. Sudbina imaginacije u pjesništvu nikako nije samo lirska, privatna, fantazijska ili generalno razulareno ili slikovito pjesnička nego je oblik nadahnuta uvodenja u dublje slojeve kolektivne psihe, način upravljanja kolektivno nesvjesnim ili razmišljanja o kolektivno nesvjesnom, a ne više samo dokument o individualnom, psihološkom ili samo pjesničkom. Na tu dimenziju obraćaju pažnju u modernom pjesništvu i Eliot i Pound, a pod utjecajem Danteove Divine Commedije:

»O frati«, dissi »che oper cento mila
Perigli siete giunti all' occidente...
Considerate la vostra semenza
Fatti non faste a viver come bruti
Ma per seguir virtute a conoscenza...«

(Prijevod: »O braćo«, rekoh, »koji ste došli kroz sto tisuća pogibelji do zapada... Pomislite na vaše sjeme, niste rođeni da živite kao marva već da idete za kreposti i znanjem...«).

Eliotova primjedba na rubu posljednjeg Dantovega pjevanja (XXXIV) o »Đavolu koji pati kao i ljudske proklete duše« nije nimalo ni osudujuća, ni dogmatična i zapravo je znak milosti koja sve proklete prožima u duhu Dantove filozofije, daleko od stroge teološke osude ljudskih duša u paklu. Eliotovu aluziju valjalo bi prosljediti do Ezre Pouna, ako je ovaj nekakav crni Đavol u nečijim ideoološki crno zamazanim očima, ili pak u najmanju ruku do više milosti prema ljudskim dušama koje su okusile pakao već za života, kroz užas samog života. Sve ove vrlo složene i teške aluzije nosi u sebi ili ih samo dodiruje i naslućuje ova Eliotova primjedba.

122

16.

A primjedba da je Dantov jezik »usavršenost zajedničkog jezika« zapravo je ne samo obrana Poundova jezika od mogućih primjedaba nego i samobrana, kao Eliotov govor u korist objašnjenja »The Waste Land«, kada Eliot uz primjedbu o Dantovu jeziku kazuje i ovo: »Svaki veliki engleski pjesnik ima vlastiti jezik.« Ali taj vlastiti jezik mora se postupno približavati onome što Eliot nalazi u Dantovom jeziku kao »usavršenost zajedničkog jezika«. Jer primjedbe s kojima je dočekana »The Waste Land« bile su u prvi mah, odmah nakon prvih čitanja: »so much waste paper« (Charles Powell), a tijekom godina su se gomilale akademske primjedbe o »obscurity of the poem«, a najbolje što se moglo čuti s tih strana je da ova pjesma kreće sa: »between satire and prophecy, its abrupt... change of speaker, location and time...« Očito je da se Eliotovo tumačenje Dantea jednim dijelom odnosi i na tumačenja s kojima je dočekana njegova »The Waste Land.« Ova »opskurnost« u poemi »The Waste Land« bila bi još i veća da nije bilo prijateljskih, redaktorskih zahvata Ezre Pounda, nakon čega Eliot piše posvetu Ezri Pound na tri jezika, na latinskom, grčkom i na talijanskom: »il miglior fabbro«.

17.

Čistilište je mjesto Dantove Commedije u kojem T. S. Eliot nalazi dokaz da »izravan filozofski iskaz može biti velika poezija«, dok iz Raja čitatelj kao što je Eliot može naučiti: »da sve istančanja i udaljenija stanja blaženstva mogu biti grada velike poezije«. Valja se zaustaviti kod ove naizgled nevažne riječi

»grada«, dakle ne odmah i samo velika poezija, pa na ovom mjestu može se zamisliti i blagi razlaz Ezre Pouna i T. S. Eliota glede filozofije, odnosno dogmatike kršćanstva, prave teologije koju Ezra Pound nikako ne prejudicira kod Dantea, dok je T. S. Eliot pomalo dogmatično iako plauzibilno podertava. Na ovoj liniji je i Poundovo bavljenje ne toliko filozofijom ili teologijom Dantea nego filozofijom jednog njegova prijatelja, Guida Cavalcantija, koji se nikako ne uklapa u navodno pravovjerni teološki svjetonazor Dantea nego čak predstavlja neku vrstu svjetonazornog antipoda Danteu »as a heretical, Averroist alternative to Dante«, kao što piše jedan noviji istraživač ovog složenog pitanja. Pri svemu, ne valja zaboraviti da je Cavalcanti jedan od najvećih prijatelja Dantea, kojeg doslovce u »Vita nova« Dante imenuje kao »prvog prijatelja«, a što T. S. Eliot pomalo tendenciozno prešućuje, utoliko više što dobro zna koliko se i zašto bavio njima, uz Dantea, Ezra Pound. Umjesto Čistilišta i Raja kao nekakvih ilustracija filozofije i kršćanske dogmatike u stihovima, Ezru Pouna više zanima ono što jedan komentator naziva »nontranscendental love lyrics« (Dassenbrock). Jer se Pound ne bavi toliko ni Čistilištem ni Rajem ni Beaticom nego više ženama koje Dante imao ili vidao nakon Beaticine smrti. Pa ipak sveza T. S. Eliota s Arnautom Danielom kojeg nalazi u Čistilištu dio je otkrića kojeg je otkrio ne T. S. Eliot nego Ezra Pound, koji je već prije komentirao Daniela Arnauta kao velikog pjesnika, a vjerojatno je i upozorio T. S. Eliota da je Dante upisao svoju posvetu ili pohvalu Arnaut Danielu riječima »il miglior fabbro«, riječi koje poslije koristi T. S. Eliot u znak zahvale Ezri Poundu. Pri svemu, ostaje danas nejasna izreka koju koristi Dante kada govori o Arnautu Danielu kao o autoru »prose di romanzi.« Nije sačuvano o kakvoj je prozi riječ, kad je Arnaut Daniel u pitanju.

18.

Dojam, jaki je dojam, da u stvari vjerske dogmatike T. S. Eliot koleba se i daje različito nijansirane iskaze o tome: u što je Dante »vjerovao«. On to nazivlje »ključnim pitanjem«, ali u više navrata daje različito intonirane tvrdnje, kao što je primjerice ona da nikako ne smijemo zanemariti taj dogmatski dio Dantove pjevanja, ali da nije nužno »da u njih i sami vjerujete«. U naknadnoj »Napomeni« Eliot kao da želi ojačati značaj dogmatike, religije i teologije, ali uvijek s dubokim oprezom prema svakom dogmatskom tumačenju same dogme, religije i teologije s riječima: »Ako postoji književnost, ako postoji 'poezija', onda mora biti moguća puna književna ili poetska ocjena a da se ne dijele pjesnikova vjerovanja.« U ovom dubokom oprezu kao da se čuju odjeci teških rasprava koje je T. S. Eliot kao praktičan katolik vodio s praktičnim ateistom i agnostikom Ezrom Poundom, pa takve rečenice T. S. Eliotova eseja o Dantetu zapravo su sastavljene od dva glasa: jedan je onaj Eliotov, a drugi je onaj Poundov, koji se najbolje iskazuje u jednom privatnom pismu Mary Moore ovako: »Religion, oh, just another of those numerous failures resulting from an attempt to popularize art.« Pa i završna Eliotova napomena uz Dantovo djelce »Vita Nova« nosi tragove Poundovih opservacija s onu stranu Eliotovih svjetonazornih tvrdnja, kada Eliot pravi taktički uzmak i pravi veliki ceremoniozni

naklon u pravcu »il miglior fabbro« s ovim završnim riječima u tom sporu s Poundom: »Čak nas i poklanjanje velike važnosti tomizmu, ili katolicizmu, može odvesti na stranputicu, privlačeći nas previše takvim razlikama koje su uopće prikladne za intelektualnu formulaciju. Engleski čitatelj mora upamtiti: čak da Dante i nije bio dobar katolik, čak da je Aristotela i Tomu tretirao sa skeptičnom ravnodušnošću, njegov nam um još ne bi bilo lako razumjeti; oblici imaginacije, fantazmagorija i senzibilitet i dalje bi nam bili tudi«. Ovim smo opet na početku, koji sve otvara a ne nudi nikakvo Eliotovo konačno uvjerenje, čak ni u stvari njegova uvjerenja o vjeri ili nevjeri. Pound u ovoj igri odnosi veliki poen, ako ćemo reći u duhu sporta.

19.

Dakle, kao da je posve svjestan problematičnosti svakog dogmatskog vjerovanja u čitanju književnosti, T. S. Eliot se neprekidno vraća na intimnu raspravu, koju je godinama vodio direktno ili indirektno s Ezrom Poundom kada kaže nešto prije: »od vas se ne traži da vjerujete u ono što je Dante vjerovao, jer vam vaša vjera neće ni koliko je crno pod noktom pružiti više shvaćanja i razumijevanja; ali se od vas traži da je sve više i više razumijete... Ne mogu zanjekati da u praksi može biti lakše katoliku da uhvati smisao, na mnogim mjestima nego običnom agnostiku; ali to nije zato što katolik vjeruje nego zato jer je upućen. To je stvar znanja i neznanja, a ne vjere ili skepticizma.« Međutim, Pound kao agnostik definitivno bolje je i dublje upućen u Dantea od katolika Eliota, a to se tako reflektira na Eliotovoj konstataciji koja daje ipak prednost — katoliku Eliotu! Ali pri svemu svakom čitatelju ostaje nejasno: koliko dogmatična vjera može biti prava voditeljica bilo kakva razumijevanja pjesništva, pa kao da Eliotovo tumačenje tumačenja ostaje trajno impregnirano Poundovim lucidnim i upitnim primjedbama: tko je bolji čitatelj Dantea, Pound ili Eliot? Eliot na ovo pitanje, kao što rekoh, kao katolik, daje sebi u više mahova odlučnu iako samo plauzibilnu prednost i u stvari vjere i u stvari poznavanja Danteeova pjesništva, kao da to jesu i nisu iste stvari.

124

20.

I na kraju, u stvarima koje kraja ne poznaju, Poundova imaginarna primjedba, ne na Dantea nego na fenomen religiozne književnosti mogla bi se u oporbi prema doktrinarnim, vjerskim uvjerenjima T. S. Eliota, formulirati pomalo polemično i ovako: Dear Eliot, bilo koja »Božja pjesma« ili »pjesma o Bogu« može se ne samo čitati nego i proizvoditi ili pisati uredno ili nadahnuto kao što ko-koš proizvodi svakodnevno svoja jaja. Ali pri tome ostaje duboko misteriozno: kakav je odnos jednog jaja prema Dragom Bogu, pa bilo to i Božje jaje!? Konačno, dear Eliot, svetost je numinozna, i koga ona snade, taj zanijemi, tome nisu potrebni ni Biblija, ni književnosti, ni hramovi, ni biskupi, ni sveci, ni svete slike, ni čudesa, a ni Danteeovi stihovi, naravno.

Igor Mandić

U sjenci groblja i doma

9. pogl. moje nezavršene autobiografije

Studeni u kalendaru i u duši (007. g.)

125

STRASNO ĆUTE MRTVI U DUBOKOM GROBU.

Ovaj **Tinov** stih godinama mi dolazi na vrh jezika, na rub pamćenja, pogotovo kad **Slavica** i ja čutimo nad našim grobom. Svaki mi put dode da se osvrnem na Tinov grob, koji je, odmah tu, jednu lijehu iza našega (slučaj je tako htio), ne bi li mi (se) objasnio smisao njegovih riječi. Najprije, je li ovo »ćute«, od »ćutati« ili od »ćutjeti«? Za »ćutati« se kaže — kod **Anića** — da je »reg. etnol. srp.« i da znači »šutjeti«. »Ćutjeti« je, pak, »arh. jez. knjiž, osjećati, općejez.« Kad se zna da pjesma »Pokrajina« (koje je ovo prvi stih) pripada ranome pjesnikovu radu, kada su njemu ekavica i ijekavica bile ravnopravne (vulg. rečeno, hrvatski i/ili srpski jezik), onda su i jedno i drugo značenje mogući. »Pokrajina« objavljena je u zagrebačkom časopisu »Književni jug« 1. VIII. 1919., a uvrštena je u zbirku »LELEK SEBRA«, koja je u izdanju **S. B. Cvijanovića**, objavljena u Beogradu 1920. g. Za Sabrana **Ujevićeva** djela — iz kojih uzimam citate (»Znanje«, 1963.) — primjenjeni su stanoviti principi redigiranja, kako ih u I. sv. obrazlaže **D. J. (Dubravko Jelčić)**:

»Jezik Ujevićev ostaje u svim tekstovima nepromijenjen, osim što su ekavski oblici u njegovim ranijim radovima zamijenjeni ijekavskima. Smatrali smo da u ovom, prvom izdanju 'Sabranih djela' Tina Ujevića treba u svim njegovim radovima ujednačiti govor i ukloniti sve razlike koje su razumljive, ako uzmemo u obzir da je Ujević književno radio blizu pet decenija. U rukopisima koji su sačuvani... (...) nalazimo mnogo dokaza da je Ujević i sam svoje ekavski pisane i objavljene radove, ako ih je dotjerivao i preštampavao, prenosio ujedno na ijekavštinu...«

Dobro, dakle: kad se ovako pomno bdjelo da »sve razlike koje su razumljive« ne nađu mesta u definitivnoj verziji **Tinova** opusa, a onda su se priredivači opredijelili da ono »strasno ĆUTE« bude shvaćeno kao da (se) mrtvi »STRASNO OSJEĆAJU«... Zapravo, nije (mi) dobro, jer taj stih i dalje ne ra-

zumijem ni u jednom, ni u drugom značenju: jer, u jednoj verziji, što bi Tin htio reći ako, po njemu, mrtvi »strasno šute«? U drugoj, pak, kakva bi imalo smisla da (se) mrtvi »strasno osjećaju«? Godinama sam premetao ovaj stih u slabom pamćenju i lošem sjećanju, pa sam ga čak bio i pogrešno utuvio sebi, kao: »**Strasno viču mrtvi iz svojih grobova**«. Kad smo se nakon kolovoza/rujna 004. g. počeli češće smucati po groblju, stalno sam *čulio uši* ne bih li čuo mrtvace, ali od toga nije bilo ništa. Prevratio sam bezbrojne knjige, u traganju za nekim takvim ili sličnim citatom, ugnjavio sam neke prijatelje/znance/kolege da mi pomognu u traganju, ali ni oni nisu ništa slično mogli pronaći. Napokon, objasnilo mi se da moja tlapnja potječe iz neke *morbidne podsuyesne želje* u procesu krivotvorenenja Tinovih riječi: ta me je tlapnja držala otprilike jednu godinu, do jeseni 005. g., kad mi je nad našim grobom postalo čujno, da »**ČUTE MRTVI U DUBOKOM GROBU**«, tj. da *šute* (!!), a stoga što je to »*strasno*« mene je očito bilo navelo da shvatim kako »*viču*«. Da, da, oni »*viču*« u svojoj »strasnoj čutnji«!!! I nad našim grobom »čuje se šutnja« (zar se ne kaže, ponekad: stani, stani, slušaj koja tišina, kakva šutnja, ništa se ne čuje, slušaj, slušaj, kako se NIŠTA NE ČUJE...???). Znači, principijelni redaktori nisu bili posve pozorni, pa su u ovoj Tinovoj pjesmi propustili jedan »EKAVSKI« oblik (sramota). Da, sada pozitivno znam, da Tin kaže kako »mrtvi ŠUTE u dubokom grobu«, i to na osobit način, naime »STRASNO«, što shvaća najprije onaj koji je tu šutnju pokušavao razbiti (»Ajde, dite, javi se, molim te...«)... Uzaludno glasno zazivanje (pri kojem se svaki put okrećem, ne čuje li me tko i misli da sam — lud! a, nego što sam?), kod kuće dovršavam zaključnom kiticom **Tinove** pjesme »Pokrajina«, a koja me navodi da naše dite potražim tamo gdje još postoji:

»al ću opet znati, pored svega loma,
da je moja Gospa — prem u crnu ruku —
da je moja duša s dušom moga doma
ne u sjenci groblja — nego na Uzduhu.«

Premda i doma živimo (? »živimo«) kao u »sjenci groblja«, obično mi, kad se vratim(o) s Mirogoja, premetanje po ditetovim stvarima, može oživjeti njen lik kao zaigrane djevojčice, kao zasmijane mudrice: veselost koja isijava iz njениh preživjelih letimičnih zapisaka (koje sam ljubomorno sačuvao, ali se ne smijem njima previše hvaliti — što nam je dite stalno zabranjivalo — jer bi to bilo malo previše SL–Ada–LJUBIVO!), ta *veselost je onaj modus* na koji je (kaže Tin), »moja duša s dušom moga doma... — na Uzduhu.« Za svoju zabavu i da razveseli roditelje, črčkala je Ada od ranoga stadija opismenjavanja, uostalom, kao i mnoga druga djeca. To nije (bilo) ništa posebno (eto, već sam voljan biti skroman, kao roditelj), ali, kako to, da sam *ja dok sam bio mali — bio posve nepismen!* Naime, ne sjećam se da sam u djetinjstvu imao ikakvu potrebu (impuls, želju itsl.) ostaviti bilo kakva traga na papiru. Za razliku, moje je dite prihvatile pismenost kao svoj medij: otkako je naučilo osnove pisana, svakoga je trena, dana, nešto črčkala, najprije nespretnim rukopisom, ali se onda upo-

redo, prebacila i na strojopis: tako je proizvodila kojekakve čestitke, odašiljala (nam) poruke, ali ubrzo se otkrila njena stihotvorna žica (ponovno se ogradujem: nije to ništa posebno, mnogi su dječaci i djevojčice od najsitnijega uzrasta u stanju ponešto samostalno i pismeno formulirati — za razliku od moje malenkosti, i ovo ponavljam!). Godinama sam skupljao te njene papiriće, o kojima ona nije vodila računa, ne znajući da ih *arhiviram za posthumna čitanja* (prije sam mislio kako ćemo se, jednom, zajedno smijati njenim djetinjarijama). Kad sam kolovoza/rujna 004. g. sredivao tu arhivu, našao sam čitavu zbirčicu istrižaka, nepovezana sadržaja i tema, ali pomoću kojih sam se *vraćao kroz njen život*, sam oživljavajući uz pomoć njene zaigrane inteligencije i pametne veselosti. Baš nekidan, ovoga mj. studenoga 007., kad mi je na pamet bubnula nekakva »homerovska« asocijacija (à propos koljena iz »Odiseje«) sinulo mi je, takoder, da je dite, na moj račun, svojevremeno bila napisala nekakvu homerovsku travestiju (à la »Ilijada«). Bila je to njena čestitka za moj rodandan 1983. g. Imala je 15 g. i kao nadobudna »klasičarka«, oponašajući homerovski slog unijela je u stihove neke asocijacije, koje su me već onda nasmijavale, a pogotovo danas kad mi njene formulacije dolaze kao vitalistički impulsi:

127

IGORIJADA

Srdžbu, beginjo, pjevaj Igora, Emili sina,
Pogubnu, koja zada Komunistima bezbrojne jade.

Tako rekavši ode sjajnošljemac veliki Igor,
I brzo dode kući, u kojoj se stanuje zgodno.
Tu on bjeloruku ženu Slavicu nade doma,
Stajala ona kraj frižidera i brinula se,
mrštila ljuto.
Zar opet u boj krećeš protiv Dragosavca tirana?
Silnika, od komunista birana,
koji oštrim kopljem neprijatelje mori.
Al' sjajnošljemac Igor joj mudro odgovori:
Izložit ēu pravdu, tako mi Boga,
ne želim se odreći prava svoga.
Prava na slobodne misli i riječi,
koje neće cenzurirati netko treći.
Reče tako i napiše kritiku oštru.
Njegov britki um uzdrma CK i vladu,
počeše razna šaputanja po gradu.
Stadoše se ljudi njegovoj hrabrosti čuditi,
par zar itko može Dragosavcu naudit?
Ne, nije zaludu sav taj trud bio.
Jer, kao što nekoć propade Troja slavna,
tako i moj tata komuniste sa zemljom sravna.

20. XI, anno domini 1983.

Što je najčudnije — za njen tadašnji uzrast — ovo nije tek travestija (kako mi je prvo palo na pamet) jer autorica se ne izruguje (homerovskome) predlošku, nego je, čak, *parodiranje*, odnosno takvo oponašanje kanonskoga djela, da se »moderniziranim« asocijacijama postigne humoristički učinak. Ona se OZBILJNO ŠALI, ali ne na račun (obiteljske) situacije u kojoj je zatečena (i kao da je promatra sa strane), već na račun složenijih društvenih odnosa, koji baš pod njenim parodičkim pogledom stječu neke karikaturalne obrise. Zaboga, ot-kud njoj još 1983. takve asocijacije na neke moje davno prošle polemičke situacije (»afera« s partijskim sekretarom dr. **Dušanom Dragosavcem** dogadala se 1977. g. i činilo mi se da je tada i apsolvirana, barem se ne sjećam da sam je ikada kapitalizirao na bilo koji način). Isto tako, čini mi se da se i u našoj kući bilo prestalo o tome govoriti (posebno stoga, jer **Sl.** i ja nismo htjeli dijete opterećivati pitanjima koja nisu bila za njen uzrast), ali svejedno je ponešto od diskutiranja moglo zapinjati **Adi** za uši. No, još nešto: ako je 1977. još mogla biti izvan toka dogadaja, a onda se, kod nas doma, početkom osamdesetih godina možda bilo ponovno spominjalo dr. D. D.-a, jer je u njegovoj knjizi »Političke rasprave« (izd. Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb), objavljenoj 1981. godine našao pretiskan njegov »Odgovor na jedno pismo«, tj. na moje otvoreno pismo iz 1977. g. (»OKO«, 22. IX. — 6. X.)... Ako smo, povodom te knjige, mi, odrasli, u kućnoj diskusiji, možda ponovno spominjali ime i prezime dotičnoga sekretara Izvršnog komiteta CK SKH (koji mi je, za dulje vrijeme, zakuhaoo paprenu kašu, koju sam morao gutati, a sve za račun jednoga, meni inače antipatičnoga **Petra Šegedina**), onda je to možda bilo dovoljno da se on pojavi u njenoj parodiji iz 1983. Ali, sada nešto drukčije...

G. 1984. objavio sam knjižicu »*Što, zapravo, hoće te žene?*«, s autoironičnom posvetom, koju u recepciji knjige nitko nije uspio shvatiti. A, ta moja »kataklizma feminizma«, posvećena je »*Mojoj S., jedinoj ljubavi*, koja mi je ljubazno *dopustila* da budem, 'male chauvinist pig'.« Ali, za to mi je iste godine moje dite uputilo poslanicu, zbog koje i danas nalazim 1 miligram više snage za (pre)življjenje:

DOBRO, ŠTO ZAPRAVO HOĆE TAJ IGOR?

*Želiš imati stan u drvu poput ježa
i za svaki ručak dva fina zeca svježa.
Da možeš s njima ležati u roru,
i da tako zagrljeni dočekate zoru:
»Hajde, zec, da se mazimo,
molim te,
kad si u jakoj kvasini,
volim te.«*

*Trebaš još brdo love,
šampanjac, cigare i viski,
a što se ostalih ljudi tiče — nikakvi kontakti bliski.*

*Većina ti ih ionako ide na živce,
izuzetak smo mama, ja, Akiba
i, naravno, pive*

***PREMA TEBI MOJA PALETA EMOCIJA
RASTE OD SOLSTICIJA DO EKVINOCIJA***

Pusa

Ada

SVESADA, ALI VIŠE NIKADA?

(Snopić dječjih črčkarija, složen »backward«, tj. premotavanjem unatrag, od njen 16. do 8. godine uzrasta: rod. 1968.)

Tata mi se iz Stubaka vraća
rehabilitirao je slomljenu nogu,
tamo je dobro i niš' se ne plaća
al' Stubaki zeca zamijeniti ne mogu.
Zato, kaže, i nije bilo tako ružno
zabavljao ga je genijalni diša-poeta,
al' neće se vratiti ako nije nužno
i najbolji pjesnik ponekad smeta.
Kolica, štake i ostali alati
u toplicama su svakodnevna slika,
al' noću baš ne možeš spavati
kad u posjet dode stubičanska klika.
Kultura te konačno došla glave, tj. noge
pa ćemo paziti da ne dode opet do loma
lijepo ćemo pokazati svima roge
i cijeli dan ćemo biti doma.

Veliku pusu za našeg povratnika

129

25. IV. 1984.

Praviš se da pišeš radi love,
I kažeš, ne vjeruju budale.
Zapravo, iako ne priznaješ,
sve bi dao za ideale.
P. S. Jesam te prokužila?

20. XI. 1983.

1980.

DOLAZAK

U nekoj noći, svijetloj noći, svatko misli
da će mu netko doći:
ili ujak ili strina ili tetka Petrina,
a možda i baka sa sokaka i tetka Laka
od prošlog ujaka baka.
Ovom šumom vlada noć
i svatko misli da će mu netko doći'.

MAKOVI

Jednog sjenovitog dana
sunca zraka, jaka, laka,
dodirnu selo kurjaka i maka.
I svaka zraka, koja dodirnu ovo selo,
misli da je pečenje vrelo.
Eno! Odjednom sunce prodre
kroz oblake guste,
kroz crveno-crne makove!

BROD

Brod plovi, brod plovi po moru plavom,
ono poniženje platit ćeš slavom.

BROD PLOVI

Brod plovi po moru plavom, sunce blista, a nad brodom takoder je duga najljepših boja: crvene, plave, žute, ljubičaste. Takve boje takoder obmanu mornare, pa svi gledajući u nebo — popadaše! Brod sada pust plovi bez gospodara, a duga promijeni boje i nastavi putovati, putovati u novi svijet, gdje će naći novi brod.

VJETAR I KIŠA

Kamo žuriš vjetre? Imam sastanak s kišom. A zašto? Idemo na vašar i tamo ćemo rastjerati ljude i u miru se igrati lovice. Tako dakle vjetre, ti si tako zao? Ma ne, mi tako samo želimo izbjegći ljude. Ali zašto ih onda tjerate? Kako bi vama bilo da vas

ljudi tjeraju? Zašto ne odete na selo ZAVJETRAK? Hej, pa da!
Od tada su vjetar i kiša stalno odlazili na selo Zavjetrak.

BRIGE

Vrapčić bûći, majku muće njene brige: što za ručak da
skuha, kako dijete, koje boli trbuh, utješiti? A tata: »Baš mi se
motaju po glavi te bezbrojne stvari.«

Te brige, gdje bismo mi djeca stigla da imamo brige, uh?

NOVA GODINA

Stiže Nova godina, za nekoga puna pustolovina!
Da postane kitolovac, pomorac ili čak brodolomac,
možda te godine bude pisao, da ostvari misao,
možda će te godine jesti,
ponekad na stolicu sjesti.

131

NOVA GODINA II

Za nekoliko kišnih dana dolazi Nova godina
puna mana.
Možda godina mucanja
ili za mačke oko peći smucanja
ili za predstavnika mačjeg roda
samo voda, bez soda.

OVA NE VAŽI

Jedna žalosna vrba bila je vrlo žalosna, zato što na njoj ima
samo jedna grba, dok kod dvogrbe deve imaju dvije.

ZLATASTA KOBRA

Zlatasta kobra živi 210 godina. Za to vrijeme 211 puta
promijeni svoju košuljicu. Prvi put je nadena u kraju sa bujnom
vegetacijom u kojem je živjelo mnogo antilopa i jelena. Zlatasta
cobra ima dvije glave. Iz jedne glave po imenu Gama zjape
četiri očne šupljine. Ta glava je bezopasna i njome se zmija služi
jedino za vrijeme jela. Druga glava po imenu Delta veoma je
opasna. Iz nje gotovo uvijek viri srebrni otrovni jezičac. Ukoliko
zlatasta kobra ugrize žrtvu za vrijeme jela žrtva može preživjeti,
ali će kobra uginuti. Valja napomenuti da zlatasta kobra jede
samo jedanput tjedno. Ona umjesto očiju ima četiri dijamanta iz

kojih vidi jedino za vrijeme napada na žrtvu. Naučnici su se nakon dugog prepiranja napokon odlučili da je nazovu Dimanti-kobra.

(nastavak u idućem broju)

1978.

Šta je, šta je, čovječanstvo kao poludilo da je.
Pjesme ostaju iste, a u istini su same gliste.
Umjesto zelenih livada tu su bicikli, auti, motori, pa
ko onda o livadama govori.
Auti su umjesto cvijeća i sve je prepuno smeća.
Ko cvijeće i livade vidi?
HAJDE?
K VRAGU IDI!!!!!!!

132

Od istine fine kao grog istina je samo prljavi smog. Umjesto ravnica obraslih travom istina su papiri sa reklamom. I na otoke puste došli smo s autom, umjesto suncem orijentiramo se kartom. Ni šume nisu što su nekad bile već to su samo tri motke krive. Umjesto da novac lopovi kradu, prije će vam ukrasti sa toploim vodom kadu.

28. I. 1977.

DAN SMRTI, 19. 4. 1976.

19. 4. je Dan mrtvaca, jer sam vidjela mrtvog psa. Mama mi je rekla da su neki ljudi u šumi pronašli mrtvorodenče, a niko slučaj neće prijaviti policiji, jer bi ga policija ispitivala tko je, što je i zašto je tuda prolazio. Pošto nitko neće imati sa time posla možda će novorodenče istrunuti. Zato ću ja svakog 19. 4. nacrtati vijenac zbog Dana smrti.

(19. IV. 1976., dan nakon 8. rodendana!?)

Op. ur, ovoga »snopića«: u svakom slučaju, ništa posebno, osim iz (suzno)očišta roditeljske sentimentalnosti. Ponavljam, mnoga su djeca vrlo rano pišmena/opismenjena, a neki se imaju potrebu iskazivati/dokazivati, za razliku od moje malenkosti, od koje iz ranih godina nije ostalo nikakva traga (ili sam bio nepismen, ili nisam imao potrebu obraćati se roditeljima, ili oni nisu ništa sačuvali od mojih črčkarija). Dočim je **Ada** bila osjetila da joj IDE RIMARENJE (što sigurno nije mogla od mene naučiti), ostavljala nam je po kući svoje »poslanice« (što sigurno nije mogla od mene naslijediti, jer ja svojim roditeljima nisam pismeno iskazivao nikakvu posebnu ljubav, možda zato, jer...!?).

Npr. neke od ADINIH POSLANICA:

* Svojoj prekrasnoj, najljepšoj, najboljoj,
najpametnijoj i sve naj-naj mamici

Znam, nije zgodno kad odem u svoju sobu
i samo kažem »pusti me na miru«,
al' neću dobit' nikakvu globu
jer ti misliš o svakom mojem hiru.

Često u jutro trebaš prati sude
jer gospodična ne posprema iza sebe
izvrsno kužiš nevolje tuđe
al' ja često ne kužim tebe.

Trebala bih više pomagati u kući
i biti svojoj mami mnogo bolja
al' znam da me nitko neće tući,
a kad vidim kuhinju — prode me volja.

Neću ti, ipak obećavati ništa,
jer pomalo sumnjam u svoju volju
da li obećanja vrijede išta
kad ne možeš imati kćerku bolju?

133

* Dobrom, dragom ocu

Tatu imam samo jednog
ali zato jako vrijednog.
Kad zakasniš doma, radije šuti,
jer on je opasan kad se ljuti!
Ne vuci cipele po podu
jer mu to ide na nerve
al' ne moraš piti vodu
on vino troši bez rezerve.

Kad ovako, u »sjenci groblja« — koju s Mirogoja vučem(o) kući — pabirčim po djetinjim papirićima, čini mi se čas da je ona u njima, čas da je nema. Rekonstruirati njenu sjenu čini mi se nemogućim, odnosno s onu stranu (moje) moći izražavanja. Zapravo, dijete mi je »dalo misliti«, kad je nakon svoje 16. godine »ničim izazvana« (a tko zna kako neka mudroslovna stihotvornost u nekome bukne?) napisala sasvim začudujuće pjesmice (čudne, barem za mene, jer nisam shvaćao otkuda joj takva mudrost). Dijete je stihotvorilo posve samostalno, ni od koga poticana, osim što sam znao pohvaliti njene uratke. Najblažu sugestiju o mogućem usavršavanju stanovite darovitosti — kakvu sam u zamecima naslućivao — otklanjala je odlučno i prkosno.

(Pjesmica od **27. XII. 1985.** nema naslova, već samo motto iz **Bloka**)

U teatru se uvijek može početi iznova, a u životu je to mit:
nikad se ne možemo ničemu vratiti.

Nemoguće je otići tamo otkud smo došli,
jer ono što je izgubljeno se ne može vratiti,
i kad smo s jedne točke pošli,
put si više ne možemo skratiti.

Mnogi povratak uzaludno traže,
ali to je samo njihova mana:
život je surov, ali ne laže,
ne možeš otići iz današnjeg dana.

Ista sudbina nam je dana svima,
da lutamo i tražimo u tami.
Nisu od koristi ni pjesme ni rima,
ako si ne možemo pomoći sami.

Čovjek neprekidno naprijed trči,
sve dok mu lice ne izbrazdaju bore,
od napora se savija i grči
da bi shvatio da je došao na gore.

Ubojice, kraljevi, lopovi i pajaci
imaju različite životne staze,
i prolaze kao na pokretnoj traci,
oni što puze i oni što gaze.

Ali nešto je ipak zajedničko svima,
jer život se uvijek jednakovo sveti:
kralju i prosjaku, u javi i snima
vrijeme nezaustavljivom brzinom leti.

Ako ču pravo — a tko će mi vjerovati da nisam pristran? — u ovim kiticama mogu (se) raspoznati stanoviti *emocionalni klišiji*, ali izraženi u *pregnanim filozofemima*. »Klišiji«, u redu, ali odakle, otkuda, od koga preuzeti? Koju je to filozofsku literaturu dijete moglo čitati (sa 17 g.!?), pa da na toj osnovi, križajući je s nekakvim pesimizmom, koji je bio u zraku (čak, doslovno, u lakoj iliti pop glazbi), bude u stanju izricati ovako decidirane spoznajne sudove (»ono što je izgubljeno ne može se vratiti«; »ne možeš otići iz današnjeg dana«; »ista sudbina nam je dana svima«; »vrijeme nezaustavljivom brzinom leti«...!?). Naprsto, to je (bila) pretjerana, preuranjena zrelost, *čudna misaonost za jednu mladicu*, koja, k tome, svoje dobro rimovane ideje slaže kao da je to nešto samo po sebi razumljivo, a nakon 16. g. proradio je u njoj neki vrutak, koji me pla-

šio. Kad je u svojoj 19. g. ispisala one stihove nekog *mračnog prednatalnog is-kustva* (»PATIM DUŽE NO ŠTO ŽIVIM...«, a tu sam pjesmu otisnuo u »Sebi pod kožu«), posve sam izgubio orijentaciju u njenu svijetu, prestrašen što će se zbiti s tim mladim bićem koje već osjeća »teškoću postojanja«...

No, dok ovoga studenoga, po tko zna koji put premećem ADINE LISTIĆE, nailazim na nešto drukčije, naime na *moje poslanice*, kojima sam (smo) joj pokušavao(li) podizati raspoloženje, kad je bila nujna, tj. poticati joj apetit. Naime, neko sam vrijeme za naše obiteljske obroke »štampao« jelovnike u jednom primjerku i to samo za nju, da se malo razveseli, ne bi li bolje »papala« po jedan zalogaj više za mamu, tatu, baku i mačka Akibu. *Razmaženka znala se nasmijati*, a to je za mene bilo nešto kao Nobelova nagrada!

RESTORAN »CHEZ FLORA« (»Kod Cvijete«)

ponedjeljak 29. siječnja 1979.

M E N U

135

Ručak:

Pečena pačja jetra la Rottchild

Mixed pickles

&&&

Govedi odresci dinstani u vinu

(specijalitet kuće)

Tjestenina na talijanski

&&&

Dessert:

Sladoled od kestenja punjen vrhnjem

Kesten pire

»Medeno srce« pravi medenjaci

subota, 3. veljače

M E N U

Večera:

Sendvič à la Zagorje

(domaći maslac, krem sir, crvena paprika)

&&&

Ekstra hrenovke PIPI (od puretine)

krem špinat

tvrdo kuhanja jaja

&&&

Kompot od breskve

utorak, 6. veljače

M E N U

Ručak:

Špageti à la carbonara

&&&

Teleći kotleti u sosu

kuhana riža

&&&

Dessert:

minjoni

Svečani ručak u čast proslave Slavičina rodendana

četvrtak, 8. veljače

u restoranu »CHEZ GLORIA«

136

M E N U

Filets de sole au vin blanc

(fileti od lista u bijelom vinu)

&&&

Perdrix la russe

(jarebica na ruski) — pečeni valjušci

&&&

Čokoladna torta la Kovilich

&&&

Sirevi: ementaler, parmezan

&&&

Vino: »Barbera«, crno, berba 1977.

(čuveno vino)

Kutjevački »Klikun«, bijelo

(stolno vino)

petak, 9. veljače

M E N U

Ručak

predjelo: maštanje o nečem dobrom i originalnom!

&&&

GOVEĐI JEZIK U SOSU OD KAPARA

(mmmhmmmmhm, obliz — dalmatinski specijalitet)

krem pire od krumpira
&&&
Dessert:
Čokoladna torta
Kesten pire sa šlagom
Čokoladni desserti, kojekakvi

Restoran »CHEZ IGOR«

ručak — petak 11. svibnja 79.

M E N U

Teleća juha s rižom à la maître de cuissine
???

Maštovito pečeni teleći odresci u dubokom ulju
Specijalni krumpir à la minute
!!!

Kompot od ananasa — specijalitet iz frižidera

—
Naš gazda Vam preporučuje:
konjska hrana za mršavljenje
Kosmički s mlijekom

Za piće:
Sirup protiv kašlja

Aleksandar Flaker

U Zagrebu, udomljavanje

ZAŠTO VOLIM ZAGREB?

138

Valjda prvenstveno zato jer me je ovaj grad prihvatio i nikada u njemu nisam osjetio da sam »dotepeć«. Bila je to ljubav na prvi, djetinjasti doduše, pogled. Prvi je doživljaj ovoga grada bio doživljaj bjeline i čistoće. Crtao sam tada neki strip s prvog putovanja u Hrvatsku: bile su to neke bijele ceste prema Zagorju, crveni krovovi na bijelim ili plavim (u Gornjoj Bistri) kućicama, bio je to grad čistih asfaltnih ploha. Doživljavao sam ga s potkrovija u Račkoga ulici, kad su mi na dohvati ruke bile Strohschneiderove akrobacije ili pak odlazak na livadu iza trga »N« (nije mi bilo jasno čemu kasniji sporovi oko imena trga kojemu Zagrepčani nisu htjeli priznati ime »kralja Petra Oslobođitelja«, pa je on zara-na postao bar antimonarhističkim trgom!) gdje su gostovali cirkusi Kludskoga ili Gleicha sa slonovima koji su se surlama držali za repove. Upoznavao sam grad na rijeci s bar dva kupališta, Gradskim i Gospodnetičevim, koja smo godine 1941. napustili, otkrivši čistu, filtriranu jarunsku vodu izvan dosega bilo koje vojske ili redarstva. Penjao sam se sa skijama na ramenu na Sljeme, družio se u Đačkom domu i spuštao, vjerujte mi, na daskama sve do Šalate! Od Mažuranca do gimnazije u Križanićevoj vozio sam se na rolšuama, a kasnije na biciklu kojim sam se suvereno kretao od Šalate do Hercegovačke, a trenirajući izdržljivost, penjao se, ne silazeći s »Renove« (nije bilo *mountain bike-a!*) sve do Činovničkog doma. Osvajao sam Zagreb i zaljubljivao se — do ušiju, ne samo u Grad, dakako. O čemu je to? Ta o rijetko povoljnom zemljopisnom položaju. Ne prznajem, naime, gradove bez uspinjača, bez brda i bez rijeka. A do mora, niti dan vožnje — biciklom.

Zavolio sam Zagreb i u »drugom ratu«. U filmu *Akcija stadion* pripisana je organiziranom djelovanju. Kao sudionik doživljavao sam spontanu pobunu. Samo nešto prije brali smo na livadi žute maslačke u znak solidarnosti sa žutim »Ž« značkama naših kolega, a onda kada je bojnik Džal izdao naredbu rasnog odvajanja i kada su mase školaraca krenule za svojim kolegama uz psovke u domobrane presvučenih podoficira, osjetio sam se dijelom ove gradske hrvatske mladeži, grada koji nije pristajao na uvozni zločinački projekt — i ništa više.

Blizak mi je bio i Zagreb u »trećem ratu«. Radio sam tada u Beču i dolazio gotovo svakog vikenda u Zagreb. Jednom me je dočekao Nenad i ponudio večernji ausgang. Grad je bio zamračen, ni semafori, koje mi je pred kuću nabio Vedriš, nisu radili. Nenad me je autom odveo pod Sljeme. U Puntijara skupilo se društvo: bile su to puce iz neke glazbene škole i nešto slavile, a uz njih su sjedili ratnici: »zenge«. Nestajali su moji bečki strahovi, bio sam doma u mirnoj atmosferi, usred ratnoga mraka. Svi smo se zezali kako znaju samo Zagrepčani kada se — druže. Vraćao sam se u Beč s plastičnom vrećicom, maskirno išaranom. Dolazio sam iz grada koji je (iznimke potvrđuju pravilo) i u ratu znao sačuvati svoj dostojanstveni, mitleuropski mir. Volio sam ga. Bio je to — moj dom, usprkos svemu. Jer: »kad brod tone, a zvona zvone — na jarbolima stojimo mi!«

U Zagreb, došašće, 1931.

Kada rabim ovaj liturgijski pojам »došašća« činim to samo zato da bih istakao onomatopeju koja bi mogla dočarati putovanje vlakom koji je vukla prva parnjača od Łodzi do Koluszaka, druga od Koluszaka do kolodvora Wien-Ostbahnhof i treća od Wien-Südbahnhofa do Zagreba Gl. kol. Bilo je mnogo prtljage, pa nije čudo što je carinski pregled u Zebrzydowicama bio prilično neugodan: čak su rasporili Olgine jastuke, a da ja nisam shvatio zašto to čine... (jamačno su bili na snazi neki devizni propisi, a mi smo se zapravo iseljavali...). Istočni i južni kolodvori u Beču tada su bili smješteni u dvije različite zgrade, ali na istom trgu, pa presjedanje nije bilo naporno: fijaker je odvezao prtljagu koju je preuzeo *träger* s crvenom kapom i brojem i smjestio nas u kupe, a dotle se Olga još jednom morala diviti servisiranju kave s obvezatnom čašom vode što u Poljskoj koja je pretežno trošila *herbatu* (čaj) nije bio običaj. I tako smo se smjestili u vlak s drugačije obilježenim vagonima. Poljske su kompozicije Warszawa GŁ. — Wien Ost. bile obilježene s PKP (*Polskie koleje państwowwe*), a sada nas je prihvatio vagon sa zagonetnim natpisom JDŽ — JDŽ (cirilicom) koji sam kao dijete koje je poznavalo samo latinicu čitao Idž—Jadž. To me je znalo zabaviti, pa sam se glasao s hodom vlaka: najprije je išlo brzo: idž—jadž — idž—jadž — idž—jadž, zatim se vlak penjaо na Semmering, pa se čulo još i huktanje lokomotive: idž—hu—jadž—hu—idž—jadž, a pri silasku u Mürzzuschalg ritam se ponovo ubrzao, ali se čulo i štropotanje kompozicije. I tako su me posvajale Jugoslovenske državne železnice sve do usporena ulaska u Zidani most, a zatim i do Zagreba Gl. kol.

Došašće u Zagreb već me je bilo izmorilo. Pala je noć i na oznaku kolodvora nisam obraćao pozornost. Ne sjećam se, uostalom, jesam li ikada sišao na Zapadnom kolodvoru. Ali sam se morao nasmijati jednom prigodom kada me je biljeterka na kolodvoru Leipzig Hbfh sa strogo ozbilnjim licem u ranu zoru kad sam kupovao doplatnu kartu za »Mimaru« pitala: »Zagreb Glkol oder Zagreb Zapkol?« Sada, naravno, znam: kraj Zagrebazapkola nalazi se ne samo

Trg Francuske Republike i Ulica Republike Austrije nego i Trg Franje Tuđmana. Zapkol je dobio time na značenju!

Osvajanje jezika

Zagreb me je već bio ranije osvojio: razlikovao se od jedinog grada što sam ga bio upoznao: bio je znatno manji sa svojih nepunih 200.000 žitelja naprama 700.000 lóđžanskih, ali je bio mnogo čišći, skladniji, komforniji. Prvi stanovi birali su se prema udaljenosti od škole, što bliže uz što manju cijenu. A izbor škole bio je diktiran drugim razlozima. U Łodzi sam morao prije odlaska otići u nedaleku njemačku školu radi potvrde moje **pismenosti**: znao sam čitati i pisati prije nego što sam zasjeo u dačku klupu; takva je potvrda, izdana na njemačkom jeziku, poslužila da me odmah prime u II. razred zagrebačke **Volksschule** s dva nastavna jezika: njemačkim i hrvatskim. I tada je nastalo pitanje: njemački sam kako tako sricao, a Olga mi je pomagala (genima od njemstva udaljenija od Julisa, bolje je taj jezik poznавала), ali **hrvatski**?

140

Jesam li taj jezik *učio*? Ne, nisam, odnosno jesam, ako shvatim da ga učim već preko 70 godina... Počeo sam odmah pisati po diktatu, upamtio sam za uvihek prvu napisanu rečenicu: **Svinja je svežderac zato što ždere sve**. Taj se *pisani* jezik znatno, međutim, razlikovao od onoga što sam čuo oko sebe, u razredu ili za vrijeme pauza koje smo provodili u crkvenom dvorištu. Je-je, lako ti je sad pripovedati, ali ti je teško rekonstruirati tu zagrebačku kajkavštinu u pučkoškolskoj izvedbi i k tome u namjerno dvojezičnom miljeu! Je, mutka me je znala dopelati do škole, ali bokibogme nije ni do svoje smrti navčila hrvatski tulke kulke sam se ja, ionako već trojezičnjak, slušajući navčil na školskom dvorištu i na vulici ili pak igrajući se na trgu cele obitelji Mažuranca: špekula po pikuli — rečenica!

Zagrebački stanovi

Prvi stan, stjeničavi, 1931.

Odmah poslije »došašća« stvari su postale jasne: Julije je dobio službeni stan na rubu Vranjicanijeva parka, nedaleko od »Preslice« d.d. (takoder »poljski kapital), smještene u bivšoj palači, a Olga je ostala sa mnom, radi školovanja u Evangeličkoj pučkoj školi na uglu Gundulićeve i »Kraljice Marije« (danas: Hibrangova). Uselili smo u mebliranu sobu u prizemlju najamne zgrade u Palmotičevoj ulici. Gazdarica nije bila osobito prijazna, a ni njezin izgled nije bio privlačan: bila je to starija, korpljentnija žena, s velikom bradavicom iznad gornje usne, a nije se odlikovala ni čistoćom. Uskoro smo iz postelje mogli primjetiti kako se stjenice spuštaju odnosno padaju s plafona, a njih ni Rusi ne smatraju domaćim životinjama — različito od žohara! Dakako, uskoro smo odselili. Međutim, upravo je za taj stan vezana bitna zgora koja pripada autotopografiji.

Naime, prilikom prve šetnje bili smo svratili u »špeceraj« (»trgovina kolonijalnom i kratkom robom«) na uglu Amruševe. Dok je Olga kupovala kućne potrepštine, mene je privukla stelaža s razglednicama. Među njima se našla i kartica s malim zemljovidom Jugoslavije. Naravno, jedva sam dočekao taj čas, zgradio karticu i uputio se prema izlazu. Olga je moje kretnje primijetila: »Počaš što imaš! Odmah da si vratio dopisnicu na njezino mjesto! To je: KRAĐA.« Prodavačica se, međutim, brinula za mušteriju, vratila mi je karticu, a Olga je odmah platila i tu »robu«. Pokazalo se da je »roba« imala posebno značenje. Bila je to politička karta Kraljevine Jugoslavije koja je nedavno pretrpjela novu administrativnu podjelu — na banovine. Za mene to i nije bio neki novum: napamet sam poznavao sva poljska vojvodstva, imenovana uglavnom prema glavnim gradovima: Łódzko, Białystočko i dr. Ovdje su banovine nosile imena rijeka: Dravska, Savska, Dunavska, Moravska, Vardarska, Vrbaska, Drinska, Primorska, Zetska i... Uprava grada Beograda. A to znači da sam odsada živio u glavnom gradu Savske banovine, znatno manjem od Łodzi, ali po zgradama reprezentativnijem: ta bila je to prijestolnica Austro-Ugarske Monarhije. Doseg ovih administrativnih izmjena postat će mi tek kasnije jasnijim: radilo se o glavi — Hrvatskoj! Međutim, već u školi na satu zemljopisa učili smo kraj rukom crtanje karte samo Savsku banovinu! Ali je dačka šala promptno reagirala na birokratsku podjelu države: Sve su banovine ženskoga roda osim jedne, koje? — Dakako, Vrbaske, jerbo ona ima Jajce! Sav hrvatski užas te podjele doživio sam tek jednog proljeća u Dubrovniku, kad sam na »zvaničnim« tablama s kraljevskim grbom sricao čirilička slova: »grad Dubrovnik — banovina **Zetska!**« Dubrovnik je tako postao ovisan o — Cetinju! A sve je počelo s mojom malom krđom povijesne već razglednice.

Drugi stan, Račkoga 5, s cirkusima

Soba u potkrovju imala je svoje nedostatke. Ljeti je pritiskala vrućina i naše znojnice su imale posla, uz bolest bilo je nepodnošljivo. A zna se: djeće je bolesti trebalo preboljeti, dakle mums, šarlah, gripa s otečenim mandulama. Za mandulat bilo je lijeka u neposrednoj blizini: preko puta nalazila se tada bolnica za uho i nos, ali i za grlo (danasa: školska zgrada). Roditelji su odlučili: »van s njima, nećemo ih mi!« (pjesmu sam naučio u Kranjskoj Gori — granica s Italijom bila je tada na Vršiću!). Dakako, roditelji su željeli najboljeg kirurga — dra Sercera. Ali me je operirao dr. Podvinec. Bio sam prvi put pod narkozom: maske s kloroformom sjećam se, bogu hvala, predobro, sadašnje anestezijske prava su (dok traju) šala u poredbi s tim vrtoglavim gušenjem!

Ali je mansarda imala i veliku vrlinu: iz nedalekog prozora znala se vinuti žica na prekoputnu kuću i eto ti sezonske zabave: gostovanja Strohschneidera!. To i nije morao biti glavom čarobnjak gradske akrobatike, mogao je to biti i Aleksić (jeste li vidjeli Makavejevljev film *Nevinost bez zaštite?*), ali sve su te hodožičoljupce Zagrepčani navikli zvati Štrošnajderima. Veselje: dolazi nam

Štrošnajder! Montira se uže, dečki se penju na krov, bojimo se i za njih, ali je sve već osigurano, čeka se glazba, a s njom i akrobat. Kada se ON popeo, kređom natrljaо dlanove i krenuo na parnu stranu ulice, glazba bi prestajala svirati, publika na visokim katovima posve zanijemila i susprezala dah, pa je predstava počela. Posebnom je atrakcijom znao biti bicikl kojim se junak ulice provozao po užetu. Ali ovdje je dječja naivnost svršavala: izbliza se moglo primjetiti: bicikl je zapravo bio pričvršćen kopčama za uže, stropoštati se na ulicu nije mogao!

Sezonsko hodanje po užetu dopunjavalala su gostovanja cirkusa koji bi razapinjali šatore na ledini trga N. Poslije cirkusa Kludskoga u Zagreb bi dolazio Gleichov cirkus, popraćen famom o 100 slonova. A upravo me je ta točka najviše privlačila: u Maksimiru sam već dobro upoznao slona kojemu je trebalo dati dvodinarku, a on bi izvlačio kocku šećera iz čuvareva džepa. Jednom me je čuvar čak popeo na slona; ovo me je »jahanje« činilo ponosnim. Olga je znala pričati kako je u Taškentu jahala na devama, a ja sam, eto, pojahao slona! Naravno, što se Gleicha tiče, nisam bio naivan. Privid »stotine« slonova dobivao je Gleich opernim trikom: slonovi su zapravo izlazili i ulazili u arenu čuvajući kontinuitet kruženja: moglo ih je biti desetak, a i to je bilo dječjoj mašti dovoljno! Važno je bilo držanje surla–rep–surla–rep! Nesretne klaunove jedva sam primjećivao: Charlie Chaplin bio je od njih bolji! S Gleichovim cirkusom jedna je era svršavala: na trgu N gradio se već Meštrovićev paviljon, pa su »u socijalizmu« cirkusi Liane Orfei odlazili na hipodrom! Cirkus je postao provincijalnom zabavom; kako u *Gloriji* tako i u Fellinijevu filmu *La strada*. Važnost mu je, međutim, dalo u Rusiji Stalinovo doba. I cirkus je tamo postao **državnom** ustanovom. Slijedio je tradiciju ukrotitelja Durova, ali negirao komiku klaunova. U nizu sovjetskih musicala s kraja tridesetih, pojavio se i film *Cyrk*. Šlager iz filma, pjevan u areni, postao je svečanom himničkom pjesmom: »Široka strana moja rodnaja...«

Treći stan, Mažuranićev trg 7, 1932–1934.

Trg je tada izgledao tako: sjever je zauzimala ciglena zgrada sokolane, uz nju je bio ogradeni vrt koji je udomio restauraciju »Kolo« s menijem ručka po 12 dinara, a ostalo je zauzimalo nešto poput tržnice koje su štandove raspremali poslije podne, pa smo se drvenim kozlićima igrali trčeći »110 m s preponama«. Mi, djeca iz kuća na Mažurancu — u stalnoj borbi s kazalištarcima, bogatijima od nas i našim neprijateljima jer nam nisu dali da se rolšuamo po nagibu ulaza u Veliko kazalište (»Malo« je bilo u Frankopanskoj), a bili su i agresivni; dolazili bi u »hordama« na Mažuranac i s povicima »Gracka placovina« (tako sam to čul i dugo nisam znal kaj je to?), otimali nam pikule i pljenili staklenke ili »bajsice« (znale su biti lijepo sa šarenim spiralama pod stakлом, a koštale bi i do 5 dinara, tj. 2 velika korneta sladoleda). A nekad bi nas znali tjerati i »ficevi« koji su tada nosili kacige poput londonskih bobija. Pred njima smo se sklanjali u haustore, tjerali su nam strah u kosti jer smo ih vidali i na konjima kako u galopu pendrecima tjeraju uvijek nemirne studente koji su bježali iz

smjera žute zgrade na Kazališnom trgu (nije mi jasno je li taj trg nosio ime »kralja Aleksandra« za njegova života ili tek nakon Marseillea?). Nas zapravo nisu harili, osim kad bismo ih zezali ili gadali šodrom.

Dok sam stanovao pod br. 7, prvo što se moglo vidjeti, svakoga dana isto, bila je gospoda Palfy, već od jeseni u žuto–smedem teškom pelcmantlu s mekanim dlakavim kragnom neke životinje. Ona je vodila u šetnju malog buldoga, odjevenog u karirano odijelo i s dlakavom ogrlicom, koji je koračao isto tako dostojanstveno kao i gospoda, svjedočeći tako kako s vremenom psi postaju slični vlasnicima i obratno. Poslije podne pojavljivali su se dečki. Prvi bi dolazio Zofko (tako sam čuo to prezime), od pazikuće ugaone zgrade. Redovno je bio zmazan i znao bi pričati proste bajke u kojima bi sluga ili skitnica na prevaru zavodio kraljevnu, a glupi dvorjani bi nasjedali njegovom predstavljanju: tako bi se npr. predstavio na dvoru kao »Jebes Miško« (»Jebes« je zvučalo mađarski!), i kad bi dvorjani vidjeli njega medu nogama princeze i uzvikivali njegovo ime, on bi se glasao: »Jebem, jebem — sve na friško!« Zofka smo sumnjičili da nam krade špekule. Zofko me je prvi upozorio na Đidu: »Nemoj se družiti s njim, on je žandarski sin!« Nisam još bio upućen u hrvatsku politiku, ali sam vidio da je Đido bahat, jako sebičan, nije nikome dao da se igra njegovim »bajsicama«, a i govorio je različito od druge djece. Meni su pak najviše odgovarali Šoštarići s broja 3, dvorišna zgrada. Tata im je bio šnajder i donosili su miris znojnih od krojačke krede ruku. Mijo je bio stariji i ozbiljniji, Ivica pak jako djetinjast. Njih su dvojica dolazila k meni kad smo se preselili na broj 4. Igrali smo se tatinim kartonskim špulama na koje su strojevi namatali konce kamgarna ili drugih tkanina. A znao bih otići i k njima, dobio bih i gablec: kruh s pekmezom od šljiva (onakav iz kace u mljekarstvu). Puca kao da na trgu nije bilo, tek kasnije smo primjećivali Melitu s Marulićeva trga: bila je razvijenija od drugih, izazivala je već želje. Njoj kao da je hofirao Stjepko Torbar: čak je imao i njezin foto... Na »Mažurance« se nije ni osvrtala...

Četvrti stan, Mažuranićev trg 4, 1934–1940.

Selidba se poklopila s dva važna dogadaja. Završio sam 4 razreda pučke škole i upisao se u gimnaziju u koju sam prema teritorijalnom načelu i spadao: III. realnu, ali sam školovanje morao prekinuti. Poslije nekog rodendana kod Fröhlichovih na Tuškancu, uhvatila me jakna gripa, a zatim i pleuritis. Kako je Julije bio u studentskim danima tuberkulozan (kosti!), a i sada ga je hvatala opaka bolest, ja sam bio pod stalnim prizmotrom. Svako toliko liječnike bi uzne-miravali moji hilusi, a sada je roditeljima preporučena rekonvalescencna na Jadranu. Proljeće u Dubrovniku, zapravo u Srebrenom, vratilo mi je snage, razred sam završio, ali su pažljivi roditelji odlučili da me pošalju u noviju, pa prema tome i zdraviju (?) školu U drugi sam razred krenuo u Križanićevu (II. realna). Drugi je dogadaj te godine bilo ubojstvo kralja Aleksandra čija je slika resila sve puškoškolske čitanke. Ali se taj atentat mene nije ticao: u školi smo se radovali slobodnom danu, a o samom činu izvještavale bi novine u čemu je, dakako, prednjačila beogradska »Politika« koju sam počam od plandovanja u

Srebrenu (šetnje do Kupara i Mlina) pratio, ali iz drugih razloga. Te su novine prve počele objavljivati stripove: kriminalistički »X–9« i Disneyeva Miki Mausa, pa smo se tako upoznavali i s kravom Belkom, Pajom Patkom, pesom Šiljom i drugim sudionicima galerije koja, pod pohrvaćenim imenima (usp. Paška Patkal!), traje, na djeće zadovoljstvo i danas kao kanonski oblik crtića. U 5. razred gimnazije, udaljenije od stana, krenuo sam, međutim na rolšuama. Kugllageri su, doduše, štropotali, ali sam stizao brže i od drugih »posebnije«.

Stan na br. 4 svjedočio je i o tome da je kriza u koju je bila upala »Zagorska« zapravo prevladana, a njezine je uspjehu knjižio Julije u svoju korist. Bio je to 4-sobni stan na polukatu s jednom sobom koja je glumila tvornički ured, a i ja sam dobio sobičak s pogledom na dvorište i na suteren susjedne kuće u kojem je stanovaла neka »studentica« koju sam »vidao« samo u pubertetskoj uobraziliji. Iz jedaće pak sobe (escimer!) moglo se gledati kroz prozor medu dvjema skulpturama i očijukati s pucom koja je jamačno pripadala stanu dr. Pečanića, ali s kojom nisam prozborio ni rijeći! U toj su velikoj sobi, gdjekad primani gosti, počam od poslovnih partnera Julijevih, pa sve do Maksa i Margarite Froman, ruskih baletana koji su iz HNK dolazili na »čašicu«. Dakako, dešavalo se to vikendima kada bi premoreni Julije svraćao u »tvornički« stan. Sada smo imali i sluškinju: Maricu iz Sv. Petra pod Sv. Gorami, Slovenku iz niza »Micika« koje su se zapošljavale u Zagrebu. Meni je tada jednom tjedno, prema sporazumu naših majki, na ručak dolazio Alel, a jednom tjedno odlazio bih u Hatzovu, gdje je Hanika znala prirediti odličnu juhu od kiselice u zamjenu za Olgin boršč, ali mi nije prijao češnjak koji me je (ipak) podsjećao na zloglasne Łodzi Bałuty! U svojoj sam sobici rado gledao slike u novom »Minervinom« Leksikonu, osobito Ingresov *Izvor* ili Boucherov akt, ali i na nižoj razini šund-sveski *Dubrovačkog gusara* s privlačnim naslovnicama, od kojih me jedna »prestrašila«: prejako sam pritisnuo pimpek na tepih, a nastalu »prirodnu pojavu« još nisam raspoznavao. »O tome« se u tadašnjoj školi nije učilo.

Jos̄ se jedno sazrijevanje odigralo u stanu na broju 4. Bila je to mala matura koju po tadašnjim propisima, kao »vrlo dobar« učenik nisam trebao polagati. Ali su moji roditelji htjeli taj prijelaz u više razrede ipak obilježiti. »Što želiš za rodendan?« — »Pušku-vjetrovku«, bio je moj odgovor. Bile su to puške koje su se rasklapale, u cijev se stavljao mali metak, pritiskao se obarač i metak bi odletio u željenom smjeru. Kupili su mi takvu pušku, ali i male, otisnute na papiru, ciljeve, zatim me postavili pred dasku s obilježenim ciljem i Julije je zapovijedio: »Pali!« Opalio sam, ne pogodivši cilja. Treći mi je put poslovični »Bog« ipak pomogao: pogodio sam crnu točku na cilju. I tada sam čuo prodiku koju nisam očekivao. Progovorila je Olga koja je tri brata izgubila u bijeloj gardi — u gradanskom ratu. »Ovo ti je prva puška u životu, njome ne možeš ubijati, čak ni vrapce. Možeš samo nekome izbiti oko! Jednom ćeš silom prilika imati i pravu pušku, ali se navikni na jedno. — ne smiješ nikada, ama **nikada ciljati u čovjeka!**« Obećaj to svojoj majci i ocu. Začudeno sam ih pogledao; mislio sam da sam dobio igračku više, čemu ta upozorenja, kakva je to moralistika? Zašutio sam, ali ipak izustio kratko: »neću«. To bi zaista trebalo rastav-

ljeno pisati: »**ne — ču**«. Bilo je važno: »**ne htjeti!**« Kasnije sam o tom »zavjetu« razmišljaо, bilo je prilika, ali »ciljao u čovjeka« zaista nisam!

Pučkoškolski prijatelji

Uniforme nismo nosili, pa ipak bili smo slično, po roditeljskom ukusu, odjeveni. Ali je vladajuća moda bila još uvijek »tirolska«. Dakle nosili smo kratke hlače od samta ili čak kože (Hönigsbergerove *Lederhosen*) s naramenicama (»svaki treger nosi — samo hozentreger ne«) i klapnama (»molim van!«), a sa koi su nam bili redovno na okomite šrafne, raznobojne (ja sam nosio u crno-plavom!). Cipele: pretežno visoke sa žnirancima. Postojali su i mali šeširići, ali ja sam ih odbijao kao i kišobran (tumačio sam: »u Poljskoj muškarci ne nose kišobrane jerbo bi ruka morala biti slobodna: za sablju!«. Tako sam si prisvajao viteški status).

Prvi mi je prijatelj bio Mirko Kleščić, stanovao je u Žerjavicevoj, mama se jako protivila učlanjivanju u »Sokol«, premda smo samo tamo mogli poštено gombati jer naša škola nije imala takve prostorije. Rekla je: »to više nije **hrvatski** sokol, nemate tam kaj delati!« I tako me Olga nije mogla namamiti premda je redovno odlazila, kondicije radi, u sokolsku dvoranu. Nas smo dvojica ipak htjeli nečemu pripadati. Kupili smo malu »tiskaru« od tri reda s gumenim slovima i složili natpis: »NK Europa«. Nismo još bili nogometni kibici, pa smo onda stavili »ŠK Europa« (kao HAŠK!) i tako se distancirali od tada već važeće (s banovinama!) države. Naravno, sve je to išlo od Mirkove mame koja nas je podučavala europejstvu.

Stjepko Torbar mi je valjda bio drugi prijatelj. I on me je pozvao doma. Tako se u Torbarovoj (sic!) ulici skupila cijela obitelj, ali sam imao drugi tretman: bio sam im atraktivn̄ kao Poljak. Naravno, oni su čitali Sienkiewicza (romani su bili izloženi u gabloti Jeronimske naklade na Strossmayerovu trgu!), pa se moglo nastaviti dačko časkanje, ali manje o Kozacima, više pak o Viniciju, Ligiji i, dakako, Ursusu koji je meni značio oličenje poljaštva, dakle o *Quo vadis?*, sve u duhu Sv. Jeronima! Ni kod njih se nije pio čaj nego »bijela kava« uz »Bizjakove« kekse (slika Rogaške Slatine na metalnoj kutiji!) ili »Union« čokoladu umjesto poljskoga »Wedela«. Obojicu sam, Mirka i Stjepka, izgubio kasnije iz vida. Mirko Kleščić mi se pojavio, doduše, u imenu jedne samoborske ulice, a Stjepko kao hofirant puci s Marulićeva trga. Mervar, jedan od najživljih kolega, ostao je stalno nazočan u velikom reklamnom natpisu »željeznarije Mervar i Hodniković« na uglu Bakačeve, a Dado Res u mnogim natpisima na zagrebačkom asfaltu, kanalizaciji i svakojakoj gradskoj infrastrukturi. Uostalom, na kraju sam čak doselio u susjedstvo Resovih (Jagodnjak), ali se moglo vidjeti samo staroga Resa jer je Dado očito poslije rata otišao u Švicarsku?

Eto, tek kasnije sam došao do zaključka da je ova škola bila privlačna uglednim roditeljima jer se dio nastave održavao na njemačkom, a taj je jezik

bio u Zagrebu, bar za građanski sloj, još uvijek doma. Ukratko: »kistijant milostivice« u špeceraju, u Franzovoj staklani (Jelačić plac) ili kod Königa na uglu Bregovite i Ilice s krasnim olovnim vojnicima u izlogu, a »krisgot« prema austrijskom izgovoru »Grüß Gott«, unutar škole. Pa kak onda dečki ne bi učili njemački, premda nisu bili evangelici. Ja sam se pak zaista mogao legitimirati krsnim listom: *grüß Gott, Herr Pastor!* Ali mi je ovdašnje »mruke« — bez pri-bližavanja ruke usni! — postalo zaista odbojno: kaj se praviju, kušnite bar!

Razbibrige

S vremenom sam počeo osvajati gradske prostore izvan stana i škole. Imao sam i prvi javni nastup: u razred je došao poziv da se javim na radio-stanicu. Nije bilo daleko od III. realne; primili su me prijazno i objasnili kako me trebaju radi čitanja nekih poljskih stihova jer su dočuli kako dobro znam taj jezik. Tutnuli su mi u ruke pregršt »krakowiaka« koji su Vrazu u *Đulabijama* služili kao motto. Upamlio sam za cijeli život (citiram po sjećanju. Kome je Vraz pri ruci može provjeriti!):

*Huczy potok, huczy,
Po kamykach huczy.
Kto nie umie wzdychać,
Miłość go nauczy.*

Bilo je to jamačno u vrijeme kada se slavila 100. obljetnica narodnog preporoda; na satovima crtanja slikali smo, osim uvelog jesenskog lišća javorova, »ilirski grb« s polumjesecom i danicom i »prevodili« na njemački Preradovića: »Zora Mädchen wird gegeben!« Dakako, potonje *ex private diligentia*!

Kada sam pola stoljeća kasnije osvanuo u muzeju Franza Léhara (Bad Ischl) i pokazao svoje poznavanje izloženih operetnih predmeta, izazvao sam čudenje. Ali je to bilo meni naravno. Olga me je redovno vodila na kazališne matineje kada bi se davale operete. Dakako, Léharove na prvom mjestu. Gledao sam više nego slušao Ružu Cvjetičanin, nos Augusta Cilića (joj, da mi je njegov kajkavski!), pjevuo češki napjev kako »bez dečka bit svakoj je curici muka«, i **po domaće**: »kaj nam pak moreju!« Uzdisao sam »vrazovski« za Eri-kom Družović koja je, preodjenuta u renesansnu mušku odjeću, prianjajuću joj uz žensko tijelo, pjevajući glumila von Suppéova *Boccaccia*.

»Veliko« je pak kazalište bilo nama preko puta...

Oroslavski »zavičaj«?

Oroslavje zapravo nisam nikad bolje upoznao. Dolazio bih Juliju u posjete, ali me njegov posao malo zanimaо. Štoviše, dolje prema »Zagorskoj« sam se rijetko spuštao, ostajući u orbiti »Preslice d.d.«, naravno jer nisam slušao buku stroje-

va, mojem uhu mrsku, nego sam se divio Vranjicanijevoj palači koja je time što ju je kupio kapital svjedočila o neminovnosti smjene društvenog poretku. To mi je zarana bilo jasno kao zorna obuka. Kasnije sam u Krleže čitao kako »baroknu kulu tvornički dimnjak ruši«, radujući se: pa to je moje Oroslavje! Pred kulama prostirao se lijepo održavani perivoj s nešto oštećenih skulptura, lijevo od širokih ulaznih vrata bili su montirani prizemni kućerci oko kojih se čuo žamor i to inojezični. Prepoznavao sam šuštavi poljski i grleni jidiš, bili su to importirani majstori — predradnici. Uopće, takvo me je Oroslavje podsjetilo na moj »prvotni«, poljski zavičaj. Dakle, dvorac oko kojega nastaje naselje, a zatim, postepeno — grad. Oroslavje je u 30-im godinama bilo još zagorsko selo s crkvicom, školom i krčmom — »Zrinski«, ali je već stizao »Tapredov« autobus, pa i »idž-jadž« opjevanog zagorskog »cuga« koji se dimil, ništa manje od tvorničkih »raufangof«. Julije je bio nastanjen u nevelikoj zgradi na izvanjskom rubu parka, »koštiral« se je kod susjeda, računovode Krycera, pa su meni predlagali da se družim sa svojom vršnjakinjom — Ginkom, ali kad mi je u donjem dijelu parka par puta ponovila isti štos: »amore mio — adio **caranio**«, meni je bilo dosta! Privlačio me je, međutim, pogled prema otvorenom prostoru: polje se prostiralo sve do Stubičkih Toplica (vidio se park) kamo se moglo otpješaćiti i okupati u kadi (bazena još nije bilo!), a uvečer je taj prostor znao oživjeti: čula se djevojačka pjesma (žetelačka?), a dečki bi u sumrak napikavalii loptu... Ali ja sam se gubio. Riječi pjesama nisam znao, a dečke nisam razumio, govorili su drugačije nego njihovi vršnjaci u gradu, a bilo je redovno premalo vremena da im se približim. Uostalom, ni oni nisu pokazivali zanimanje za mene. Dakako, dijelila nas je socijalna pregrada u obliku jezičnih razlika: tobože, bio je to hrvatski jezik, ali ovdje posebno bogat različitostima. Da bih razumio njihov jezik, morao bih češće dolaziti u Zagorje i igrati se njihovih igara... U ratu sam dosta dobro naučio čakavski, pa me je gazdarica u Zbičinama na Cresu prepoznala kao »fijumana«, ali je goranski kajkavski govor bitno različit od zagorskoga! Uostalom, imao sam dva predsjednika-kajkavca, pri čemu je prvi svoj Kumrovec potisnuo u korist »službene« beogradске ekavice s natruhamama russkog jezika Kominterne, dok je drugi poželio obnoviti hrvatski jezik arhaizma, pa su i novinari ponavljali njegove misli »glede pitanja europejskoga« (tako u Eugena Kvaternika!), ali već je na predizbornim plakatima osvanuo autentično kajkavski poziv: »leve iti ne!«, gotovo je pak oporučno odjeknulo njegovo, u smutnji izrečeno: »ki bi da bi«!

Križanićeva ulica

Doduše, najprije sam se morao upisati u III. realnu, dakle u staru zgradu na Wilsonovu trgu, očito pretplaćenom na američke predsjednike (kasnije: Roosevelt), ali ona nije imala sreće sa mnom; u drugom sam semestru obolio, na rekonvalescenciju sam otišao u Srebreno, bio sam pod stalnom liječničkom pacijentom (stalno ti hilusi!), pa su roditelji odlučili da me smjesti u moderniju, čišću zgradu, a to je tada bila II. realna u gradskom frtalju koji je

ubrzano dobivao svoj moderni oblik i nudio bolje stanove. To se očitovalo i u drugačoj strukturi razreda. Dospio sam tako u II.b razred, dakle inovjerački radi mogućnosti paralelne nastave katoličkog, pravoslavnog i »izraelitskog« vjeronauka. Evangelički nije bio predviđen, pa smo, Stjepan Sons s obaveznom mamicom (ne šalim se, kroz sve razrede!) i ja osobno, imali dvaput tjedno po slobodni sat koji sam koristio za »dopunsku prehranu« u obližnjoj slastičarni s odličnom halvom (kamo su nestale te halve mramornog dizajna?). Meni se znao pridružiti i treći protestant, Gorup (zvali smo ga Gojup). Njegov je tata bio direktor tvornice »Ovomaltine« u Borongaju i sponzorirao je školu s ovim napitkom, uz koji sam uzimao i vaseržemuš kod podvornika i rebro čokolade (ukupno: 2 dinara). Takva je podijeljena kateheza bila atraktivna i po tome što su tih dana našim hodnikom paradirale puce iz II. klasične (ista zgrada, sjeverni ulaz). Sjećam se Ksenije Ćelap (mama: papirnica na uglu Kazališnog trga — službeno: Kralja Aleksandra I. Ujedinitelja — i Savske), a od Židovki uskoro sam neke upoznao i osobno. Ukratko: fešta bar za oko! Razredom su dominirali Židovi: bili su uglađeniji, od kuće su znali nešto njemački koji je kod kuće vrijedio kao »Kinder-und Hundesprache« (rabio se pred djecom kad se nije htjelo da razumiju roditeljske tajne — upozoravalo se »vor dem Kinde!«, za pse je to pak bio zapovjedni jezik: »auf!«, »pack an!«. Na tip Židova kakvih sam se sjećao s ulica poljskih gradova jedva me je itko podsjećao, možda samo Halpern, čak je ime bilo poznato iz ruske literature: Rusi bi ga pisali Gal'pern i prodavao bi u Oleše najbolje kobasice, u »Zavisti« dakako! Naš je dečko bio odjeven u crno, visoke cipele s primjetnim žnirancima, a prodavao je najprije »šapirografe« iz kućne radinosti (ploče premazane nekom voštanom tvari, ljepljive zapravo), kasnije kad je došla konjunktura u povodu geometrijskih crteža, onda rajsbrete s »patentom«, lenjirima koji su se pomicali duž daske, a da se nisu odvajali. Kupovali bi od njega, jamačno je dolazio iz siromašne *mišpohe*, valjda galicijske? Jednog sam kolegu već poznavao, ali ovdje moramo otvoriti novi *paragraph*: riječ će biti o

Telepatiji na liniji Tennessee — Zagreb.

Naime, u vrijeme dok sam ovo pisao, javio se telefon, a s njime i ime dotičnog kolege: bio je to **Aleks Cuker**. Doživio sam stres! Nakon 70 godina javlja se glas prijatelja za koga si mislio da je *lost in a turbulent century*. Odakle ti? — Iz Amerike. — Gdje si? — U državi Tennessee. — Aha, TVA (sjetio sam se projekta iz 30-ih: Tennessee Valley Authority), Da, ja sam sada fizičar, bio sam jedan put u Zagrebu, »Ruder Bošković«, ali tamo za tebe nisu znali, sad sam te dobio... Tamo nisam imao *access*. — Onda sam se ponovo sjetio svega. Naime, Alekса sam upoznao vrlo rano, u Kranjskoj Gori, na skijanju kakvoga tada nije bilo, a ponajmanje u hotelu »Erika«, smještenom uz cestu na Vršič, ali negdje nisko u rupi, ni »trotl-livade« blizu nije bilo. Duž neke, oprostite, »vodoserine«, moglo se odsanjkati u »grad« — da je pao snijeg. I dok su štovani roditelji odlazili »Slavniču«, u centar ferijalnog zbivanja, dotle smo se nas troje (i Aleksova mlada sestra!) imali »*sigrati*«, kako bi to rekla gospoda Cuker, očito i po stilu pomodna (»pony frizura« 20-ih god.) Bećanka (tata je nosio pumpe-

rice i radio u Wienerbankvereinu, Jurišićgasse...). Tako je počelo prijateljstvo koje se u školi nastavilo, a osobito kada smo postajali pravi pubertetlje, više skloni idejnim disputima negoli zirkanju kada će koja »zgodnička« mimo nas proći. Ni na zrinjevačku promenadu nismo nedjeljom odlazili, katkada na Sljeme, najviše smo se pak zadržavali na Mažurancu i razglabali o Kristu i... komunizmu. Tu nam se pridružio Grgurić o kojem ću morati opširnije govoriti. Htjeli smo se nekako i udružiti, pa smo govorili o našoj »demokraciji« osobito kada se Aleks počeo spremati za put u Ameriku. Onda je i otisao. Pisao je iz N. Y. o demokratskim slobodama, za nas u Stojadinovićevoj Jugoslaviji nezamislivim, ali se najviše divio Central Parku. Nekako smo se bili »zavjetovali« da ćemo tom idealu ostati vjerni. Bar među nama. Zapravo i jesmo: Grga je kao antifašist poginuo, stigao je... do Petrinjske, Aleks je kao vojnik US Army stigao valjda do Elbe, ja u NOVH do Zagreba: nije isto, ali je slično. Nekoliko sati poslije telefonskog razgovora upitao sam se je li to bio san, sve mi se činilo nevjerovatnim. Pogledao sam na stol: na stolu je ležala adresa Alexa Zuckera s nazivom mjesta i kodom u državi Tennessee. Dakle, ipak: telepatija, ha?

149

»*Viribus unitis*«

Desilo se to valjda u petom b razredu ili možda u šestom? Svakako, već smo učili latinski. Profesor Rendjeo bio je poznatiji kao numizmatičar, bio je to stariji gospodin s usnama šljivine boje, dobrohotan i ne osobito pedantan, i ja osobno nisam mnogo naučio. Naučio sam rečenicu »Elephanti magni sunt sed oculos parvos habent«, po koju obvezatnu mnemotehničku pjesmicu kao »ante, apud, ab, adversus / circum, circa, citra, cis«, i to bi — za tada — bilo sve vrijedno spomena. Kasnije je došao suplent Šime Jurić koga će mnogi poznavati iz Odjela za rukopise Sveučilišne knjižnice na Marulićevu trgu. S njime je stigla poslovična »Gallia est omnis divisa in partes tres...«, a i razred se počeo dijeliti na frakcije. Pod Rendjeom tih dioba još nije bilo, čak je — u kritičnom slučaju razred pokazao svoje jedinstvo. Odlučili smo bili, naime, izdavati naše »zidne novine« s latinskim nazivom kakav smo svi razumjeli! »Demokratski« smo izabrali i uredništvo i pristupili »poslu«. Zapravo smo se igrali, zezali se, i upravo nas je to »koštalo glave«, naravno metaforičke — za sada... Za te je »novine« Grga napisao pjesmuljak u kojem se Mirogoj pretvarao, rime radi, u »Mirni gaj« i sve u tom stilu... skromno, pobožno rimovano. Bio mi je bliski prijatelj, pa sam sebi dopustio zez! Je, kaj se bumo tu pravili? Ne bumo valjda već sada na grobeka mislili? Da, htio sam se Grguriću narugati, uz Fredija Ašnera najboljem daku, sinu HSS-ovskog djelatnika u kotaru/srezu Livno! U to se vrijeme već reklamirao veliki pothvat: spremalo se izdavanje »Hrvatske enciklopedije« (v. Mate Ujević), pa sam se našlio pišući s humorom ili bez njega tobožnje »natuknice«. Jedna je bila posvećena »samostanu« i Grgi! »Samostan« sam odredio kao ustanovu u kojoj bi svoje mjesto našao Grga uz uvjet — da se pod istim krovom nadu i osobe ženskoga spola! I tu je planulo! Moje prijateljsko zezanje odjednom je postalо svetogrdem. I to je trebalo istrijebiti —

u zametku. Tako je bar mislio kateheta Markov! Sazvao je razredno vijeće, obavijestio direktora Potočnjaka i istraga je mogla početi.

Redom smo pozivani u direktorov kabinet na saslušavanje. Branili smo se šutnjom: dogovorili smo se: nećemo odati ni tko su članovi uredništva niti autore članaka. Izdržali smo, prijetnja *consilio abeundi*, dakle izgona iz škole za autora inkriminirana članka, visjela je nad nama i to je stvaralo solidarnost. Ali se onda tribunal dosjetio: trik je bio stari, ali ipak učinkovit. Razrednik je imao priopćiti rezultate istrage: krivac je Aleksandar Klajn, protiv njega će biti poduzete disciplinske mјere... Bio je to visoki dečko iz zadnje klupe, dobar dak koji se nije ničime posebno isticao, ali je tribunalu pasao: Boga je mogao huliti samo — Židov! Antisemitizam je od Zagreba bio daleko, ali zašto ne? Nisam mnogo razmišljao: digao sam se i kratko izjavio: članak sam napisao JA! Razrednik i diša su se povukli, nastavničko vijeće je sazvano za idući dan. Znao sam, sramotno bi bilo protjerati odlikaša i uz to odreći se visoke školarine kakvu je shodno cenzusu plaćao moј otac. Prošao sam dobro: s ukorom nastavničkog savjeta i jedinicom iz vladanja — za sada... Post factum saznali smo da nas je branio uvijek ironični profesor Drvodelić. Engleski obrazovan, kasniji autor engleskog rječnika, očito frustriran zbog toga što ne može predavati strani jezik koji je volio, nadoknadivao je to time što je predavanja hrvatske književnosti ukrašavao izrugivanjem Maretićevih primjera iz stilistike (paradoks: »igoibos ijošmuje — zima« tako je čitao) i nudeći nama svoje temeljito poznavanje europske renesanse. Dakako, uši smo čulili kad nam je pričao o kultu falusa u starih Grka, o žemlama koje i danas imaju oblik ženskih organa (provjerite u podvorniku!) ili pak o karnevalesknosti, dakako i Dubrovnika: »Primorja naša sva u ništa sila zbi / Dubrava ova ravna se **po sebi**«, izgovarali smo, dakako, krivo (»poštujte njihov metar, tak se ni u Kistanju — Sterija — ni u Bišću — Bilbija — ne govori, kaj ne?«). Popa Markova nisam imao čast upoznati, ali mi je jasno da je bio sušta protimba Drvecu! Medutim, on je imao puno pokriće: beogradsku vladu tada je i u *oblasti prosvete* zastupao slovenski pop Anton Korošec! Crkva je bila »pri vlasti«. Stoga su i neki drugi professe kundirali kateheti: nacija je došaptavala jednome neka nas ukori jer smo »novine« naslovili imenom austrijskog bojnog broda koji je, hvala našim mornarima, potopljen u *Pulju* — za kaznu, a drugi koji je u svima nama prepoznao bezbožnike očitao pridiku o tome kako rat lijeći od bezbožništva jerbo »kad proveđeš jedno vrijeme u blatu streljačkog jarka, drugo ti ne preostaje nego da se okreneš milostivim Nebesima! Ali su takvi ipak ostali u manjini, a mi smo ostali bogatiji za jedno iskustvo više! Prekapat će po našim uvjerenjima drugi i moćniji od popa Markova jer, rugao bi se Drvec: *ko bosiljak seje, njemu pelen niče...*

Hella Brunner

U drugoj polovici tridesetih na skijanje sam odlazio na Pokljuku. Tamo je snijeg bio zajamčen. »Smučarski dom« bio je tada, uz Kranjsku Gopru, stjecište

gradanske elite. Tamo su dolazili iz Zagreba Carnelutijevi (Renzo i Tito?), Pa-spe od elektrouredaja, dolazio je iz Beograda »gazda« Živko sa suprugom Valentinom koja se ponosila ranom, zadobivenom u gradanskom ratu u bijelom »šupljem bataljonu«, a grotesknost njihove dokolice u Sloveniji, spoznao sam kada je »gazda« gospodski teturao cestom punom konjske balege (to se zvalo »smučanje«!), a pred njime su se ispriječile seljačke saonice kojima je cesta zapravo pripadala (»gospod zakaj ne greste po svežem snegu«?). »Gazda« se ponio dostoјno beogradskog industrijalca: istrgnuo je furmanu bič i ošinuo ga, psujući mu »majku slovensku«. Tako je to bilo na Pokljuki! Ali je bilo i mladih Slovenaca, koji su tamo trenirali na skakaonici, zapravo cijela reprezentacija: od Palmeta, preko Klančnika, do Dešmara (?) s trenerom Zupanom koji nas je sve znao zabavljati umijećem hipnoze, a i nešto druge mладарije, mojih godina. Uveče bismo kartali ili igrali kvarteta, a bilo je i prilika za dački flert. Tu sam upoznao Hellu Brunner, kćerku švicarskog diplomata, i rado sjedio u njezinu društvu. Nismo pričali, igrali smo se, a ja sam, flertu nevješt, stalno crvenio — kada bih god ime Hellino spomenuo. Njezino mi je okruglo, suncem opaljeno lice, ostalo u sjećanju. Ušlo je pod kožu. Prvih dana travanjskog rata, prolazio sam Vončinom ulicom. Grad su znale nadlijetati »štuke«. I odjednom sam zadrhtao. Prolazio sam mimo rezidencije Brunnerovih. Pojavila se misao: bude li uzbune, pozvonitiće na vratima, kuća je sigurna jer je to neutralni teritorij, otvoriti će mi Hella, a što će biti dalje, neka sudbina odluči! Naravno, uzbune nije bilo, »štuke« mi nisu pomogle... A onda se desilo »ono«: čitam Ti ja u miru memoare Branka Polića. Saznajem: on je Helli hofirao na istoj Pokljuki, samo u drugo »vrime godišća«. Ali je s njom i plesao kod Coronellice. Pri tome je nosio rukavice kako bi »Helicu« (!) štitio od vlastita znoja... A kako bi se tek ja preznojavao? Pojavila se ljubomora — poslije više od 60 godina! Nisam učio kod Coronellice, što više, prezirao sam kolege koji su redovno odlazili i hvalili se »krenchenima«. Prezirao sam taj oblik društvene zabave, pa sam plesati naučio tek kod »Mundusa« u Skradu 1944. Ali neke stvari izlaze na površinu tek pola stoljeća kasnije, tako je to s propuštenim prilikama. Ali bi mi morala ostati utjeha: ionako sam bio obećan drugoj. Branko... bila je Židovka! Ako si poznavao Nenada i Predraga Heruca, morao bi i Veru poznavati...

Godina smutnje velike

Godina 1938. nagovještavala je nova velika iskušenja. Nedavno iz Beograda s karakterističnim gimnazijskim *kačketom* pristigli Hans Braun (ridega Ivu Brauna već smo imali) ojačao je protestantizam u razredu, ali je uskoro morao mijenjati identitet: od Austrijanca postao je Nijemac: Ostmark nije priznavala austrijsku naciju, a iz Beča stizale su i inače zloguke vijesti i po koji izbjeglica. Zatvoren je austrijski *Verkehrsureau*, Hansov je otac ostajao bez posla...

Premještavali su se i naši športski interesi. Tenis je uskoro potpisnuo nogomet. Već smo napamet bili naučili sastave momčadi »Gradanskog« i HAŠK-a (ni danas mi nije jasno kako je, zazirući od »Dinama«, predsjednik cijele Repu-

blike htio u novom klupskom imenu sjediniti dva, i socijalnim oznakama, su-protstavljenia kluba? Zamislite samo plave bekove, Hugl — Brozović medu koje upada crveni »Medo« — Medarić ili momčad s dva golmana: Urhom i dugačkim Žmarom, groteska, zar ne? Naravno, rabili smo onomad englesku terminologiju: znali smo kaj je korner i kaj je ofsjajd, pa nije danas jasno kaj mu je *Ljubav u zaledu* dok u Ferića imamo *Andela u ofsjajdu*? I sad su odjednom na Šalatu stigli tenisači s Davis-cupom, trojica naših mušketira: Punčec, Palada, Kukuljević + Mitić iz Beograda. I počeli su pobjedivati: Čehoslovake pa Nijemce, do USA ipak nisu stizali: ridokosi Donald Budge bio je, uostalom, u drugoj zoni! Ali je jezik tih dvoboja bio drugačiji. Dobro, s brojanjem je nekako išlo, samo nisam nikako mogao shvatiti zakaj se veli forti — *lef*, a kod Mr. Browna se za nulu kaže zero ili pak naprsto »o«? A kad bi Punčec lijepo von Crammu zdrnjafal, publika bi vikala »šot«, kaj je pak to značilo? Puno kasnije sam te fineše shvatio, ali sa Šalate više ne čujem tenisku buku kad Ivanišević pobjeđuje, ali u Wimbledonu, *so far away!* Naravno, ono »šot« nije značilo »lijepo« nego naprsto »udri!«, a čim se približavala finalna utakmica s Njemačkom, za ljepotu igre Šalata se nije brinula. Kad je pobjeda u izgledu, ljudi postaju suroviji, zakaj bi kibici bili bolji? Posebno je publika postala okrutna kad je na scenu stupio Menzel koji je prije godine dana igrao za Čehoslovačku, a sada je kao sudetski Nijemac ušao na teren ATK s oznakama trećeg Rajha i stao u istu vrstu s von Crammom, navodno Hitlerovim ljubimcem, a uz to, još navodnije, pederom. A svi dobro znamo što takve glasine za kibice znače... Treći je igrač, Henkel, bio manje zanimljiv, bio je osuden na poraz. Shakespearovim jezičnim odbrojavanjem drama je mogla početi. Klimaks je došao kada su na scenu stupili najbolji: nekadašnji skupljač gospodskih lopti, žustro dijete sa zagrebačkog asfalta, Punčec s jedne strane mreže; dugajlija pak s izgledom čaplje, jedan od krivaca za sramotno povlačenje Čeha u njima namijenjeni protektorat s druge strane... A prema »Pemcima« publika je ipak imala dozu sveslavenske, ilirske, radićevske simpatije. I kad bi Menzel dizao reket da loptom ošine hrvatskog protivnika, publika bi urlala — »HOO...«, a čim bi se reket spustio, slijedilo bi — »RUK!«, lopata bi se nemoćno zanjihala, a ruka sa spremlijenom loptom ostala u zraku. I tako nekoliko puta... sve dok ne bi lopta završila u autu (engl. *out*). Publika je dobivala bodove, Nijemci su ulagali proteste, ali što je tu je... Punčecov je bio *match point i the game was over!* A spoznavali smo još nešto: valjalo je učiti engleski! Ne samo tenisa radi. I to usprkos tome što nam Chamberlaineova kišobranska politika nije bila po volji, a njegovo smo prezime znali čitati kao *J aime Berlin*.

U HNK se te godine davala Čapekova drama *Bijela bolest* (*Bila nemoc*) s Dubravkom Dujšinom kao liječnikom koji je mogao spasiti čovječanstvo ucijenjujući diktatora oboljela od smrtonosne bolesti. Dakako, bezuspješno: diktator je srljaо u rat. Predstava je odgovarala trenutku: publika ni ovdje nije ostajala ravnodušnom, kraj je dočekivala ovacijama, a pojedine skupine su pri izlasku na trg pozivale na organiziranje dragovoljaca koji bi branili Češku — Hlinkina Slovačka se ionako već sama bila otpisala. Dakako, bile su to tlapnje u vrijeme

kada su dragovoljci koji su, bezglasno se krijumčareći u Španjolsku, već zatvrađani u francuske logore sve u duhu »demokratskog« nemiješanja u unutrašnje poslove susjedne republike, koja je naočigled Europe izdisala pod nacističkim bombama i »caudillovim« terorom. Ali tu, na Šalati i na Trgu kralja Alexandra nešto sam osjećao: radanje svog i našeg antifašizma, ma koliko u benikicima još bio...

A engleski smo tada već pomalo učili. Olga i Ina (Schwarz — Ehrlich) preuzele su organizaciju ferija pod šatorima na Bohinju za mene, Alela i pridružena nam Bondija, i ugošćavanje engleskog dečka, brata zaposlena u Shellu, gospodina Riederera po imenu Charles — uz uvjet da se u *campu* govori samo engleski. Fizički, nemetaforički, vrhunac tog engleskog mjeseca bio je naš uspon na Triglav! Charles nas je naučio i neke engleske skautske pjesmice, jedna od njih glasila je otprilike ovako: »*London s burning / bis /... fa... fa... but there is no water!*»

Te je godine počelo i moje druženje s Aleлом, što je bio dječji izgovor pravog imena »Ariel«, a ovo je pak u službenom, školskom zvučanju imalo glasiti »kraljevski«, dakle: Aleksandar Švarc, učenik petoga be razreda II. muške realne gimnazije! Ovom su druženju pomogle Olga i Ina. Dogovor je glasio: jedanput u tjednu ja ručam u Hatzovoj, u drugom tjednu Alel na Mažurancu, zajedno ćemo i učiti, a naše će majčice imati mogućnost ausganga! Tako sam upoznao i druge Ine bliske osobe: sluškinju Haniku (jako dobre juhe od kiselice koja je očito kasnije nestala sa zagrebačkih jelovnika) i prijatelja Miroslava-Frića Juhna. Ali je ovo druženje pripalo zapravo starijim, razredima kada se i razred brzo mijenjao. Sazrijevali smo u drugim prilikama...

Za sada je »Rit na balkonu« bila samo tiskarska greška od »Rata na Balkanu«. A taj se približavao...

Nastavak slijedi

Ante Armanini

Saxofonija

(ULOMAK IZ ROMANA)

154   1. *Nervus facialis predsjednika Tukija i ostala svjetska događanja*

Sloboda u postmodernom smislu postaje još jedna velika priča puna buke, bijesa i policijske budnosti nad svakim slobodnim činom.

A te večeri probudila se kao neka strašna morska neman stara bolest predsjednika Tukija, koji je prije nekoliko godina ozlijedio oko, jer sve se vraća i jer sve se plaća, hoćeš ti to ili ne. Neko vrijeme ozlijedeno oko je mirovalo, gledalo božanski mirno ovaj naš hrvatski život i ove naše hrvatske živine, mene, tebe... kao komarce, gledalo je sve te ručkove s kardinalom, gledalo utakmice, gledalo sve te ljudoždere iz Monetarnog fonda, kao i one dušodere iz Pentagona.

Pa je odjednom nastao pravi mrak oko predsjednika Tukija, oko je podivljalo od viška zbilje, od viška slika, od viška papira, tajnih vrpca, javnih demonstracija blještavila sile, tukijevske posve specifične »Wille zu Macht«, nego što! Jer njegove opservacije na temu ludog Nietzschea nisu bile bez stanovitih primisli o zamjeni teza, kao što se govorilo, i što je bila najtajnija od svih tajnih zamisli velikog Tukija. Da. Ni manje ni više, neka Pentagon zna s kim mu je imati posla, a ne s nekom kuharicom. A oko je faktično i anarhično otkazalo poslušnost predsjedniku, pomračilo se kao mjesec kojeg prekriva taman oblak.

Ner — vuuuus.

Prije svega nervi, jer oni su ona tajnovita svemirska rupa u koju tone predsjednik Tuki kad upada u neku novu veliku akciju, kao takvu. Nervi su njegova predsjednička lenta, njegov najdublji prilog hrvatskoj povjesnici. Nervi kao kruna političkog uma predsjednika Tukija, ali i posve slabi, gotovo ženski nervi, prema stručnom uvidu državnog okulista. Nervi kao najveća snaga i kao

najveća slabost ove još slabašne domovinske sile, koja je i sila i čisto sljepilo, kao i svaka prava sila.

I tako je taj kučkin sin, taj državni okulist, po kratkom postupku, kao da je pijan, problem Tukijeva predsjedničkoga zdravog vida prebacio hitrim teniskim udarcem na polje psihiatrije, kao da ne zna što to sve znači ili može značiti, posebice u kontekstu najnovijih vrlo složenih Tukijevih manevara prema Pentagonu. Ili on ipak jako dobro zna, i sve je to učinio pod tajnim sugestijama Pentagona i njegovih ucjenjivačkih prijedloga predsjedniku Tukiju. Jer postoji i ta verzija svih onih priča o »balkanskim ratovima«, kako je to nabacio cinično grof Pizzamenn, a u koje smo i ne znajući zagazili do nosa, tako da nam sada Pentagon može posve u svrhu kozmetike mijenjati osobni opis i pri tom se praviti da nemaju ništa ni s predsjednikom Tukijem ni s njegovom svitom, prije svega s ministrom vanjskih, unutrašnjih i svih ostalih poslova, grofom Pizzamennom.

Sve to dobro zna i sam predsjednik Tuki kad je gotovo patničkim licem objavio svima koji su ga željeli slušati da umjesto mraka vidi samo svjetlost, da mu sve blješti pred očima, kao da ima treće oko posred umna čela.

Činilo se da je to slijepo oko predsjednika Tukija kao nekom nebeskom intervensijom odjednom progledalo, ali u posve krivom smjeru, pa se činilo kao da Tuki vidi nešto što ostala živa bića ne vide, pa se užasu toga strašnog sagledavanja oko istodobno otvorilo i zatvorilo, posve autistično, otkazalo sve svoje dužnosti i funkcije predsjedniku Tukiju, i to upravo kada je najviše trebalo da jasno vidi u mraku najnovijih ratnih dogadaja.

Svi ili većina oko predsjednika Tukija su tvrdili da je to sada već pravi rat. Svi, manje ili više su se pripremili za pravi rat, ali ih je predsjednikovo slijepo oko progledalo kao obične slijepce, sve. Samo predsjednikovo slijepo oko, jedino na ovom svijetu, vidjelo je da to nisu nikakvi ratovi i da druga strana jedva čeka da padne u zagrljaj predsjednika Tukija. Pa su se izredali brojni susreti, više od pedeset puta, tako da je suprotna strana jako dobro upoznala poglede predsjednika Tukija na svjetsku situaciju, ali i nervus facialis predsjednika Tukija, kojim je Tuki video samo svjetlo tamo gdje su ostale obične teleće oči vidjele samo mrak, krv i zločin.

To što je Tuki video vidjelo je samo jedno, i to ono bolesno oko, jer drugo oko je vidjelo posve normalno sve što i svi ostali ljudi, zdravo kao kap rose. Ali se Tuki izmedu oka koje je i u najtežem mraku vidjelo pravu božansku iskru i oka koje je vidjelo tamo samo mrak, krv i zločin opredijelio za svjetliju verziju mraka. Tuki je vjerovao samo u ono što je htio vidjeti i tu je rastao ili umirao čitav njegov svijet. Nije bilo načina da ga se uvjeri u nešto posve drugo, u ono što je njegovo zdravo oko jasno vidjelo, ne, jer Tuki je tako htio. Tuki je vjerovao samo svojem bolesnom oku, pa je razgovore oko predsjedničkog stola vodilo i nadgledalo samo ono bolesno oko.

Upravo ta činjenica da predsjednik Tuki vidi samo svjetlo gdje svi ostali vide mrak, davalu mu je u vlastitim očima aureolu božanske nepogrešivosti. Svi ostali, makar to bio i ostatak čitava svijeta, govore samo gluposti, jer ne

vide da nas na kraju tamnog tunela čeka opet i samo božanska svjetlost nepogrešiva Tukijeva uma, kao neke rajske poljane koje opet i samo vidi sada opet nepogrešivo oko predsjednika.

Ali ono što je uz nervus facialis najozbiljnije ljutilo Tukija bila je činjenica da je i sam Pentagon bio na strani mraka. Ili na strani zdravog oka. Pentagon je uporno sipao mračna propagandna izvješća koja su posve demantirala optimizam predsjednika Tukija. To se nije moglo trpjeti, to da jedan Pentagon tvrdi nešto posve drugo od nervusa facialis predsjednika Tukija. Kakvi su to saveznici, sve je to samo američki Bizant, bizarna je opservacija kojom je grof Pizzamenn zarazio predsjednički um.

Što samo ti u Pentagonu misle, ti svjetski diletanti! Kao da je Tuki nekakav zagorski budalaš, zgubidan, bolesnik? Što oni misle? Em smo Horvati, a ne nekakvi Pentagonci, Patagonci, gljive nuklearnog rata pojeli su im i one zadnje tračke uma, ha!

A pri tome predsjednik Tuki i čitava sjajna generalska svita bori se za slobodu svoje zemlje, kao slobodu na n-potenciji, kao slobodu budnosti uvijek i samo nad dragom nam domovinom. I kako samo ta sjajna svita na čelu predsjednika Tukija, svi ti sjajni Rojsevi i Mercedesi tumače tu novoosvojenu slobodu? Kako?

Kako?

Vrlo jednostavno. Tuki je bez kompromisa, Tuki odbacuje, Tuki lomi dileme, Tuki ukida pitanja, Tuki dopušta krizne situacije ili ih briše, Tuki upada u tude glave, Tuki lomi srca djevojačka, Tuki proglašava, Tuki ne proglašava, Tuki je tolerantan dok on to hoće, Tuki je netolerantan kada ne želi glumiti toleranciju, Tuki prividno opršta sve, Tuki voli sve žive, Tuki voli sve mrtve, Tuki vas gazi s ljubavlju, Tuki vas pazi, Tuki vas gura u šutnju, Tuki vam daje riječ, Tuki vam donosi slobodu na srebrnom pladnju, Tuki vam nudi pitanja, Tuki vam nudi odgovore, sve dok vam ne zatvori usta u posve Shakespeareovu smislu: — Dosta, bagro, ostatak je — šutnja! Tuki je taj koji vas na kraju svake svoje retoričke jurnjave zaustavlja tako da vam ne padne na pamet pitati ga bilo što! To ne! Jer uvijek ostaje ono neizgovorenno, teško i duboko »Dosta!«, što posve prirodno prati stoku sitna zuba, da se zna! Itakodalje.

I zato je Tuki toliko sklon pomiješati posve laganom kretnjom stare bogove krví sa starim boginjama tla, stare vjekovne patnje pomiješati sa žestinom mlađih životinja, pa Tuki zapravo i jest i nije pravi vjernik, zajedno sa svojim Rojsevima i Mercedesima, koji su otkrili vjerski zanos u svojim sjajnim lubanjama kao novi ukras na generalskim sjajnim uniformama.

A Pentagon je u međuvremenu pribavio brdo informacija o nervusu facialis predsjednika Tukija i počeo svijet obasipati izvješćima koja su vrvjela dezinformacijama i humorom, kao da su bili namijenjeni upravo tom istom bolesnom nervusu facialisu. Jer, unatoč svemu, unatoč Pentagoncima, unatoč Patagoncima i svim mračnjacima koji sipaju mrak kao autentične patagonske glji-

ve i sipe, nervus facialis predsjednika Tukija gledao je i dalje na ovaj svijet posve optimistično, kao da želi vidjeti samo svjetlu stranu ovog svijeta. Zapravo predsjednička logika nije ni u ovome posve griješila, sve prije, jer se ono »bolje sutra« u predsjedničkoj kuhinji sve bolje pretvaralo u bolje — danas. Utoliko je svaka utopija s pozicije predsjedničkog nervusa facialisa bila posve logična, mudra i istinita.

»Oko, oko, oko — naokolo« — to je bio sažetak svih Pentagonovih papira pročitanih okom nervusa facialisa predsjednika Tukija, iako je u međuvremenu predsjednik Tuki postao napola slijepac, a ovo »napola sljepilo« pokazalo se samo kao blago previđanje takvih sitnica kao što je bila prolivena krv tu i tamo na bojišnici, tu i tamo oko Vukovara, tu i tamo oko nekih manjih mesta u Hrvatskoj, naravno.

Je li to bio daltonizam? — nije posve jasno i ostat će tajna do kraja svijeta. Ali je bilo jasno sve do Pentagona da čovjek ne vidi i da ovaj čudan slučaj političkog daltonizma ukazuje na blisko i posve teško sljepilo. Naime, da će predsjednik Tuki oslijepiti, posve.

Ali sada napola slijep predsjednik Tuki koristi svoje slijepo oko ili napola slijepo oko da svuda oko sebe vidi samo znakove tajnih zavjera, znakove neprijateljskih poruka koje mu rade o glavi. Ni najbliže nisu poštedeni ovakvih teških sumnjičenja i sumnja. Ni u koga nije Tuki vjerovao kao u svoje slijepo oko, sve ostalo je bio samo znak zavjere, bune i obaranja legalnog predsjednika.

A kada se general Zagorec vratio iz posjete Pentagonu, počeo je oprezno za predsjedničkim stolom: »Maca... kao... svjetski... problem.« »Maca?« pita kao da ne vjeruje svojim ušima nervus facialis predsjednika Tukija: »I što je danas za ručak jela maca?«, prebacuje duhovito na domaće mačke sve svjetske probleme predsjednik Tuki, kao da razumije točno o čemu je riječ, iako u prvi mah nije shvatio aluziju.

Pa se sjetio potom čitave priče zbog koje je general Zagorec odletio mujevitom u Pentagon, sjetio se dossiera s naslovom i podnaslovom. Naslov je bio: »Mačak Vanzemaljac«, a tema je bila od najvećega državnog i političkog sadržaja, prava državna tajna dviju najvećih vojnih sila svijeta, hrvatske i američke. Vijest je bila kao za Nobela: Hrvatska vojska kao jedna od najvećih vojnih sila svijeta, zajedno s američkom vojnou silom, sudjeluje u istraživanju nepoznatoga letećeg objekta koji je sletio negdje u Lici. Prema svim obavještajnim podacima, koje je Pentagon poslao u predsjednički ured, lukavi pilot je napustio svemirsku letjelicu neposredno nakon uspjela spuštanja, negdje u regiji Teslina rodna mjesta, pa postoji opravdana sumnja da je to još jedna od opasnih posljedica Teslinih pronalazačkih darova, koje djeluju naknadno, naime da su s nepoznatog planeta poslali pilota da stupi u kontakt s Teslom, ali nažalost prekasno. Nekako se saznao da je nepoznati pilot mačak, nazvan u svim službenim dokumentima Pentagona: »Mačak Vanzemaljac«. Hrvatska i američka vojna sila sada zajednički istražuju slučaj nepoznatog došljaka ili zajedno traže ilegalnog svemirskog pilota medu običnim mačkama. Prvi koji je posve nevin uletio u obavještajne mreže dviju najvećih vojnih sila svijeta, hrvatske i am-

ričke, bio je jedan običan mačak koji nije ništa znao o pilotu i o letjelicama. Ili se samo pravio da ništa ne zna. Pa su ga specijalci uzeli u obradu, čupali mu brkove i palili repinu, kao da je sam vrag pred njima, kao da se sam nečastivi krije u tome jadnom mačku.

Predsjednik Tuki inzistirao je da se mačku prije svega istraži identitet, da mu se pobroje geni hrvatski, američki ili svemirski, pa da se tek onda prijeđe na jače metode istraživanja, ali Pentagon nije gubio vrijeme: dohvatili mačka i pozvali Tukiju da im dade formalno odobrenje za specijalne obrade uhvaćenog mačka. Zato je general Zagorec morao hitno u Pentagon i zato je tako oprezno počeo za stolom o maci i mačketinama.

A prije svega, predsjednik Tuki je hitno poslao tajni telegram Pentagonu da se istraže identiteti svih uhapšenih mačaka, pa da se tek preko opsežne identitetne akcije ustanovi eventualni uljez u pravi hrvatski, pa i svjetski ili američki identitet, što je izazvalo buru negodovanja s američke strane, jer nijima riječ identitet ne znači ništa, oni to bacaju sve u jedan lonac, kao i slične bizarne bizantinsko-američke frazete, kao što se izvolio duhovito izraziti predsjednik Tuki. Oni iz Pentagona su na to izgubili strpljenje i odbrusili su Tukiju da neka sam hvata vlastite mačke i neka sam istražuje identitet uhapšenih mačaka, pa je predsjednik Tuki još jednom stisnuo svoja stroga generalska ustašca i pokušao demonstrativno poljubiti grofa Pizzamennu u znak da ga samo on razumije. Vidio je oko sebe samo paukova i lopovska lica, svih koji su ga okruživali i imenovao ih je za prave i krvopijne paukove, ali paukove u državnoj službi i na državnoj skrbi, pa ih je i slušao i bilježio u svojoj bilježnici, kao paukove 1, 2, 3 i sve tako redom.

Tako se pauk No 18. upleo krajne nespretno u razgovor s Pentagonom, ali je smjesta bio izbačen s doručka za predsjedničkim stolom. Grof Pizzamenn načulio je smjesta svoje šišmiševske uši kao da je pravi vampir, kao da Pentagon hvata u pokušaju da siluje izvorni hrvatski identitet, pa je pri tome zaurlao na jadnog pauka kao na običnog pariju koji ne zna ništa o svojem horvackom identitetu. I da mu je bolje: ušutjeti!

A predsjedniku Tukiju se jednog trena učinilo da nevidljivi mačak Vanzemaljac sada mu maše repom pred njegovim nosom i pozdravlja ga veseljački iz svoje svemirske perspektive kao zastava na brodiću koji upravo prolazi pokraj njega i pozdravlja ga, maše li maše, tako mu se učinilo kao da je i on, mačak Vanzemaljac, dio zavjere koju mu smješta Pentagon, pomislio je to upravo kada se iz dvorišta predsjedničkih dvora začuo očajnički mačji mijauk.

Generali i njihove supruge odložili su noževe i čaše.

Teška tišina je preplavila predsjedničku dvoranu, lica generala su se zgrčila, a jedna generalica nije odoljela zovu materinskog srca i kao gonjena nečastivim odletjela je u vrt predsjedničkih dvora da vidi tko to muči našu mačku, našu musju, kako je rekla generalica, a koja očito uopće nije zanimala Pentagon, jer je to bila obična, kućna, debela mačketina, a ne mačak Vanzemaljac, dakako.

A tko zna, možda je to upravo mačak kojega traže najveće vojne sile svijeta, hrvatska i američka? To sada pita nervus facialis predsjednika Tukija. Pa se čulo tapkanje po dvoru, taptaptap, kada se generalica Šuš vratila izvana s velikom viješću: da se mačka ne porada nego da povraća!

Predsjednik Tuki klimnuo je glavom, njemu je sve jasno kao na dlanu, a generalica Šuš tumači svima da mačketina povraća gljive. Predsjednički nervus facialis nikako ne može povezati mačku s gljivama, kao da je generalica Šuš uhvatila mačketinu u krivolovu na gljivice u banskim dvorima, nećeš ti!? Predsjednik Tuki klima li glavom klima, jer mu tek sada ništa nije jasno, nakon što mu je sve bilo jasno, kao na dlanu. Generalica Šuš očito nešto muti, šuška kao da hoće mu reći nešto što je i njemu od početka svijeta i vijeka posve jasno: pa mačketine ne jedu gljive! Predsjednik pred čitavim Vrhovnim Štabom postavlja odlučno i veliko pitanje: odakle gljive u mačkinu organu varenja? Koji su državni organi odgovorni za varenje u mačkim organima? I slična svjetski važna pitanja, jer sve je u nekoj svezi, tajnoj i dubokoj, s pojavom mačka Vanzemaljca. Jer čitava stvar može ukazivati i na Pentagon, ali i na moguću neprijateljsku invaziju iz svemira, kao i na pravu diverziju, ako je mačketina pogjela ono što je bilo namijenjeno njemu — predsjedniku Tukiju.

Svi su zašutjeli.

Nikad u povijesti mačjeg roda mačke nisu jele gljive, kao prvo, pa je pitanje više nego taktički i strategijski zanimljivo, ali i — opasno, po svim šavovima, državnicičkim i intimnim. Što ako su i gljive ubaćene namjerno u naš ekosustav, kao dio gljivične diverzije na Hrvatsku? To je drugo pitanje, ali ne i posljednje, sve prije. Pitanja rastu na sve strane kao otrovne gljive, njuška nervus facialis predsjednika Tukija, na sve strane rastu opasne gljive pune iznenadenja i pravog otrova. I tko je gurnuo mačketini pod njušku otrovne gljive? Tko? Pentagon ili domaći izrodi, stoka sitnog zuba, zeleni i žuti vragovi? Generali više ne mogu jesti, nemaju volje ni kušati svježe povrće ni rotkvice iz Maruševca, ni šalatu sa Šalate, ni voćne kompote napravljene svojeručno od predsjednice Tukice, jer sve miriše na pravi državni komplot, da ne govorimo o pravom državnom kompotu, mravi su se probudili, papige se probudile, kao dio nekog teškog sna predsjednika Tukija, koji se i sam osjeća nelagodno, jer što ako se umiješala neka strana druga sila, možda i sam Pentagon, kao neki osvetnički duh, koji sada vlada zemljicom tako dobrom za veliki odmor?! Na kraju će sve svaliti na njega, na predsjednika Tukija, to da je on kriv jer nisu našli prokletog mačka Vanzemaljca, iako za njim tragaju dvije najveće vojne sile svijeta, hrvatska i američka.

Čuo se tresak vratiju na predsjedničkim dvorima, pa opet tresak, kao točka na kraju nerazumljive rečenice o kojoj će Tuki misliti i sanjati danima, kao o najvećem državnom problemu svih velikih problema svijeta.

Generali i generalice se zagledaju kao prave lude gljive, smješkaju se u nelagodi, pričaju o nečem drugom, trećem, o bilo čemu, a pri tome samo osluškuju napolju mrak prepun prijetnji, ljetni mrak koji krije u svojoj biblijskoj utrobi otrovanu debelu, kućnu mačketinu, otrovanu od strane neprijatelja i do-

movine nam i predsjednika Tukija. Možda. Pa je general Zagorac rekao kao da izgovara nešto što svi znaju, ali nitko nije imao snage izgovoriti pred licem predsjednika Tukija:

— Pa to je stvarno čudno, svi znamo da mačke ne jedu gljive i to je meni jako jako čudno.

— Što Zagorac hoćeš reći, pa sada?

To pita predsjednik Tuki kao da vodi za stolom odlučan boj, kao da ne razumije o čemu je riječ ili čak kao da je riječ o nečem opscenom, jer hvata generala Zagorca kako mrmlja mmmmmmm, pa je i Tuki upao do guše u mrmljanje mmmmmmm, kao da mu se muti pred očima, kao da želi na svaki način prekinuti svaku dilemu o mačjem pokušaju: 1/ ubojstva ili 2/samoubojstva. Ali se ministar vanjskih, unutrašnjih i svih ostalih poslova, grof Pizzamenn nije dao tek tako prekinuti u svojim teškim državnim dilemama:

— Ma ko bi mogaaaa, isusti, imat tako ludu potribu za trovat mačku s gljivan?

Rekao je to u jeziku svoga kraja, kojim se služi kad baš ništa mu ne ide od ruke, samo tada.

Tko? Pravo pitanje, ali tišina vlada za stolom kojem još uvijek čelom sjedi Tuki kao pravi i prvi predsjednik. Svi su se zagledali jedni u druge kao da traže pravog krvca medu sobom. Tko ima među generalima nešto protiv mačaka? Tko? Nitko nije među njima mačkožder, osim... U dvorištu i dalje se čuje zavijanje, očajničko, kao da netko mačketini dere kožu, a general Praljak češka se po sijedoj, biblijskoj bradi pravog mudraca, kao da ga čitava scena podsjeća na bolje, kazališne dane kada je gledao u svojem kazalištu kako deru kožu živoj mački u ime nove i najnovije estetike. Ima li ičeg autentičnijeg na sceni od mijaukanja mačke kojoj živoj deru kožu? A netko od posluge ulazi u dvoranu s najnovijom viješću:

— Mačka je crkla!

Opća klima teške konsternacije oko predsjednika Tukija, jer ovo je jako loše znamenje, što je prostrujalo kroz dvoranu kao zapah ledenog vjetra. »Totalna bezvezarija«, opet se Tukiju javio nervus facialis, kao da ga tješi, ništa nego krepana jedna obična ulična mačketina, ništa više, kao da se zagledao u osiguranu dozu optimizma, koju obilno dijele izmedu sebe političari, varalice i bogovi ovog svijeta. Jer nikad optimizam nije potrebniji nego u ovako mračnim danima i ovako mračnim pitanjima koji ga muče kao što sada specijalci muče uhvaćene mačketine na svim stranama svijeta u lovnu na mačka Vanzemaljca.

— Zašto bezvezarija? — pita djetinjasto mala Neva Nevičica iz kutka s dječjim igračkama i s nogometnom loptom medu nogama.

— Zato jer sam ja rekao! — odmahuje rukom predsjednik Tuki.

— A i zato jer je zbiljam bila bezvezna i besputna čitava hrvatska povjesnica, dok je mi nismo čvrsto preuzeли u svoje ruke.

— A možda ipak ima neka tajna veza? — pita oprezno general Zagorac.

— Bezvezno je sve to oko nas, kao i sve u našim životima! — sentenciozno je rekao predsjednik Tuki.

Otpustio je čitavu svitu i zatvorio svoje umorno oko, jer sada je osjećao pravu bol.

2. *Noć ili dosta mi je svega*

Religija Vagine kao jedina prava religija našeg vremena.

Noć je.

Dosta mi je svega. Uključujem se na Net. Slike i poruke o svjetskom klanju, na sve strane. Tome nema kraja. Dosta je tog ogavnog klanja. Ni Netu ni klanju, ne, nema tome kraja, a mračan 20. vijek samo je bio opće klanje, prijatelju, ti si samo suhi list u hrpi lišća, ti nitko ili netko s Neta. A prijatelj može biti i taj Saxo, budući Nobel HKL — mutacije saksualnog gena, nazvanog tako prema imenu prijatelja Saxa, u čast ni manje ni više nego budućeg Nobela za prirodne i saksualne i skatološke znanosti. Jer što su vjernici Vagine nego vjernici skatološke religije? A Saxo je sada student ginekokologije i sličnih kodakajućih znanosti. Pa Saxa sada muči na smrt problem svih virusologa, nai-me kako se boriti sa subverzivnim snagama virusa koji su vas zarazili, a vi to ne znate, jer imate demokratski odnos čak i prema virusima? I samo zato ja vučem vječno za sobom svoj laptop, poljubac toj velikoj stražnjici, koja je progutala čitav svijet, pa tek potom svim ostalim čudima ovog svijeta. Epoха religije Vagine je iza nas, a možda će označiti i 21. stoljeće, kao što je obilježila i mračan 20. vijek, konačno sve prave radnje rade se u mraku, to je aksiom svih prirodnih religija danas.

Noć je.

Kucam na Netu, kao na tajna vrata.

Ništa. I nikog. Nema odgovora. Ne. A sve je opasno i vibrirajuće kao stan na 111. katu, sada samo treba očekivati sljedeću fazu udara na Twin Towers: poplavu morskih voda nakon Otapanja, poplavu tajfuna i državnih udara. Na sve strane čuju se samo čudni zvukovi, čuje se čudna glazba, kao da je glazbeni broj postao nova religija, a ako je glazba nova religija, je li Bog sada glazbenik ili samo drogirani slušatelj, koji se ovija kao crv oko truba i bubnjeva?

Kucam. Na tajna vrata. Na Net.

Ali vrata se ne otvaraju, najmanje ona tajna, ne.

— Svi kucamo! — kaže Saxo — jer glazba je Veliki Alogon, ukidanje ljudske naravi kroz glazbene brojeve, ukidanje tebe i mene, kao ljudskih gena, stari moj. Pa citira Starog, kako mu je dosta ogavnog klanja i ovo pita Saxo kroz usta Starog:

— Zar ne vidite kako žderete jedan drugoga u sljepilu svog uma!? —

A možda je Stari sam Bog? Možda je taj Stari Bog umro od smijeha, a ne od retorike vlastitih propovjednika? Tko bi to znao?

I možda sada Stari Bog još umire od smijeha:

— Možete me i sahraniti kako hoćete, samo me morate uhvatiti i ne dati da vam pobegnem.

A Saxo, kao i Stari, dobro zna da političari još uvijek računaju na nas, kada računaju sa slaboumnima. Računajte na nas slaboumne ili: Maoumni svih zemalja, ujedinite se! Pardon, Maloumni! Svih zemalja, ujedinite se!

Jer strah je, prijatelju, način, najgori način, da umreš milijun puta prije prave smrti, zar ne!?

A Saxo opet pada u stari zločin, zločin svog života ili zločin protiv svog života kada slabi sam sebe svojim glupostima, svojim bolestima, svojim maloumnostima. »Il pensiere debile«, pjevuši kao u opereti Saxo, kao pravu operetu ariju, pa opet... tišina... pa opet provale novih Zlatnih Horda sa svih strana u životu rusa i nerusa danas:

— Mili moj, čitava stvar se svela na korporacije i na golu organizaciju općeg straha, jer, kaže mutnoznanstveno Saxo, dok se češe kao pravi manjak od svrabeža quasidemokratskih organizacija, jer, kaže Saxo, organizacija je tau-tologički PSI — organ svakog naprednog društva.

Ne razumijem pišljiva slova od ovog quasiznanstvenog Saxova buncanja, opet je napušten, drogiran, kao i uvijek.

Tišina.

To je njegova logika, to je on, Saxo, onako napušten kao obično ulično govo, to je njegov način spašavanja života, njegov način spašavanja od života, njegov način ubijanja svog života, to je on, Saxo, ali što s tim, neka sve ide onako kao što teče tisuću rijeka, u potopu ili laptopu, dok Saxo kucka jednim prstom po mojojem laptopu, sve je crnobijelo kao u nekom prastarom filmu.

A onda kamera nevidljivog redatelja snima čitav horizont, koji isijava crne i bijele, pa golubinje sivkaste oblake, pod kojima se otvara divovsko oko sunca, a na Trg Jelačić bana je za naš patri-patri duh početak i kraj i Europe i Azije i Euro-Azije, pa Saxo samo mljacka ustima kao prava žaba, jer takav Trg ne-ma ni jedan grad na svijetu. Takav je to Trg, da ga nema na svijetu ni jedan bijeli grad osim bijelog Agram grada, to sada pjevuši Saxo, dok nas dvojica kao dva prava ili bespravna Hrvata lunjamo po Trgu, ali Saxo i dalje napušten kao prava ulična kurva. Pa mi na uho potiho šapće da nekakvi »Oni« traže samo naš potpis.

— Ništa više, samo moj i tvoj potpis!

Tako kaže Saxo. Tako mi ključa mozak kao pijana kokos. A onda, valjda, apres moi, deluge! Nemam vremena ni za »Ah«, samo sam, kao u nekom teškom snu punom opasne gamadi, video kako se taj otrcani komad papira s brojnim potpisima počeo pred našim zaprepaštenim očicama pretvarati u komad svinjećeg uha. A Saxo? Taj me nekakvim ugursuzkougarskim okom poljskog

glodavca gleda kao da on s tim komadom svinjećeg papira s potpisima hvata samu Slobodu za ušesa, kao neku divlju svinju. A pri svemu tome, ona — Sloboda, naravno — kmeči kao prava divlja svinja dok je hvatamo kao pravi patri-patri duhovi na Trgu Jelačić bana. I tko će nego Saxo? I to sada, ovako napušen drogom, na najboljem je putu otkrića HKL — mutacije saksualnog gena i to u zemlji ubrzana pada nataliteta. Možeš znati na kojem velikom otkriću sada radi Saxo, ali napušeni Saxo. A Nobel mu ne gine, kako on kaže, taj ludi Saxo, ako ga samo uspije dokazati, ne Nobela nego HKL — mutaciju saksualnog gena. U svakom slučaju, nema slučaja, ali da je taj hipotetični genom dokaz Saxove genetičke genijalnosti dokazom su najmanje dva prava svjedoka. Ja i on. Zato me Saxo vuče za sobom kao majmun svog Darwina, da ne bude zabune, kao vjernik svoje vrste. Pa nije čudno da meni trubi u ušesa svoja epohalna pitanja koja nemilice pjevaju o teškim Saxovim unutrašnjim bolestima na temu recimo otvoreno: 1/slobode ili 2/domovine i 3/seksualnih sloboda u domovini. Svi sada u slobodnoj nam domovini znaju sve, pa će valjda znati nešto o ovim bolestima koje muče Saxovu uznemirenu intelektualnu utrobu? Tim više što u slobodnoj nam domovini cenzure više nema, ni za čašicu rakijice, ni u snu, osim za neprijatelje, i sve one koji se ne slažu sa patri-patri duhovima u domovini.

Iva Šakić Ristić

Vlastiti glas

164

Svanulo je, znala sam to po promjeni na teksturi svojih kapaka. Mogla sam se prestati praviti da spavam, ali još mi se nije učinilo sigurno, zato sam uzdahnula i zastenjala kao da sanjam. Imala sam pravo, prerano je, jer mi se njegova ruka odmah našla na obrazu. Okrenula sam se i naoko slučajno odbacila njegovu ruku.

Postala sam pravi stručnjak u pretvaranju da spavam, znala sam proizvesti sve prave zvukove i disati na rate, većinom preduboko, mrmljati, meškoljiti se. Sve bi ih zavarala.

Ljutilo me je jedino to što sam se tako često zaticala u ovoj situaciji. Trebalо je puno napornog i razradenog truda da bi se odbilo frajera, tako da on pomisli kako mene ne želi, ali ovaj je bio osobito uporan.

Zašto sam se uopće dovela u ovu situaciju, tako prisnu i nelagodnu? Okrenula sam se na bok. Srećom, Lida je bila tu i nisam mu dala da je stjera. Ti frajeri stvarno znaju biti neugodno uporni.

Sve je naoko nevino i bezazleno. Na susjednom krevetu spavaju drugi, neki i u boravku, ali da sam bila imalo susretljiva pokušao bi me okrenuti pred svima, tu pod poplunom. Kako nepristojno.

Uzdahnula sam i usredotočila se na Lidino disanje. To me je umirivalo. Ona je barem stvarno spavala i to tako tvrdo da se pokraj nje moglo svašta dogoditi dok je u zemlji snova. Kao da je osjetila kako mislim na nju, privila se uz mene u snu, posve blizu, zapuhnuo me je njezin miris topao i nježan. Kut usne mi se i protiv volje izvio u smiješak. Prestala sam pratiti svoje disanje, zaboravila se pretvarati.

Pod pokrivačem je njezina ruka nesvesno i automatski našla put do mog pubisa i smjestila se tamo topla i malena. Oblila me je toplina i uzdahnula sam posve neglumljeno. Na taj zvuk je primaknula glavu sve do mojih grudi prislonivši svoj nos uz moju majicu. Sad sam već postojano i uzbudeno počela disati osjećajući golicanje u rukama i tu neopterećenu radost koju mi je donosila.

Onda mi je on položio ruku na leda i ohladila sam se, ukočila, dah mi je stao. Protrljao je, a ja nisam znala kako da ga se neprimjetno riješim. Nisam se mogla odmaknuti a da ne probudim Lidu, napravim skandal i otvoreno ga odjebem. Najradije bih baš to učinila, ali...

Lida je protrljala svoj nos o moje grudi kako to zna činiti, sneno češanje o poznato mjesto.

Osjetila sam se paralizirana između ta dva suprotna poticaja, odbojnost s leda i privlačnost s trbuha. Bila je to živahna ilustracija mog života.

Lidina ruka mi je kliznula dublje među noge. Ugrizla sam se za usnu, obožavala sam to jutarnje bunilo i njezine ruke koje su me i u snu posjedovale.

Njegove ruke su se sad našle na mojoj stražnjici. To je stvarno previše, previše si je dopuštalo. Što ako takne Lidinu ruku?

Od čiste panike sam se naglo uspravila u sjedeći položaj prgnječivši Lidinu ruku među bedrima.

— Što je.. — bunovno se pobunila pa se suočila oči u oči s njim.

Lice joj se iskrivilo od gadenja. Ne krivim je, nije to bilo ugodno budenje.

— Dobro jutro — probrundao je.

Opustila sam bedra da izvuče ruku, ali nije je izvukla, već je zločesto promigoljila prstima.

— Rano je — rekla je i povukla deku na sebe.

Pritiskom dlana me je s lakoćom prisilila da se vratim nazad i zagradim joj pogled na trećega. Lice joj se smekšalo u smiješku kad sam legla, a ruka joj se počela promišljenije kretati. Ugrizla sam se za usnu. Obožavala je to raditi, izazivati me svima pred nosom i objavljivati svoje posjedništvo nada mnom. To me je strašilo do bola, ali istodobno je bilo tako dirljivo, nježno. Nizašto na svijetu joj ne bi probušila taj mjeđur od sapunice u kojem smo mi svoje i ne trebamo se nikome opravdavati.

On se frustrirano okrenuo na ledu, krevet se zatresao, nisam se osvrnula na to. Proveo je cijelu noć napaljen i budan, prikeljen uz mene dok sam se pretvarala da spavam i sad je postao frustriran. Napokon.

Lida me je pogledala sućutno, očito mi se jad vidio na licu, poželjela sam je poljubiti strastveno i dugo da odagnam sve te ljepljive osjećaje koji su se nakupili tijekom noći, ali ne mogu, ne ovdje, ne sada.

Očito je vidjela promjenu pa je izvukla ruku i smirila je na mom trbuhu. Utješno i toplo prisustvo. Primila sam je za zapešće i čvrsto stisnula. Tuga joj se uvukla na lice pa se pokrila preko glave da me ne gleda, zaronila pod pokrivače.

On se nalaktio nad mene i dalje ne odustajući. Što da radim s njim? Iz boravka su se počeli čuti zvukovi, ljudi su se ustajali, odlazili na zahod, kućama, otvarali frižider koji nije bio njihov. Poželjela sam se pridružiti toj ravnodušnoj, normalnoj skupini, ali Lida je bila pod pokrivačem tužna, a ja nisam mogla pričati s njom niti je zagrliti da je utješim.

Jastreb me je motrio sa svoga povišenog položaja. Kratko sam ga okrznula pogledom, nisam ga mogla dugo gledati. Vidio bi gadenje i odvojenost što su se nakupili tijekom noći. Možda sam sinoć u polumraku i pod utjecajem alkohola bila malo previše susretljiva, previše mekana, ali Lida mi je sjedila vrlo blizu, navodno zbog gužve i držala mi ruku na trtci toplo i postojano. Taj dodir me je topio, skidao sve obrane. Postala bih slatka i podatna, a moji poznanici nisu naviknuli na to lice. Ovaj ovdje je pomislio da je to zbog njega. Bila je to greška, ne smije to više raditi, sjediti mi blizu i otapati me, ali ne znam kako bih onda izdržala takav skup, pravila se da me oni imalo zanimaju.

Kad se to dogodilo? Kad su mi prijatelji postali poznanici? Kad su me prestali zanimati? Bio je to neprimjetan proces, odvijao se korak po korak i sad mi se činilo da nema nazad, da je nepopravljivo.

Vjerojatno je počelo kad sam prvi put spavala sa ženom, kad sam napokon pokleknula i isprobala ono što me je noćima držalo budnom. Bio je to sladak osjećaj, pustolovina puti i nježnosti, ali jutro je bilo grubo zatvaranje, okretanje leda i laganje poslije, pravljenje da se ništa nije promijenilo, a cijeli se svijet okrenuo naglavce.

— Netko je previše popio — zatepao mi je taj muški glas djelujući previše blisko.

Lidina ruka se zgrčila na mom trbuhu, podsjetivši se na okrutnu svakodnevnicu.

— Jako si nemirno spavala.

Njeni nokti su mi se zarili u kožu trbuha. Stegnula sam joj zapešće, ali nisam se micala, bol mi je pomagala da prebrodim ovakve situacije, grozne situacije.

— Ali slatko — nastavio je nemilosrdno.

Gotovo sam mogla osjetiti kako bijes ulazi iz nje u mene i ispunja me. Hladan bijes. Ona je mrzila skrivanje, najradije bi svima sve rekla, štitila sam je od toga samoubilačkog poriva. Tko će nas sada štititi kad se i moje grlo stisnulo od istog poriva.

— Pustit će te da još malo drijemaš — rekao je.

Srećom ništa nisam rekla.

Lidina ruka se opustila, odahnula sam. Nije provirila van iz posteljine. Šutjela sam jer i dalje nismo bile same, oni na susjednom krevetu su i dalje spavali.

Uvukla mi je ruku pod majicu i pomilovala kožu na trbuhu, osjetila sam ispričavanje i tugu u tom dodiru. Ispružila sam ruku i potražila joj glavu u tom spletu posteljine. Pod prstima sam osjetila kako joj se kosa zamrsila od spavanja.

Primaknula se i položila mi usne na kožu trbuha. Puhnula je toplo i utroba mi se odmah užarila. Oteo mi se tih uzdah. Kliznula je rukom niže do ruba hlača.

— Evo — naprasno se oglasio s vrata — donio sam ti kavu, to će te razbuditi — glas mu je bio pun optimizma, nije zvučao nimalo obeshrabren mojog šutnjom.

Lida se ukočila. Toplina u trbuhu mi se pretvorila u frustraciju.

— Gdje ti je prijateljica? — zbungo se.

Lida je počela lupati nogom po krevetu, onako kako je to radila u trenutcima velikog bijesa. Otkotrljala se od mene i izvirila ispod popluna s donje strane demonstrativno se ustavši. Nisam je mogla zaustaviti ovako glupo ukočena na boku.

— Jutro — ponudio joj je kavu, nije ga ni pogledala.

Hitro sam i ja ustala iz kreveta da ne bi ostala sama s njim Zagradio mi je put ispruženom kavom pa sam je pokorno uzela premda je sigurno bila posve pogrešno napravljeni, nisam je ni pogledala, zurila sam u Lidina leđa.

— Joj — rekao je — sva si se raskupusila — i prije nego sam se snašla njegova ruka se našla na rubu mojih hlača uguravajući mi majicu u njih.

Pola sekunde sam stajala paralizirana od šoka, dovoljno dugo da se Lida okrene i pogodi me crnim rafalom od pogleda.

— Hej — uzviknula sam i odskočila prolivši si kavu po rukama.

Odmaknuo se od kapajuće kave zbungen, probudila sam one koji su spavali, a budni su okrenuli glave prema nama. Pogledala sam si u vrhove stopala u čarapama, izgledala sam užasno, ali i svi ostali su tako izgledali zgužvani i znojni nakon probdjevene noći i malo sna u odjeći nagurani na krevete. Zašto uopće još uvijek idem na takve zabave. Izvukao mi je šalicu iz mokre ruke.

— Donijet će ti krpu — promrmljao je tiho.

Zagacala sam prema dnevnom boravku osjećajući se nezgrapno. Razgovori su se nastavili i Lida mi je bacila krpu malo prejako, prije me gadajući s njom, nego dodajući je. Primila sam ju kao pokoru i obrisala si ruke.

Okrenuo se s krpom u ruci pa ju zbungeno odložio na pult. Oklijevao je na trenutak i zahvalno sam pomislila kako će odustati. Osrvnula sam se zbungeno stojeći u središtu sobe sama. Nisam pripadala ovamo u ovaj trošan stan s propalim krevetima na kojima su spavale generacije studenata daleko od doma. Zar nisam već to prerasla, zar toga nije dosta? Jedva čekam da odemo odavde i izvučem se iz ove ljepljive odjeće, napunim si kadu. Možda mi Lida izmasira ramena. Sjedila je okrenuvši mi leđa, bijesno je udarala žličicom po šalici. Taj zvuk mi je zvonio u ušima, činio se tako glasan, sve ostalo je bilo samo pozadinski šum. Bila je ljuta na mene, ali što sam mogla, nisam mu mogla reći, gle nisam raspoloživa, s nekim sam. S kim? Ili još gore, nisi mi ni najmanje zanimljiv. Zašto? Kako? Kučko. Prošla sam sve to, ne da mi se trošiti energiju na nepotrebne rasprave. Moja taktika zavlačenja i ravnodušnosti obično pali.

Predugo gledam u nju. Skrenula sam pogled, te ga usmjerila na prozor i dalje osluškjući zvuk žličice, čekajući da udarci postanu mekši, da uzdahne, pa da je mogu povući za lakat i izvući odavde.

Ovaj tulum mi se činio kao dobra ideja, prilika da Lida upozna moje... prijatelje, ali nisu uopće obratili pažnju na nju. Zašto i bi, samo još jedna prijateljica koja je na probnom roku.

— Izgledaš turobno — opet mi je prišao, pogledala sam ga iskreno iznenadena.

On i dalje nije odustajao, uhvatio me je očaj.

— Shvaćam to — nastavio je, Lida je prestala miješati kavu — čovjek poželi da noć traje vječno, ali i po danu si prelijepa — nasmiješio mi se slatko i iskreno.

Lida se polako okrenula u stolici i zabuljila u nas.

— Mogli bismo otići na kavu i nekakav doručak, što kažeš?

Gledala sam Lidu, nakrivila je glavu u stranu upitno, opasno.

— Ne — izrekoh naglo, glasno, izravno odbijanje, to je uvijek izazivalo pažnju i nametalo pitanja, ali uhvatila me je panika, nisam imala plan, nisam bila spremna.

— Dobro — nastavio je neometen i položio mi ruku na rame, Lida je prekrižila ruke pod grudima u onom satenskom, sedefastom grudnjaku s tankom crnom čipkom, taj sam voljela — onda neki drugi dan, nazvat će te.

— Ne — opet sam tupavo nastavila to jednosložno, očajno odbijanje.

Sad je vrijeme da Lida uskoči i izvuče me iz ove situacije, kaže da moramo ići, ali ona je samo sjedila.

Sad se naljutio i odmaknuo, maknuo ruku, izazvao je pažnju ostalih, premda još uvijek mlaku. Vrijeme je, govorila sam si da se nasmiješ i daš mu lažan broj telefona, slučajno pogriješiš brojku ili raspored, ali Lida je zurila u mene svojim ljutim crnim pogledom. Kad je postala tako ljuta? Nije joj bilo svojstveno ljutiti se toliko, ali opet nije bilo svojstveno ni da cijelu noć trpi ubacivanje nekog tipa svojoj dragoj.

— Zašto si me onda vukla za nos cijelu noć? — glas mu se povisio pa sam ga nakratko pogledala.

— Nisam — odvratih — nisam te vukla za nos, ništa nisam napravila ni rekla da te ohrabrim.

— Ma nemoj, tamo si cvala cijelu noć, topila si se od smiješka i miline. Smijala si se svim šalama i pričama. Čemu takva gluma?

— Nije gluma — rekoh slabašno.

— Nego što? Nikog tamo nije bilo osim mene. Zbog koga si se drugog mogla tako rastopiti kad sam samo ja s tobom pričao.

Nisam moralu ni pogledati u Lidinom smjeru da osjetim što misli o ovome. Krajem oka sam vidjela kako polagano ustaje sa stolice i uzima svoju torbicu. Znala sam, ako sad i ovdje kažem kako nije nikog bilo pokraj mene cijelu noć, ona će oticći. Neće mi oprostiti, ako kažem da je ona nitko, nikako mi to neće oprostiti.

Čekao je.

Ona je čekala.

Ostali su zurili u nas.

Eto ga, došao je trenutak odluke. Na koju stranu ču skočiti?

Naravno da sam se osjećala kako je trenutak došao prerano, nisam bila spremna, ali opet na koliko stvari se čovjek uspije dovoljno spremi. Čak ni za ispite, za koje nije nimalo neizvjesno kad će doći, ne spremimo se dovoljno, katkad uopće ne.

Okrenula sam glavu prema Lidi, u očima joj je bilo razočaranje i gorčina kao da sam je već izdala. Možda i jesam, možda sam je cijelo vrijeme izdavala. Svakom sitnom laži, svakom lažnom gestom brisala sam je, pravila se da ona nije previše važna, kao da nije urasla u mene, postala moj dio, kao da neću krvariti ako ode.

Čovjek se mora u jednom trenutku odlučiti, priznati si tko je. Slabić koji pušta drugima da ga usmjeravaju oko i pokraj svojih interesa, govore mu tko je, ili je osoba vlastita glasa, osoba koja zna da je sama izabrala život, dobar ili loš, bijedan ili sretan, ali izabran.

— Bio je — oglasih se napokon — bio je još netko тамо.

Zurila sam u Lidu.

— Tko... — započeo je i stao.

Uzvratila mi je pogled i polako se počela smekšavati, ruke su joj se rasplele s rebara, udahnula je, izbacila ramena. Sklopila oči nakratko i otvorila ih promjenjene, sretne, kao da mi govori »napokon si se sjetila, bilo je i vrijeme«.

— Ne valjda... — zbumio se.

— Da — odvratih lako osjećajući se posve nova i svježa, više nimalo umorna.

Pokrenule smo se jedna prema drugoj i zagrlile čvrsto. Da, tu sam posve na svom mjestu, u svom elementu.

Primaknuh joj glavu i poljubih je dugo i strasno kako to već želim cijelo jutro. Kad sam se odmaknula vidjela sam da sam dobro procijenila, baš joj je to trebalo. Nestalo je sve svadljivosti iz nje i izgledala je sretno, prpošno kao nakon budenja.

Okrenula sam se k ostalima. Buljili su u nas u raznim stadijima nevjerice, zbumjenosti, zgroženosti i nerazumijevanja, ali bilo je tu i par izraza oduševljenja i, naravno, uzbudnja. Svega u svakom slučaju.

— Društvo — rekoh glasno ono što nisam mislila da ču moći — htjela sam da upoznate moju djevojku Lidu.

— Vi ste... — oporavio se, ali ne posve — ja sam... — naborao je lice u gadenju, očito se odlučio — bljak — reče stoga — odvratno, nastrano.

Zgradio je jaknu i istrčao van. Lida mi je stisnula ruku u šoku, uzvratila sam stisak. Nisam ni očekivala da će to proći uz pljesak i čestitanje.

— Pa — rekoh utihloj publici — ako se odlučite da vas još uvijek zanimam imate broj. Idemo doma — povukla sam Lidu za sobom.

Izašle smo neometene, nitko nas nije ničim gadao, ali nisu rekli ni bok. On je, srećom, već nestao. Hodale smo po cesti naslonjene jedna na drugu držeći

se oko struka. Bilo je rano, na cesti još nije bilo ljudi. Kad smo zamakle za ugao, uhvatio me je zakašnjeli napad panike i morala sam sjesti.

Sjela je do mene na klupu i trljala mi leđa dok sam jecala s glavom medu koljenima. Nije me uvjeravala u ništa utješno i lažno. Bila sam joj zahvalna na tome.

Napokon sam se uspravila bijesno obrisavši obraze. Kad sam već bila hrabra, mogla sam i ostati takva. Uhvatila me je za ruke i stisnula ih.

— Sad će sve biti drukčije — rekla sam.

— Ne kažem da neće — odvratila je tiho.

— A što kažeš? — pogledala sam je.

Što ako me se svi odreknu, ako mi samo ona ostane, bih li to mogla podnijeti?

— Da te neće svi otpisati — odvratila je na moju misao — bez onih koji hoće bitiće ti i bolje.

Znala sam to, ali srce to nije znalo.

— Možda neće biti tako strašno — ponudila sam slabašno.

— Bitiće — odvratila je čvrsto — ali isplatitiće se.

— Obećaješ? — pogledala sam je suzno.

Uzvratila mi je nakriviljenim smiješkom.

— E ne — rekla je — nećeš me u tu stupicu uhvatiti pa da ti moram cijeli život polagati račune za to obećanje.

— Cijeli život? — propištala sam.

Ustala je ostavivši to neodgovorenio i povukla me na noge s lakoćom. Moje tijelo ju je bolje slušalo nego mene.

— Dodi — rekla je umjesto obećanja koja ne može garantirati — napunitićeš kadu s cvijećem i uljima i izmasirat ćeš mi stopala, nazebla su noćas.

Udahnula sam utješena tim skorim obećanjem topline i bliskosti. Pustila sam joj da me povede na to novo putovanje gdje se više neću praviti da me zanima nešto posve strano.

Razgovor Hansa Georga Gadamera i Silvija Vietta*

Uvod

171

Posljednji razgovori što ih je Hans Georg Gadamer za svog života vodio sa Silvijem Viettom, 31. kolovoza i 3. rujna 2001. godine, umalo pred smrt velikoga njemačkog filozofa i teoreтика hermeneutike, 13. ožujka 2002. (napunivši već 100 godina; rođen je 11. veljače 1900. godine u Marburgu), koji, kako sam o sebi reče, »pripada najstarijoj djeci stoljeća«, te »burne epohe« 20. stoljeća, tematski se usredotočuju na kompleks pitanja o povijesnom smislu hermeneutike i njenom odnosu spram povijesnog razdoblja moderne te njenog povijesno filozofskog određenja (ili nasljeda) i vrednovanja s obzirom na položaj i zadaće duhovnih znanosti za sudbinu Zapada i budućnost čovjeka i čovječanstva tehničko znanstvene moderne civilizacije, i posebice na pitanja književnosti i estetike koja po njegovu sudu pripada sva upravo hermeneutici. Pitanja su to na koja nam Gadamer nudi vlastite odgovore. Ona ukratko sumiraju rezultate jednoga velikog i plodnoga radnog vijeka, stvaralačkog iskustva, duha i energije, knjige, predavanja, ogleda, članaka, univerzitetskih dužnosti, svjedočeći o autorovojoj svestranosti, ali i svijesti o aporetičnosti i problematičnosti filozofije danas te o njegovoj dubokoj skepsi spram svekolike filozofske sistematike pa tako i svakog sistema problema. Potvrduju to ponajbolje fragmenti ovog dijaloga, sažeci — zapisi, prisjećanja i odjeci filozofovog bio-bibliografskog puta, susreta i utjecaja, ali i oporbi i razlika spram doktrina autoriteta kako tradicionalne tako i filozofije 20. stoljeća — od Matije Vlačića Ilirika, genija protestantske hermeneutike, preko Gerhardta Hauptmanna, Stefana Georgea, Paula Natorpa, do Wilhelma Diltheya, Nicolaja Hartmanna, Edmunda Husserla i Martina Heideggera. Smatrajući umijeće tumačenja, razumijevanja, univerzalnim vidom filozofije, od epohalnih 60-ih godina kad izlazi njegova »Filozofska hermeneutika«,

---

* Hans Georg Gadamer und Silvio Vietta, *Im Gespräch*, W. Fink Verlag, München, 2002.

podnaslov njegova već povijesnog djela o hermeneutici, »Wahrheit und Methode« i jezičnosti kao njenom horizontu, suočen je Gadamer sa središnjom temom filozofije danas, s pitanjem o biti jezika i njegove univerzalnosti, odnosa jezika i mišljenja, jezika s kojim raste svijet, univerzalnog Logosa, i prvenstveno dijaloga u dogadanju istine i bitka, istinskog smisla kao zahtjeva–zadaće misaonog razgovora, medusobnog sporazumijevanja. To što se Gadameru čini istinitim proteže se na sve sfere ljudskog stvaranja, o kojima govori i u ovim svojim razgovorima, ali i u svojim djelima, primjerice kad kaže: »Ali da jezik nije samo kuća bitka, nego i kuća čovjeka u kojoj on živi, koju za sebe uređuje, u kojoj se sreće, sreće u drugome, te da je jedan od najugodnijih prostora u toj kući prostor pjesništva, umjetnosti, to mi se još uvijek čini istinitim.« »Slušati« — nastavlja on dalje u svojoj kratkoj raspravi »Zadaća filozofije« — »slušati sve što nam netko govori te dopustiti da nam se to kaže, u tome je sadržan visok zahtjev koji se postavlja svakom čovjeku. Učiniti to za sve i to za sve uvjerljivo, to je zadaća filozofije.«¹

Zaokupljen radikalnim pitanjima: »što je filozofiji činiti s našim stanjem, s našim današnjim strahovima, našim nadama i našim očekivanjima«, o kojima reflektira u studiji o »Mnogolikostima Europe«², podastirući na neki način svoju bilancu stoljeća, jedne burne epohe koja je upoznala dva svjetska rata, Gadamer je obrazložio ujedno i vlastit poziv k filozofiji. Zabrinut za opasno i egzistencijalno, duhovno i povijesno krizno stanje svjetske civilizacije, dominacije znanosti i tehnike, pita se Gadamer i o prijeporima i opasnostima postfilozofiskog mišljenja, te o mogućnostima filozofije koje ona može ponuditi, o njenoj društvenoj zadaći, jednako presudnoj i za sudbinu Europe. Reflektirajući o Platonovu filozofskom iskustvu u obzoru atenske društvene i političke zbilje, demokracije, ali i njene aktualnosti u obzoru suvremene civilizacije, mondijalizacije i ostavljenosti čovjeka sebi samome, André Glucksmann ide čak dotle da gotovo proročki ustvrduje kako će »21. stoljeće biti stoljeće filozofije ili ga uopće neće biti.«³

U svojoj filozofiji znanosti Gadamer pita o »biti« filozofije, ali također i o »ne biti«, o njenom širokom smislu, o pitanjima istine i spoznaje kroz povijest teorija znanstvene spoznaje, i nizu drugih problema, kao što je smisao povijesnosti i znanosti kao »djela našeg usuda«, o filozofskoj spoznaji biti znanosti i tehnike, o granicama znanstvenog mišljenja, odnosu filozofije i znanosti. Razmatra on i nov položaj čovjeka u svijetu, čovječanstva i posebice značenja zajedničkog dijaloga europskih članica–partnera za sudbinu i budućnost europskih duhovnih znanosti u viziji jedne duhovno jedinstvene Europe. Smatrajući filozofiju prvenstveno iskustvom životnog svijeta i dijalogom u dogadanju Istine, kao što i svoju filozofsku hermeneutiku (za razliku od one klasične teolo-

1 Zadaća filozofije, u: H. G. Gadamer, *Nasljeđe Europe*, MH, Zagreb, 1997, str. 141, 142 (prev. K. Miladinov, prir. D. Barbarić).

2 H. G. Gadamer, *ibid.*, str. 5.

3 Vidi: A. Glucksmann, *Platon penseur de la mondialisation*, »Le Monde«, 25. 1. 2008, str. 11.

gijske) analogno poima kao hermeneutičko ponašanje, generalno govoreći o hermeneutičkoj svijesti, kao otvoreni dijalog. U nizu svojih djela Gadamer upravo govori i o samoj zbilji, zadaći i značenju filozofije⁴, te u tom kontekstu vidi i upozorava na prednosti jedne različite Europe, mnogojezične, kulturno, društveno-politički, ekonomski različite koja je, kako on kaže, »više od drugih zemalja mogla i morala naučiti živjeti s drugima, makar drugi bili i drukčiji«.⁵

U svojim književnim razmatranjima, tumačenjima, esejima i studijama Gadamer nastoji uroniti duboko u djelo, izgradujući tako i svojevrsnu hermeneutiku književnosti. Smatrajući kako je i samo tumačenje pjesničkog teksta i bavljenje književnošću pa i umjetnošću u cjelini uvijek već i dijalog⁶, tumači Gadamer i bit umjetnosti, prateći i njene mijene, pitajući se o identitetu umjetničkog djela danas, o antiumjetnosti i o kraju umjetnosti, o kraju epohe kulture čitanja u doba informatičke tehnike i tehničke reprodukcije, ispitujući što se zbiva s estetičkom kulturom, s pojmom lijepog, glazbe i fenomenom šutnje, tišine, i mnogim drugima. Na putu mišljenja tradicije (čitaj: povijesti metafizike i harmonično-smisaonog pogleda na svijet) i moderne (čitaj: budućnosti) i drugih fundamentalnih mijena, primjerice umijeća pisanja i čitanja, znanosti i kulture, mijene opće duhovnopovijesne zbilje, mijene duha vremena. Govoreći kako bi sebe možda trebao nazvati filologom, misleći pritom na svoju »ljubav prema logosu«,⁷ Gadamer je fasciniran pjesnicima, među mnogima posebice von Hofmanstalom, Hölderlinom, Rilkeom, Celanom, ali i cjelokupnim fenomenom umjetničkog iskustva koje tumači i u ovim svojim posljednjim razgovorima, kojima on šalje i poruke današnjem slušatelju.

Nastrojeći na ostvarenju susreta čovjeka s drugim, na »susjedstvu drugoga na uskom prostoru«, kako to sam reče, misleći na mnogojezičnu Europu, on prvenstveno govori o otvorenosti dijaloga. O potrebi iskonskog susreta čovjeka sa samim sobom i s formama tog susreta, kao što je filozofija, umjetnost, znanost, religija, pravo, povijest, život.

Razgovor u četiri oka, poput ovog sa S. Viettom, ili nekog drugog, ali svagda razgovor s tradicijom našeg mišljenja, obilježava i cjelokupni Gadamerov smisao put. Ili, riječ je o onomu što bismo u konačnici označili poticajem na tihu razgovor sa svojim Ja, s drugim, narodom, društvenom zajednicom.

Ljerka Schiffler

4 H. G. Gadamer, *Zadaća filozofije*, op. cit., str. 136.

5 Ibid., str. 24.

6 Ibid., str. 140.

7 Ib, str. 138.

174

V.: Profesore Gadamer, dopustite mi najprije zahvaliti za naš razgovor o temi *hermeneutika i moderna*. Smatram ponajprije da je potrebno raspraviti o općim pitanjima filozofijskog vrednovanja moderne, a potom o problemima moderne estetike.

G.: Slažem se.

V.: Dakle odmah opće pitanje o značenju moderne. To je prema Vašem sudu ključno razdoblje, po značenju usporedivo s klasičnom antikom, kršćanskim srednjovjekovljem, i s prosvjetiteljstvom. Otpočinje li moderna s francuskom revolucijom, a početak moderne estetike s prvim romanticizmom, razvija li se analognu, fundamentalnu funkciju koju ta razdoblja imaju za Europu? Je li moderna ključno razdoblje koje ima istu težinu?

G.: Mislim da Vi time postavljate i druga moguća pitanja. Odgovorio bih još jedanput ovako: otkada postoji fizika renesanse, u onomu što je prije predstavljala kršćanska, religiozna i politička tradicija, djeluje jedan novi duh koji ih transformira.

V.: Uvijek ste naglašavali činjenicu da Europu duboko označava znanost...

G.: U tomu je bit. Naravno, Aristotel bi se najbolje mogao povezati sa strukturonom srednjovjekovnih religioznih obreda, ali...

V.... ali evo, dolazi do raskida, prouzročenog matematizacijom znanosti. Nešto slično nije poznavala ni klasična antika a ni srednji vijek.

G.: Sve to ulazi u europski svijet posebice s Descartesom i kartezijanskom motivacijom znanosti.

V.: To je novi tip opažanja koji ne dolazi preko vida, direktnim promatranjem pojava i materijalnog kontakta, nego posredstvom procesa računanja. Radi se o pravom lomu u tradiciji europskih znanosti. Mislite li i Vi tako?

G.: To znači, u slučaju Heideggera, da je on posebno zaslužan za oživljavanje Aristotela.

V.: Čini se da je Aristotelovu fiziku prevladao noviji razvoj znanosti.

G.: Točno.

V.: Nije li Heideggerovo mišljenje, racionalnost koja računa, stvarno izvojevalo pobjedu u moderno doba?

G.: Apsolutno sam u to uvjeren. Ali u pogledu Heideggera, moram reći nešto drugo: on nikad nije mislio na nešto drugo. Uvijek je iznosio filozofske dokaze, i to samo zbog vlastitoga mira, o kraju, smrti, Bogu i mnogim drugim temama.

V.: Ali Heidegger je bio time zaokupljen mnogo u radovima u kojima je najavio sudbinu Bitka u budućnosti. Nije li tada bio u dijalogu, i to ne toliko s bližnjim, nego više s tradicijom mišljenja?

G.: Da, ali taj dijalog s bližnjim predstavlja ono što je prvotno poput prvih elementarnih misli koje je obnovio. Svoj put kojim sam krenuo u tome indirektno dugujem njemu.

... Uvjeren sam da mi je on označio smjer puta.

V.: Htio bih Vam postaviti jedno pitanje o *Bitku i vremenu*. Riječ je o analizi zebnje. U *Bitku i vremenu* zebnja je fundamentalni uvjet egzistencije. Struktura zebnje je tu nalik onoj u Kafke. I njegovi su romani puni zebnje, ali ne znamo odakle ona dolazi. Sve to uistinu ima veliko značenje s iskustvima 20. stoljeća, pa i onim političkim.

G.: Oh, da. U osnovi sve bi se dalo odrediti Heideggerovim pojmom *hermeneutike fakticiteta*, meni stranim. Jednostavno ne uspijevam slijediti ga... Ali sigurno, od njega sam mnogo toga naučio... Uzmite na primjer seminar koji je Heidegger držao u Freiburgu u ljetnom semestru 1923. o Aristotelovoj »Nikomahovoj etici«. Za mene je to postalo središnjom temom koja će me pratiti svih budućih godina. Ali implikacije su za mene bile različite od Heideggerovih. Me ne je zanimalo čovjek koji razumije drugog čovjeka. Problem bi i za njega mogao biti od velikog značenja. Da je bolje znao grčki.

* * *

V.: Želio bih sad govoriti o tematskom kompleksu hermeneutike i estetike.

Naš posljednji razgovor završili smo Heideggerom. Možda bismo mogli otjecati upravo s Heideggerovom konferencijom o umjetnosti u Freiburgu, 1935.

i 1936. godine. Što je zapravo htio Heidegger, u političkom smislu, razmatrajući temu umjetničkog djela? Možda se htio povući iz politike ili koje je njegovo tumačenje?

G.: Ne bih to mogao sa sigurnošću reći. Morate znati da je Heidegger po mjestu mišljenju ponekad bio vrlo srdačan, dok bi drugi put znao zadržati hladnu udaljenost.

V.: Da, istina, u svojim se duševnim raspoloženjima znao mnogo mijenjati. I nikada se nije znalo u čemu je grijesio. Ali je znakovito da je poslije političkog djelovanja 1933. i 1934. g. umjetnost postala središtem njegovog zanimanja. Možda se poslije svojeg razočaranja u politici ponadao novom početku iskustva bitka upravo u umjetnosti, svojim tumačenjem istine umjetnosti kao *aletheia*? Da je umjetnost shvatio utopijom drugog iskustva bitka?

G.: To me je u svakom slučaju uvelike impresioniralo, jer sam i sam polazio upravo otuda.

176

V.: Odakle?

G.: Od umjetnosti.

V.: Zahvaljujući Natorpu.

G.: I, nemojte zaboraviti, počeo sam studirati germanistiku.

V.: Da, Vaša su književna tumačenja mnogo više usmjeren umjetnim aspektima pjesništva. Vi razmatrate i akustičku formu pjesništva, dok Heidegger razumijeva umjetnost više kao dogadanje istine, podržavajući tezu da se kroz umjetnost prenosi novo iskustvo stvarnosti. No ne riskira li Heidegger tom svojom idejom da optereti značenje umjetnosti?

G.: Smiješno je misliti da me je Heidegger zainteresirao za umjetnost. Imao sam prijatelja, Oskara Schürera, vrlo talentirana pjesnika, kasnije izvrsnog pojesničara umjetnosti. On me je približio umjetnosti.

V.: Jedanput ste mi pričali da ste u mладости imali u rukama antologiju »Moderna lirika« u Reclamovom izdanju.

Objavili ste lijepu knjigu »O aktualnosti lijepog«. Pitamo li se o vrijednosti lijepog, o onomu što je estetski lijepo u moderni, susrećemo se s Hegelovom problematičkom tvrdnjom na koju ste se osvrnuli: Hegel kaže da su Homer i Hesiod Grcima dali njihove bogove. U moderni umjetnost to više ne čini. Od Schlegela i Novalisa mitopoetska je mašta rezultat samog subjektiviteta. Možda se time s modernom subjektivizacijom estetike pokazuje druga vrijednost lijepog?

G.: Ne znam baš. U osnovi, pri našem susretu s lijepim, zaustavljamo se i uranjamo u nj.

V.: Lijepo u modernoj umjetnosti: i u naše doba ima još mjesta za lijepo. Iznenaduje međutim koliko je snažno estetika ružnog od Goyine figurativne umjetnosti nadalje kao i u književnosti od početka 19. stoljeća utjecala na estetiku moderne. Umjetnost više nije mjesto lijepog, njegove manifestacije, nego jednog posve različitog dijela ružnog, banalnog. Ima li lijepo u toj povjesnoj fazi još mogućnosti?

G.: Znam samo da je za mene lijepo bilo otkriće.

V.: Jednom ste održali lijepo predavanje o kafkijanskom ciklusu slikara Willibalda Kramma i govorili o Kafkinoj formi pripovijedanja. Pripovjedač »Procesa« opisuje nešto. Ali, primjećujete Vi, u tekstu se uvijek javlja ono »govorenje istine«, a nešto se povlači. To je tipična struktura u modernoj literaturi, to jest da je nešto rečeno, ali je to istovremeno šifrirana tvrdnja. Na kraju ima također nešto što kod tog autora germanisti dugo nisu shvatili, misleći da je moguće Kafku izravno tumačiti, primjerice njegov »Zamak« kao božansku milost. Kako se ponaša hermeneutika kao takva struktura u kojoj je književni tekst tako reći vlastita šifra? To je također temeljni problem u teologiji. Problem negativne teologije moderne u kojoj iskustvo božanskog ima nešto zajedničko s odbijanjem.

G.: Rekao bih da ono što smo naučili jest to da posljednju realnost nije moguće doslovce razumjeti. Ona ostaje nijema i gotovo.

V.: Hoćete reći kako je struktura tvrdnje istovremeno i odsustvo značenja?

G.: Da, u određenom smislu, i upravo je u tomu tajna.

V.: U načelu se možemo složiti, u osnovi je tu početak hermeneutike, naime da ona otpočinje upravo tamo gdje više nije dano neposredno razumijevanje.

G.: Točno, i to sam namjeravao reći.

V.: Tako modernu umjetnost možemo shvatiti kao pojedinačni slučaj hermeneutike ukoliko ona komunicira s nečim što je moguće razumjeti kao njenu šifru. Vjerujem ipak da se tumačenje treba čuvati prevodenja šifri u jednostavne forme, a većma u tumačenju poštovati ono što ste Vi upravo rekli, tu tajnu narav tvrdnje. Mislim da tu ima nečeg neobičnog u modernoj umjetnosti i filozofiji, ono što ste jedanput rekli Heideggeru, naime da je on tražitelj Boga. To u određenom smislu vrijedi i za Nietzschea i za modernog književnika, Hölderlina, za romantiku, za Kafku. Hoću reći da u skrivenoj formi to i dalje živi iz teologije i metafizike. Možda je moderna jedna faza prelaska od teološke epohe ka sekulariziranoj postmoderni?

G.: Ne vjerujem baš. U cjelini ste u pravu u pogledu situacije umjetnosti. Određujuća je naravno protestantska tradicija, sa svim onime što se od nje razvilo. Shvatio sam to od mladosti, zahvaljujući Bachovoj glazbi.

V.: Ipak, da pravo kažem, prisustvo ovih još teoloških elemenata je strano modernoj filozofiji, i, dodao bih, modernoj književnosti. Moderna, dakle, nije jedna savršeno sekularizirana epoha?

G.: Sigurno da nije. Rekao bih da religiozno, nesumnjivo, i dalje djeluje. Ali ne pojmovno iskazano, nego kao ono što nas čini nijemima.

V.: A umjetnost posjeduje formu kojom je iskazuje?

G.: Šutnju, šutnju. Mislim pritom na mog prijatelja Gottfrieda Boehma. Ono što me posebno očaralo kod njega, dogodilo se prilikom posjeta jednom muzeju. Ništa nije govorio. Umjesto toga, nakon što smo o nečemu raspravljali, pokazivao bi prstom sad na ovu, sad na onu sliku. U mojoj se duši nešto otvaralo.

178

V.: Pokazao je nešto na slici. Boehm je u povijesti umjetnosti pružio jednu filozofsku dimenziju, to što često nedostaje povijesti umjetnosti. Na dobroj se slici vidi samo ono značajno za neko doba, ako se gleda okom filozofa povijesti. Poput Arnolda Gehlena. Uvijek sam se divio onomu što je Gehlenu uspijevalo izvući iz slike nekog razdoblja. No pritom treba biti na oprezu pri tumačenjima i poštivati autonomiju slike. Ipak je neobično da u moderni kao epohi sekularizacije i nadalje nailazimo na tragove religioznog u umjetnosti. I u osnovi, umjetnost moderne uvijek je mjesto transcendencije u kojoj se religiozno javlja kao oblik negativne teologije.

G.: U pravu ste. Vratimo se Vašem pojmu beskonačnosti.

V.: Kako je povezati s književnošću? Uvijek ste, misleći na pjesništvo, naglašavali da je lingvistička forma ta koja na kraju odlučuje o njegovoj kvaliteti. Ali formu posreduje pjesnikova osobnost. Kako Vi gledate na odnos jezika i subjektiviteta u pjesničkom tekstu? Iščezava li u uspjelom pjesništvu subjektivitet?

G.: Ono što neku pjesmu čini dobrom, čime je nekog oduševila, što ostaje takvom i dalje godinama, pripada samo pjesniku i ničem drugome.

V.: Drugo se zaboravlja? I nema nikakva značenja radi li se pritom o Rilkeu, Celanu ili Bennu?

G.: Oh, ne, zacijelo. Postoje naravno oblici razumijevanja. Ali, da kažem istinu, samo u tom smislu. Dobro se sjećam susreta mog učenika Arthura Henkela, poslije povratka iz Göttingena u Heidelberg. Kad sam ga upitao što je ostalo od autentične lirike, odgovorio mi je Celan....

V.: Ali postoje i osobni lingvistički oblici pojedinih liričara. Celanov jezik, primjerice, razlikujemo odmah od Rilkeove poezije ili Bennove, to su tonovi koji pripadaju isključivo njemu. Nije li to nov oblik subjektiviteta, koji prožima pjesnički tekst?

G.: Tako je, ali, rekao bih da nije nužno znati ništa o subjektu.

V.: Pjesništvo, dakle, odbacuje biografiju?

G.: Da.

V.: Riječ je, dakle, o obliku subjektiviteta poništenom u pjesničkom tonu?

G.: Štoviše, u jeziku.

V.: Ali upravo je funkcija jezika presudna pri utvrđivanju da li je pjesništvo jednog autora dobro ili nije. U konačnici, je li ono što je trebalo reći doista prevedeno u pjesmi. Mallarmé je to dobro izrazio. On je govorio o »samoukidanju« u pjesništvu, nazivajući taj proces »dogorjelošću«. Predmet koji mora ući u pjesmu biva »dogorjelim« u svojoj materijalnosti kako bi potom mogao opet oživjeti u samoj pjesmi kao čista ideja. U odredenom smislu autor izgara i transformira sebe u supstanciji »čistog pjesništva«.

G.: Postoji ono što se teško može opisati pojmom subjektiviteta. Mislim da se osoba ne skriva negdje »iza«. U njemu uvijek osjećam ono lijepo koje se potpuno otvara u njegovim simbolima.

V.: Ali ne ostaje li, na neki način, njegov jezik, jedinstven i neponovljiv?

G.: Koji je...

V..... koji ima nečeg osobnog?

G.: Sigurno, ali tad moje pitanje glasi: tko igra tu igru? Je li to stvarno čovjek i njegov subjektivitet? Ne, to je potraga za Bogom.

V.: Dogadanje samog jezika u njemu? Sigurno se nešto događa u autoru. Postoje uvijek novi opisi autora koji ukazuju na točku u kojoj prestaju vladati vlastitim pisanjem i postaju sami instrumenti jezične igre.

G.: Možemo se složiti s time.

V.: Heidegger, posebice kasni, pokušao je svoje mišljenje usmjeriti prema pjesničkome mišljenju.

G.: Da.

V.: Čini mi se da mu to nije uspjelo.

G.: Točno. Nemoguće je da bi on mogao biti tumač pjesništva. Niti da bi jedan tako inteligentan čovjek, s talentom za apstraktno, mogao uroniti u tako sugestivno intuitivne tekstove...

V.: Po mojoju mišljenju on je u svoje doba najveći u filozofiji a ne u literaturi.

G.: Slažem se.

V.: On nije poznavao najznačajnije, odlučujuće razvoje književnosti moderne. U osnovi je imao svoj osobni, rekao bih predmoderni način razumijevanja književnosti. Književnost moderne postala je od romanticizma sve više razočarana i autokritična. On nije imao dobru orijentaciju u shvaćanju pjesništva s obzirom na moderne jezične i književne forme.

G.: Tako je. U njemu je bila vrlo snažna potraga za Bogom od koje je tražio svaku moguću pomoć.

180

V.: U tomu bismo mogli naći odredeni paralelizam između njega i velikih književnika moderne. Razgovarali smo o fenomenu zebnje u *Bitku i vremenu* i kod Kafke. Smatram da u tome postoje strukturne sličnosti, bez obzira na jezične forme bitno različite u filozofiji i u književnosti; iako je zebnja, tematski, kako je opisuje Kafka i Heidegger, moderno iskustvo sraslo s našim vremenom.

* * *

V.: Smatram da teorija estetike moderne počinje odlučujuće s romanticizmom. Nije slučaj da se sa Schlegelom i Schleiermacherom rada i moderna hermeneutika, a s njom i naše doba.

G.: Bez ikakve sumnje, no nemojmo zaboraviti Novalisa.

V.: Ne, nemojmo zaboraviti Novalisa, već vrlo mladog, velikog pjesnika. On ima jednu zanimljivu misao da je u osnovi svake filozofije izmišljaj. Svaka filozofija otpočinje s pozicije izmišljanja. I tvrdi da, bolje razumijevajući Fichtevu doktrinu, njegov »Wissenschaftslehre« nije ništa drugo nego neka vrsta Robinzona. Novalis čita filozofiju kao izmišljen roman: filozof može izmišljati ovo ili ono. Tako čitano, ne tražimo više apsolutan početak, od časa kad je svaki početak fiktivna pozicija.

G.: Dodao bih da s mehaničkom promjenom pisanja i čitanja to postaje, tako reći, zamračeno, to zašto romanticizam nije mrtav. I ja sam takvog mišljenja.

V.: Upitao bih Vas opet o vezi književnosti i pisanja. Očito je da je čitava naša književna tradicija još uvek u velikoj tradiciji pisanja »Biblije«. Čitanje se, dakle, neće vidno modificirati? Pa i pojам literature, ako vizualni mediji nastave napredovati a literatura nazadovati, s čime ste se Vi uvek borili?

G.: To uvelike ovisi o napredovanju govornih strojeva.

V.: Želite reći o umjetnom stvaranju?

G.: Vjerujem da će nas poučiti boljem čitanju.

V.: Još uvijek ne vidim vezu.

G.: Onaj koji osjeća kako zvuči jezik, čita bolje. Treba samo slušati dok se čita.

V.: Da, u pravu ste.

G.: Vi poznajete, nije li tako, moju teoriju o unutarnjem uhu?

V.: Poznajem. Dakle, zahvaljujući tehničkom poboljšavanju...

G.... bit će i drugih poboljšica. Vjerujem da je to apsolutno moguće.

V.: Prirodno se, dakle, stvara potpuno drugačije čitanje. Toliko mladih intenzivno radi s internetom. Ali riječ je o kratkim tekstovima, ne o romanima, kratkim tekstovima koji se šalju i primaju. Jezik postaje fragmentarnim. Često su tekstovi i vrlo loše napisani. Ipak te kratke oblike pisanja danas potiču nova sredstva..

G.: Ipak ne znam o čemu se radi.

V.: Bit će možda stvorena jasnija granična linija među kulturama. Bit će uvijek onih koji će zahvaljujući tom razvoju, s jačim uvjerenjem, posegnuti za knjigom. Nasuprot prevlasti vizualne kulture već se razvija kultura čitanja i ona slušanja. Jer, poznato je da našu kulturu uvjetuje hipertrofija vizualnih znakova. Taj je fenomen znatno porastao posljednjih godina.

G.: Naravno. Strašno je ono što sebi dopuštaju njegovi predstavnici.

V.: U pravu ste. Okruženi smo velikim nehajem, dekadencijom pravila, također i u medijima. Čudi me još nešto: Vi imate najbolji odnos s medijima, poznati ste televiziji i filmu.

G.: Sve mi se to čini apsurdnim.

V.: Vidjeti sebe na televiziji?

G.: Pa i samo slušati sebe.

V.: U tomu se razlikujete od mnogih političara koji sebe neprestano gledaju, čitaju i slušaju.

G.: Smatram to neugodnim.

V.: Postoji jedan model koji prepostavlja određeni determinizam u razvoju moderne. A njega podupire revolucija racionalizacije na svim područjima. Postoje dva sistema koji postaju dominantnima za našu civilizaciju, a to je ekonomija i tehnika.

G.: Na mene je jako utjecao George, ali i Rilke, i naravno, Hölderlin čija mi je lirika...

V.... postala prisna.

G.: Jako me očarala, od mladosti, s trinaest godina, kad sam ga počeo čitati.

V.: Hölderlin je možda bio prvi koji je toliko snažno izrazio iskustvo boli u moderni. Primjerice, pjesma »Germanien« i zaziv isčezlih bogova. Nihilizam moderne koji se javlja u tim stihovima, ali i patnja do koje dolazi uslijed raskida s tradicijom ljepote u klasičnoj antici, sve je to duboko utisnuto u Hölderlinovom pjesništvu. To iskustvo raskida i nestanka.

182

* * *

V.: Velika književnost 20. stoljeća, veliki romansijeri bili su istovremeno filozofi. Studirali filozofiju. Primjerice, Robert Musil, Hermann Broch.

G.: I Thomas Mann.

V.: Thomas Mann, Kafka. Tu veliku literaturu moderne privukao je ne samo Ja, nego je ona nastala i iz strastvene rasprave s filozофskim i znanstvenim pravcima svoga vremena.

G.: Slažem se.

V.: Takva filozofska dimenzija nedostaje mojem pogledu na današnju literaturu. Mnoge autorice i autori pišu autobiografije. Ali ta literatura nema jezičnu i spoznajnu snagu jednog Manna, Brocha ili Musila. U modernoj literaturi ima malo mjesta za probleme moderne, ali i za probleme znanosti. Jednostavno nisu predstavljeni, premda su toliko oštiri. Čudna je to situacija.

G.: Može biti. Ali, ne zaboravite, dijeli nas jedan naraštaj.

V.: U svom ste životu upoznali neke od velikih književnika 20. stoljeća.

G.: Da. Upoznao sam i Thomasa Manna.

V.: Osobno?

G.: Da.

V.: Gdje ste ga upoznali?

G.: Relativno kasno, poslije rata, kad sam bio u Frankfurtu.

V.: Jeste li mogli razgovarati s njim?

G.: Pa i ne baš.

V.: Zbog čega? Što Vas je od njega udaljilo?

G.: Što me je udaljilo? Teško je to reći, znam samo da me je razočarao. Ali rado sam ga čitao.

V.: Je li bio isuviše drzak?

G.: Oh da, vrlo, vrlo drzak. Što kažete na to da podemo zajedno do grada?

V.: Želite li?

G.: Da, ali imajte još malo strpljenja, dok sredim ove papire. Jer jedanput tjedno moram ići na Univerzitet, mojoj tajnici, gospodi Horn. Možda da odemo zajedno nešto pojesti.

(Ulomci)

Prevela s njemačkoga LJERKA SCHIFFLER

Jadranka Brnčić

Ricœurov hermeneutički poststrukturalizam

184

Francuski filozof Paul Ricœur (1913–2005) u svom se istraživanju fenomenologije i hermeneutike susreće s problemom jezika, primjećujući da se sva filozofska istraživanja danas sijeku na tom području. Stoga se i u njegovu radu prepleću utjecaji i odjeci Wittgensteinovih istraživanja, anglosaksonske lingvističke filozofije, Husserlove fenomenologije, Heideggerove misli, suvremenih teorija teksta, psihanalize, radova novijih škola novozavjetne egzegeze, poredbene povijesti religija i antropologije. »Danas smo u potrazi za jednom velikom filozofijom jezika koja bi objasnila mnogostrukе funkcije ljudskih označavanja i njihovih medusobnih veza« — veli Ricœur.¹

Friedrich Schleiermacher prvi je proširio hermeneutiku od metode rješavanja teških slučajeva u interpretaciji do općeg pristupa svim interpretacijama. Wilhelm Dilthey je historicitet razumijevanja podigao do »univerzalnosti«. Martin Heidegger gotovo da je sav bitak smjestio u odnosu na tekst, a Hans-Georg Gadamer je stopio oba horizonta kao uvjet razumijevanja. S Ricœurom počinje povratak kritici: Werner Jeanrond kaže da je Ricœur prvi u hermeneutici nastojao integrirati kritičku brigu u samu teoriju interpretacije.² Unatoč mnoštvu različitih tema i problema koje obraduje u svojim tekstovima, Ricœurovu filozofiju uvjetno je moguće opisati kao samoreflektirajuću filozofiju u post-kantovskoj tradiciji, pri čemu refleksiju (promišljanje) treba shvatiti kao čin o kojem su subjekt, u trenutku intelektualne jasnoće i etičke odgovornosti, reflektira ujedinjujuća načela koja ga čine subjektom. Ricœur nasljeđuje Diltheya, koji u povijesti vidi priču svojevrsnoga oblika života, i Heideggera, koji razumijevanje shvaća kao način »bivanja–u–svijetu«.³ Za Heideggera se razumije-

1 *De l'interprétation. Essai sur Freud (O tumačenju. Ogled o Freudu)*, Éditions du Seuil, Pariz 1965, str. 11.

2 Usp. *Theological Hermeneutics, Theological Hermeneutics: Development and Significance (Teološka hermeneutika: razvoj i značenje)*, Macmillan, London 1991, str. 74.

3 Heideggerov pojам *Mitdasein* (»tu-bitak«, »su-tubitak«) najčešće se prevodi kao »bitak u svijetu«. Zapravo, on svijet opisuje kao »su-svjjet« (*Mitwelt*), kao »svijet s drugima«, što uključuje i dinamičku dimenziju bivanja bitka.

vanje, po kojem je *Dasein* bivanje–u–biću, očituje u diskursu (*Rede*). Stoga se razumijevanje ne može odvojiti od diskursa koji jest način bivanja–u–svijetu. No, ontološka hermeneutika ne može dati potpune odgovore na pitanja što ih diskurs postavlja. Heidegger se, penjući se prema primordijalnoj pripadnosti i otvorenosti bića, ne spušta prema detaljima egzegetskih pitanja, prema povijesnoj kritici konteksta te povijesnih i jezičnih oblika ove pripadnosti. Time se radikalno bavila kritička teorija od Theodora Adorna do Jürgena Habermasa, teorija kakva predlaže kritiku mehanizama moći koji u komunikaciju uvode iskrivljavanja. Ricœur, međutim, predlaže kritičku hermeneutiku kakva se nalazi u napetosti između Gadamerove hermeneutike tradicije i Habermasove kritike ideologije.⁴

Ricœurova hermeneutika može se shvatiti i kao neka vrsta hermeneutičke varijante Husserlove fenomenologije. U svojoj filozofiji subjektiviteta Edmund Husserl nastoji prevladati odvojenost subjekta i objekta polazeći od intencionalna čina. Metodom »fenomenološke redukcije« on dolazi do »ostatka« (*residuuma*) čiste svijesti kao »afere bitka apsolutna bitka«. Filozofska redukcija u odnosu na primljene ideje neodvojiva je od fenomenološke redukcije koja fenomen svodi na projekciju spontane, trenutačne svijesti. Takav postupak reducira pogreške i predrasude koje su izvor nesporazuma što blokiraju svaku istinsku interpretaciju. Husserl primjenjuje redukciju s dva razloga: da bi reducirao varijacije koji prate fenomen te zadržao njegovo esencijalno biće, njegov *eidos*, a onda i da bi ovo otkriveno biće »pripojio« svijesti koja mu je u temelju. Ovo dvostruko, korelativno kretanje eidetičke i transcendentalne redukcije ilustrira dva momenta svakoga interpretacijskog posla: odvajanje od stratifikacija koje tvore povijesni profil fenomena te vraćanje prvotnim pozicijama svijesti čije djelovanje konstituira objekt. Idući od življena svijeta prema institucionalizirajućoj svijesti, interpretacija se vraća od svijesti prema svijetu. Ovo vraćanje ima za cilj da svijesti omogući da ponovno nastani svijet, ali drugčije nego prije — s odmakom i kritički. Ovaj se pothvat, zapravo, temelji na etici sebstva: svijest razgoličena od svojega transcendentalnoga statusa postaje hermeneutičkom svješću angažiranom u svijetu prema kojem je usmjerena. Kalemljenje hermeneutičkoga problema na fenomenološku metodu mora, po Ricœururu, omogućiti ponovno uspostavljanje modusā po kojima subjekt shvaća samoga sebe interpretirajući se.

*Subjekt koji sebe interpretira interpretirajući znakove nije više cogito; on živeći, kroz egzegezu vlastita života, otkriva da je smješten u postojanje i prije nego što je samoga sebe svjesno smjestio u njega.*⁵

Subjekt se, dakle, ne vraća k sebi izravno, nego dugim putem (samo)interpretacije.

4 Usp. *Du texte l'action: essais d'hermenéutique* (Od teksta do djelovanja: hermeneutički ogledi), Éditions du Seuil, Pariz 1986, str. 362s.

5 *Le Conflit des interprétations. Essais d'herméneutique* (Sukob interpretacija. Hermeneutički ogledi), Éditions du Seuil, Pariz 1969, str. 15.

Dva lica poststrukturalizma

Ono što je zajedničko Gadamerovo, a onda, budući da se nastavlja na Gadamer, i Ricœurovo hermeneutici i Derridinoj dekonstrukciji jest ponajprije činjenica da nisu posrijedi dvije nove teorije uz već postojeće ili takve koje bi se htjele staviti na mjesto starih teorija, nego jednostavno strategije čitanja tekstova. Obje su nastale iz promišljanja kasnije Heideggerove misli o jeziku: Hans-Georg Gadamer je nastojao univerzalizirati Heideggerovu potragu za razumijevanjem, a Jacques Derrida je, na temelju odnosa prema strukturalističkoj teoriji jezika i Heideggerove refleksije o ne-prisutnosti bitka, radikalizirao njegovu destrukciju struktura metafizike u dekonstrukciju. Na tom zajedničkom temelju i hermeneutika i dekonstrukcija grade svoja promišljanja oko zajedničkih tema: problem pisma i književnosti, interpretacije i istine, tradicije i tekstualnosti, fenomenologije i metafizike.

U *Bitku i vremenu* Heidegger, govoreći o uzajamnoj pripadnosti bitka i tubitka te povijesti njihova nesuglasja, razvija misao o bitku kakav se otkriva u iščezavanju, povlačenju, ne-prisutnosti. Po njemu, »znanost ne misli jer je potpala pod zaborav bitka«. Umjetnost, pak, pušta da ono odsutno bude prisutno, voljno zaboravljajući pukotinu koja je u svakom iskonu. Ondje gdje tradicionalna metafizika, pa i kritika metafizike, traže posljednje velike izvjesnosti i temelje, mišljenje povijesti bitka otkriva se kao »temelj temelja sloboda, odnosno ono ništa«. Ili kako kaže Jochen Hörisch:

Jedan je od fascinantnih aspekata Heideggerove misli taj što ona iznosi na vidjelo ono što je u metafizici neizrečeno, neotkriveno, sumišljeno, titravo.⁶

Drevni stav da sve ima neki razlog (*nihil est sine ratione*) Heidegger čita na posve nov način: bitak je bez razloga i bez temelja i sam je u sebi razlikovan, tj. ne postoji ništa iza bitka što bi ga temeljilo, hranilo smislom. Naprotiv, bitak, vrijeme i smisao međusobno su prepleteni te samima sebi razlikovan događaj. Bitak se istodobno daje i uzima — on je dan kao nešto što traži da bude imenovano kao nešto i on je oduzimanje prisutnosti. Naime, bitak nije samo vremenski ustrojen, nego je i sâm vrijeme: bitak ovremenjuje, on je vlastita povijest kao neprestano kretanje diferencijacije.

Dekonstrukciju u čitanju tekstova koji obećavaju spoznaje o relevantnim problemima (istina, smisao, komunikacija, prisutnost, smrt) Hörisch karakterizira kao »etos krajnje točnosti«.⁷ Dekonstrukcija je rekonstruirajuće čitanje koje neprestano promatra kako tekstovi koje rekonstruira promatralju i opisuju činjenice i probleme, istodobno promatraljući i vlastiti čin čitanja, svjesno da to, zapravo, ne može činiti. Pismo i pisanje, za Derridu, nisu transparentna, neutralna ili indiferentna izražavanja misli, nego su uvijek već ukorijenjena u

6 *Theorie-Apotheke. Eine Handreichung zu den humanwissenschaftlichen Theorien der letzten fünfzig Jahre, einschließlich ihrer Risiken und Nebenwirkungen*, Eichborn Verlag, Frankfurt a. M. 2004; prev. Kiril Miladinov, *Teorijska apoteka*, Algoritam, Zagreb 2007, str. 51–52.

7 *Isto*, str. 65.

ideološkim pozicijama. I teorijske veličine poput transcendentalne subjektivnosti, bitka, apsolutnoga, Boga pojmovi su, što znači znakovi te samim time unutarnji elementi nekoga jezičnog sustava. Svi znakovi podliježu logici označitelja, tj. logici razlika — vrijednost nekog znaka mjeri se na temelju njegove razlike spram drugih znakova. »Razlika nije sekundaran proizvod koji se taloži oko nekog središta identiteta, nego je datost u paradoksalnom smislu, odnosno datost s pukotinom neponištive razlike« — kako pojašnjava Hörisch.⁸ Do fenomena mogućnosti značenja ne dolazi zbog prisutnosti označenoga i označitelja, nego zbog njihove odsutnosti — značenje je moguće upravo stoga što nedostaje nad-označitelj ili transsemanticčko označeno. Značenje je, dakle, upisano u strukturu jezika i nema početka u apsolutnom smislu riječi. Može se govoriti tek o beskrajnim diferencijacijama. Znak se može ponavljati u različitim kontekstima koji proizvode razlike u značenju, a čitanje je opetovano ispitivanje teksta u kojem se uvijek dolazi do tekstu svojstvenih neodredenosti. Naime, za Derridu, svaka konstrukcija značenja u ma kojem tekstu trenutačno poziva alternativnu konstrukciju te se tekst, stoga, dekonstruira u svojevrsnom »interpretativnome padu«.⁹ Dekonstrukcija isključuje logocentričko podrazumijevanje čvrstog i nedvosmislenog značenja. Zatvaranje metafizike oslobada pismo tradicionalnoga logosa koji ga shvaća kao potpuno prisutno značenje. Zatvaranje, kaže Derrida, dolazi s razvojem lingvistike i znanosti, poput matematike i kibernetike, u kojem je pisani trag tehnički označitelj, dakle pitanje funkcioniranja, ne značenja. Oslobadanje funkcije od značenja upućuje na zatvaranje (ne okončavanje) metafizike prisutnosti. Ona se »briše« tako da postaje razlikom, pri čemu je samo njezino »brisanje« trag te razlike. *Différance*, kako Derrida naziva ovaj postupak, bilježenje je traga razlike.¹⁰

Dekonstrukcija je subverzivna u mjeri u kojoj promatra kako to teorije i tekstovi tvrde da su iznutra neproturječni ili čak da pružaju posljednje utemeljenje te tako beznadno ignoriraju granice svojih mogućnosti. No, ona ne kritizira semantičke, teorijske, pojmovne poretkе izvan njih samih, nego se potpuno upušta u njih te upravo time re/de(kon)struira njihove immanentne proturječnosti. Stoga nije destruktivna, nego konstruktivna, tj. njezin postupak nije kritika, nego afirmacija kao kritika. Ili kako kaže Hörisch: »Derrida navodi tekstove da govore u svem svojem skrivenom bogatstvu. On čuje i čita i ono što nije bilo u autorovoј nakani. Ne ograničava područje onoga što se može odgovorno

8 *Isto*, str. 67.

9 Usp. »Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences« (»Struktura, znak i igra u diskursu humanističkih znanosti«), članak pročitan na John Hopkins University 21. listopada 1966, a objavljen u *Écriture et Différence* (u nas ga preveo Miroslav Beker kao »Struktura, znak i igra u obradi ljudskih znanosti«, u: *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb 1998², str. 208–222).

10 Razlika između *différence* i *différance* samo se piše, ali ne i čuje, što je pokazatelj koji upućuje na to da je tekst medij odsutnosti govornika — razlikovni trag pukotine i prije govorenoga jezika.

pitati, reći i pisati, nego ga proširuje. Upućuje na to da je jezik istodobno medij vladanja i oslobadanja«.¹¹

Klasična hermeneutika, po Jeanu Grondinu, u jeziku vidi prirodnu artikulaciju bića, dok dekonstrukcija pita nije li postojanje jezikom ekran za same stvari koje zatvara u konceptualizacije kakve nisu nedužne.¹² Za Derridu očito je da tekst ima smisla samo ondje i onda gdje i kada su oni koji komuniciraju prostorno i/ili vremenski odsutni. To vrijedi, u strukturalnom smislu i za govoreni jezik: govorimo stoga što je uvijek nešto odsutno. U raspravi između hermeneutike i dekonstrukcije posrijedi je stoga presudno pitanje: s obzirom na to da se komunikacija uspostavlja sve dok oni koji komuniciraju ne postignu stanovait sporazum, komuniciramo li i razumijemo kako bismo uspostavili jedinstvo ili naznačili suprotnosti? S obzirom da dekonstrukcija negira mogućnost razumijevanja kakvo bi otkrivalo smisao položen u tekst ili u govorni iskaz, mogu li se dekonstrukcija i hermeneutika uopće u nekoj točki sresti?

Dvojica filozofa, Gadamer i Derrida, glavni predstavnici dviju interpretativnih strategija, u nekoliko su navrata bili pozivani da sudjeluju u javnim raspravama, ali Derrida nije pokazao spremnost na dijalog jer on, zapravo, po njemu, i nije odista moguć.¹³ Gadameru je postavio tek, zapravo, jedno pitanje koje otkriva ključno čvorište njihova razmimoilaženja. Naime, Gadamer se, kako to svjedoči Grondin, u uvodnom dijelu prvoga dijaloga 1981. pozvao na »dobru volju«, što je Derridi bio povod za kritiku hermeneutike kao volje za razumijevanjem.¹⁴ Tako se pokazalo da je ključna razlika između dekonstrukcije i hermeneutike epistemološke naravi: hermeneutika izražava volju za preuzimanjem smisla, dok ju dekonstrukcija posve dekonstruira. Gadamer pristupa tekstu s povjerenjem i očekivanjem da bude zrcalo, u smislu da odražava svoj, tekstualan svijet u kakovom je čitatelju moguće prepoznati se, dok Derrida misli da takav pristup može postati neka vrsta interpretativne volje za moć, tj. podvrgavanje drugosti teksta samome sebi: razumjeti bi, po njemu, značilo integrirati drugoga u totalizantni sustav. Doista, Gadamer naglašava nužnost simpatije u razumijevanju do te mjere da ostaje bez oružja protiv ideologičke dimenzije teksta kao normativnoga sustava koji upravlja društvenim stavovima u pozadini teksta. U slučajevima kada razumijevanje »stvari teksta« nailazi na neuklonjive prepreke, Gadamer insistira na zahtjevima uskladivanja s tekstrom (sa »stvari teksta ili s autorovom intencijom), tj. na prevlasti sporazuma nad

11 Usp. *Teorijska apoteka*, nav. dj, str. 71.

12 Usp. »La rencontre de la déconstruction et de l'herméneutique« (»Susret dekonstrukcije i hermeneutike«), u: *Philosopher en français* (*Filozofirati na francuskom*) ur. J.-F. Mattéi, PUF, Pariz 2001, str. 235.

13 Usp. Isto, str. 237. Gadamer i Derrida su se prvi puta sreli na okruglom stolu što ga je u Parizu u travnju 1981. organizirao Goethe Institut i taj je dijalog objavljen 1984. istodobno u Parizu (*Revue internationale de philosophie*) i u Münchenu (*Text und Interpretation*, ur. Phillippe Forget). Kasnije su još sudjelovali u raspravi na Sveučilištu u Heidelbergu 1988. te 1993. u Parizu, gdje su im se pridružili Paul Ricœur, Jean-François Lyotard, Jean-Luc Marion i dr.

14 Usp. »La rencontre de la déconstruction et de l'herméneutique«, nav. dj, str. 241–242.

nesporazumom, kolektiva nad individuumom. Za njega je razumijevanje uvijek moguće. Derrida, pak, pita: nije li uvjet za razumijevanje dokidanje svakoga posredništva, »prekidanje odnošenja ili uspostavljanje odnosa prekidanja«?¹⁵ Drugim riječima, razumijem li drugog kad ga razumijem ili ga, zapravo, primoravam da se podloži mojim shemama mišljenja? Nije li razumijevanje zatvoreno, unatoč njemu samom, u sustave, strukture, znakove koji su možda tek ekran onom što traži biti rečeno i razumljeno a da to nikad ne postiže? Razumijem li smisao u njegovoj specifičnoj drugosti kada ga primjenjujem na vlastitu situaciju?

Ricœurova dijakritička hermeneutika

U hermeneutičkom nastojanju promišljanja o drugosti susrećemo se s nekoliko hermeneutičkih modela. Dva su oprečna — može ih se nazvati romantičarskom i radikalnom hermeneutikom. Ova prva podupire ideju da je svrha filozofske interpretacije objediniti svijest subjekta sa sviješću drugoga subjekta i u hermeneutičkom procesu to zove apropijacijom (njem. *Aneinung* — postati sa). Schleiermacher je istraživao apropijaciju svijesti koja postaje drugošću u teološkim terminima kerigme, prvotne poruke. Dilthey ju analizira u terminima historijske odluke da dosegne »objektivnu« spoznaju prošlosti, razlikujući objektivnost prirodnih od objektivnosti humanističkih znanosti. Gadamer je, pak, razvio ideju pomirenja između našega vlastitog razumijevanja i razumijevanja drugoga u terminima »fuzije horizontata«. Sva trojica autora smatraju da je svrha hermeneutičkoga razumijevanja pronaći prvotnu, zaboravljenu svijest kako bi se prošlost razumijevala u aktualnim, suvremenim modusima razumijevanja. Radikalna hermeneutika, nadahnuta Derridinom dekonstrukcijom kakvu zagovaraju Maurice Blanchot, Jean-François Lyotard i John Caputo, odbacuje model apropijacije insistirajući na neposredujućem karakteru drugosti. Takvo radikaliziranje tudosti drugoga temelji se na Lévinasovu promišljanju odnosa istosti i drugosti kakvo je razvio u *Totalité et infini*. Međutim, Lévinas, naime, u promišljanju odnosa sebstva prema drugosti, po Ricœuru, zapostavlja identitet sebstva.¹⁶ Lévinas — kritizirajući zapadnu filozofiju koja drugoga reducira na horizont svijesti ega, tj. smatra ga uđovostručenjem istoga — predlaže potpunu »inverziju intencionalnosti objektivizirajuće svijesti da bi se sačuvala nezamjenjiva drugost drugoga«.¹⁷ Caputo hiperbolizirajući Lévinasove i Derriidine hipoteze kao nefenomenološki model, govori o neprevladivoj asimetriji sebstva i drugosti.¹⁸

15 Usp. *Isto*, str. 243.

16 Usp. *Lectures 3. Aux frontières de la philosophie* (Lektira 3. Na granicama filozofije), Éditions du Seuil, Pariz 1994, str. 81–103.

17 Usp. *Totalité et Infini* (*Totalitet i bekrajnost*), M. Nijhoff, Den Hag 1961, str. 59–60.

18 *More radical Hermeneutics* (*Radikalnija hermeneutika*), Indiana University Press, Bloomington 2000.

Što se tiče Paula Ricœur-a, on traži srednji put — dijalektiku sebstva i drugosti kakvu je razvio u knjizi *Soi-même comme un autre*. Richard Kearney njegovu, kao i hermeneutiku Jeana Greischa, Davida Kempa, Domenica Jervolina, Davida Tracyja, naziva »dijakritičkom hermeneutikom«.¹⁹ Po Kearneyu, karakteristika je dijakritičke hermeneutike pronalaženje posredničkoga puta između romantičarske hermeneutike, koja razumijevanje smatra posljedicom »fuzije horizontata« i radikalne hermeneutike koja odriče svaku mogućnost razumijevanja drugosti.²⁰ Ova hermeneutika priznaje mogućnost komunikacije među različitim, ali ne i neusporedivim sebstvima, smatrujući da ona sama počinje prihvaćanjem razlike. Između *logosa* istoga i anti-*logosa* drugoga nalazi se *dija-logos* sebstva kao drugosti. Temeljna svrha takve hermeneutike jest učiniti nas gostoljubivijima za sve što nam je drugo, tude.

Ricœur smatra da se jedan od najboljih načina razotudivanja drugoga saстојi u tome sa sebstvo prepozna kao drugost te da drugost, donekle, shvati kao drugo sebstvo. Pritom se poziva na narativnu interpretativnu praksu kadru uspostavljati uzajamne odnose između dva pola: istosti i drugosti — otvarajući time put mogućnosti otkrivanja drugoga u našem sebstvu i naše sebstvo u drugome. Tražeći dijalektički put pomirenja ontološke i etičke kategorije drugosti, on, naime, predlaže da Isto i Drugo budu promatrani unutar iste teksture, tj. unutar shvaćanja naracije kao puta do etičkoga. Za njegovu složenu fenomenologiju dijade sebstvo–drugost karakterističan je hermeneutički pluralizam drugosti, stanovita »polisemija drugosti« koja ide od našega iskustva vlastite svijesti i tijela, preko našega iskustva drugih osoba, živih ili mrtvih (predaka) sve do odnosa prema božanskome, živome ili odsutnome.²¹

Ricœur drži da čitatelj interpretativnim suprožimanjem s tekstrom produbljuje svoje iskustvo svijeta, pronalazi nove načine boravljenja u njemu. Njegova hermeneutika predlaže nove puteve naše samointerpretacije upravo u terminima drugosti te poziva drugog da bude reintegriran u horizont razumijevanja. Ricœur, s jedne strane, upozorava da pojašnjavanje, tj. objašnjenje daje tek slabo svjetlo unutar toga horizonta sve dok se ne sretne s onim tuđim, drugim što je često ignoriralo, no, s druge strane, ostaje sumnjičavim prema postmodernom kultu neiskažljivoga. Nastoji upozoriti da predrazumijevanje i razumijevanje moraju neprestano održavati dijalog. Unutar svojega hermeneutičkoga modela Ricœur, dakle, unatoč svemu neiskažljivome, nastoji reći nešto o neiskazanome, zamisliti nešto nezamislivo, isprirovijedati nešto neispriovjedivo,

19 Usp. »Entre soi-même et un autre: l'herméneutique diacritique de Ricœur« (»Između sebe i drugoga: Ricœurova dijakritička hermeneutika«), u: *Ricœur*, ur. Myriam Revault d'Allonnes i François Azouvi, L'Herne, Pariz 2004, str. 205. Mario Valdés, pak, Ricœurova hermeneutiku smatra jednim od dvaju lica poststrukturalizma, pri čemu je ono drugo lice, dakako, Derridina dekonstrukcija; usp. *A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination* (Ricœurova čitanka: refleksija i imaginacija) (ur. Mario Valdés), University of Toronto Press, Toronto-Buffalo 1991, str. 21.

20 Usp. »Entre soi-même et un autre: l'herméneutique diacritique de Ricœur«, nav. dj, str. 212.

21 Usp. *Soi-même comme un autre (Sebstvo kao drugost)*, Éditions du Seuil, Pariz 1990, str. 409.

istodobno se čuvajući da ne prekorači granice koje okružuju svjet »najviših dogovora«. On ne poziva na povratak zatvorenim metanaracijama totaliteta. Za njega je hermeneutički izazov bacati viseće mostove između »nas« i »drugih« ili »drugog«. I to ne na način totalizantne redukcije, tj. ontoteologije ili logocentrizma, nego u dijalektičkom stapanju kakvo se ne odriče simptoma nedlučivosti, već ostaje u trajnoj aporiji.

Za Ricœur-a ne može postojati odnos prema drugome ukoliko se drugoga ne shvati kao relativnoga, ne apsolutnoga, kao drugoga koji se preobražava u drugo sebstvo. Po njemu ideja apsolutnoga očitovanja drugoga kao apsoluta nije moguća.²² Ne postoji takva drugost koja ne bi mogla biti barem skromno interpretirana: drugi me nikad ne može tako prevladati da mu postanem taočem, no doživljavati ga malo manje tudim mogu jedino etičkim kontaktom. No, ako je etička kritika i nužna sastavnica u prosudivanju o drugima, nikad nije ponad hermeneutičkoga imperativa pluralnosti interpretacija. Hermeneutički obrat u razumijevanju odnosa sebstva i drugosti omogućuje upotpunjavanje samokritike nužnom kritikom drugoga i obrnuto — hermeneutika sumnje simultano operira na oba fronta. Bez ove dvostrukе kritike kakva razotkriva iluzorne kategorije sebstva i drugosti, nemoguće je govoriti o stvarnim odnosima između čovjeka i čovjeka, čovjeka sa samim sobom i čovjeka i svega mu drugog. Drugi može ući u hermeneutički krug jedino posredstvom figuracije. Bez ove dijalektike identifikacije i alienacije, tj. bez prepoznavanja sebstva kao drugosti, kako kaže Jean Greisch, kratofanija bi odmijenila epifaniju,²³ drugim riječima: nasilje zauzelo mjesto misterija.

»Distanciranje« i »razlika«

U tekstu »Zwischen Distanzierung und Differenz bei Erziehung«²⁴ Janez Vodičar nastoji pokazati jedan od aspekata razlike između hermeneutike i dekonstrukcije usporedujući Ricœurovo shvaćanje Gadamerova pojma »distanciranja« kao vraćanja k sebi obogaćena novim samorazumijevanjem pred tekstrom, s Derridinim pojmom »razlike« kao »drugosti« teksta.

Distanciranje je dijalektički korektiv same apropijacije teksta, njezin kritički moment. U tekstu je prvo prisutno jezično distanciranje od govorenoga, a potom trostruko distanciranje: od autora, od izvorne situacije te od prvotnoga kruga adresata. Preuzimajući odredenu književnu strukturu, tekst postaje tek-

22 Usp. *Autrement qu'être ou Au-del de l'essence* (Drukčije nego biti ili Onkraj esencije), Martinus Nijhof, Den Haag 1974, str. 9.

23 Usp. »L'épiphanie, un regard philosophique« (»Epifanija, filozofski pogled«), *Transversalités*, br. 78, Pariz 2001. Po Greischu, dakle, bez dijalektike sebstva i drugosti kratofanija (grč. *kρατος* — snaga, moć), očitovanje moći prevladat će nad epifanijom (grč. *επιφάνεια* — očitovanje, objavljivanje), očitovanjem božanskoga.

24 »Zwischen Distanzierung und Differenz bei Erziehung: Ricœur — Derrida« (»Između distanciranja i différence u obrazovanju: Ricœur — Derrida«), *Synthesis Philosophica*, vol. 41, br. 1, 2006, str. 65–77.

stualnim svijetom koji subverzira tzv. stvarnost preispisujući je, što čitatelju omogućuje temeljno hermeneutičko distanciranje. Posljednje i najvažnije distanciranje predstavlja distanciranje subjekta od samoga sebe: subjekt se prepusta tekstu kao drugome i dopušta mu da ga on uvuče u svoju igru kao sebi drugoga. »Distanciranje ne predstavlja nešto što bi razumijevanje tek trebalo prevladati, nego ono što razumijevanje uopće omogućuje« — kaže Ricœur.²⁵ Franz Prammer čak, štoviše, tvrdi da je »objašnjenje unutarnji moment samoga razumijevanja«.²⁶ Ricœur dokida staru dihotomiju između objašnjenja i razumijevanja te uspostavlja među njima kreativan, dijalektički odnos u trajnoj napetosti: hermeneutičko polje među njima ne smije »pasti« pod nadzor jednoga od njih.

Derrida, pak, već je rečeno, svoj pojam »razlike« gradi iz refleksije o egocentrizmu: zahtjev za spoznajom samoga sebe iziskuje odstupanje od onoga koji pokušava spoznati. Operativni subjekt ne može samoga sebe uhvatiti ni pojmiti u neposrednoj datosti samoga sebe. Između subjekta i spoznaje o sebi samom uvijek postoji razlika koju je nemoguće ispuniti. Svaki pojam u sebi uključuje razliku spram realnosti koju bi htio označiti, a da tu razliku nikada ne može sažeti.

Premda je smjer u kojima se ova dva pojma — »distanciranje« i »razlika« — kreću suprotan, ishodište im je, po Vodičaru, zajedničko. Riječ je »o operativnoj ulozi koja svako razumijevanje tek uspostavlja i omogućuje, kao i o odnosu koji se ovim razumijevanjem kako uspostavlja tako i njime prekriva. I u prvom i u drugom slučaju njihovo nalazište leži u pismu, u tekstu, koji je, međutim samo trag koji u procesu praćenja nestaje«.²⁷ No, dok Derrida ustraje na »razlici« koja dekonstruira metafizički logocentrizam, Ricœur ostaje kod subjekta koji u hermeneutičkom procesu najprije samoga sebe stavlja pred tekst da bi potom samoga sebe nanovo razumio pred njim. Dok je prvo stalo do toga da razotkrije prazninu prethodnoga metafizičkoga puta, drugi pokušava pokazati na koji se način ova praznina nužno puni svakim novim razumijevanjem. Vodičar naglašava razliku kada je riječ o upotrebi pojmove: zaključuje da Derridina »razlika« samo produbljuje problem zahtjeva što ga današnje globalizirajuće društvo stavlja pred čovjeka, dok Ricœur nudi stanovita rješenja. No, čini se da razlike i sličnosti prije treba tražiti na razini samoga postupka u mišljenju. Naposljetku, odgovornost pred tekstrom i pred samim sobom ista je u oba postupka.²⁸

25 Du texte à l'action, nav. dj, str. 125.

26 Usp. *Die philosophische Hermeneutik Paul Ricoeurs in ihrer Bedeutung für eine theologische Sprachtheorie* (Filozofska hermeneutika Paula Ricoeura i njegina važnost za teoriju teološkog jezika), Tyrolia–Verlag, Innsbruck–Beč 1988, str. 146.

27 »Odgoj između distanciranja i razlike«, *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006, str. 437–438.

28 Bilo bi zanimljivo vidjeti putanju susreta, dijaloga, uzajamnih čitanja Ricoeura i Derride (usp. François Dosse, *Paul Ricœur: les sens d'une vie* (Paul Ricœur: smislovi jednoga života), La

Naime, za obojicu mislilaca, unatoč razlikama, posredovanje je ključan *topos* putanje što je tekst prolazi od sebe natrag do sebe. Za Derridu posredovanje prethodi i misli i percepciji. Ne-prisutnost, diskontinuitet i razlika prethode prisutnosti, kontinuitetu i identitetu. Izvornija od prisutnosti jest igra od-sutnosti kojoj prisutnost zahvaljuje samu sebe. No, ova je igra beskrajna te je svako značenje »već uvijek biti bilo«. Posredovanje koje tradicionalno zauzima srednje mjesto ne funkcioniра, po Derridi, kao prelazak s misli natrag k njoj samoj ni iz sadašnjosti natrag u sadašnjost, nego biva preusmjeravano prigodama koje mu se pojavljuju na tom putu. »Razlika« je cik–cak kretanje kakvo, zapravo, dokida samo posredovanje. Stoga ne postoji cirkularnost ili linearност niti regulativni horizont totalizacije. »Razlika« za Derridu nije dijalektički koncept.

Za Ricœur, naprotiv, distanciranje jest dijalektički koncept. On nastoji artikulirati posredovanje u terminima njegova porijekla i kraja, što znači da za njega prisutnost, identitet i kontinuitet prethode ne-prisutnosti, razlici i diskontinuitetu, pa čak i samom posredovanju. Dijalektički karakter distanciranja implicira da posredovanje funkcioniра kao prelazak *iz* i *natrag* prema sadašnjosti. Za Ricœur naša jedinstvena iskustva svijeta uvijek prelaze udaljenost i tako sami sebe transcendiraju u ponavlјajućim strukturama kao što je diskurs. Budući da diskurs oživotvoruje svijet, on referira natrag na svijet, vraća nam našu pripadnost svijetu, misli, duhu, biću konstruirajući pritom smisao kao imaginativan izraz novoga iskustva svijeta. Novi imaginativni izrazi sprječavaju, doduše, potpuno, izravno razumijevanje, no upravo nas ova nepotpunost, kako veli Ricœur, potiče da »mislimo više«.

»Višak smisla« što ga proizvodi distanciranje čini, dakle, posredovanje ne-potpunim, no, ono ipak ostaje inteligenibilnim. Interpretacija diskursa stoga treba, po Ricœur, voditi do njezina ishodišta koje je mogućnost različitih načina na koje je biće rečeno. Refleksija i samorazumijevanje mogu se održavati kao zadaće. Posljedica distanciranja horizont je identiteta. Čak i kad je spirala, krug se treba zatvoriti. Razlika između »razlike« i »distanciranja«, zapravo, razlika je između dekonstrukcije i hermeneutike. Hermeneutika nastoji iz različitih načina na koje je biće rečeno konstituirati sustav. Ne zatvoren sustav ka-

---

Découverte, Pariz 2001, str. 255–256, 430–434, 453, 494–496, 547–548, 578–579, 751–752). Ranih 60-ih Derrida je par godina bio na Sorboni Ricœurov asistent — obojica su predavala Husserlovu fenomenologiju — te je prema svom učitelju zadržao osjećaj duga i dubokog poštovanja i onda kada je krenuo sasvim drukčijim putem te stekao međunarodnu reputaciju kakva je premašivala Ricceurovu. Upravo je Ricœur Derridu vrlo rano, još 60-ih godina, upozorio na Lévinasov rad. Derrida i Ricœur su najintenzivniji dijalog ostvarivali 70-ih godina oko problema metafore i njezina utemeljenja u metafizici. U nizu susreta, na međunarodnim znanstvenim skupovima u Francuskoj, Americi, Kanadi, Čehoslovačkoj, Derrida se uvijek klonio oštrog polemiziranju s Ricceurom, što nije bio slučaj i s Derridinim kolegama, zagovornicima dekonstrukcije (među najžećim, gotovo nasilnim kritičarima Ricceurove misli bio je Hillis Miller koji je 80-ih u časopisu *Times Litterary Supplement* oštro napao njegovu trilogiju *Temps et récits*). Ricœur i Derrida 90-ih godina zajedno vode Centar za husserlovsku fenomenologiju na Sorboni. Unatoč razlikama, Ricœur i Derrida su pokazali stanovitu komplementarnost njihove misli na temama kao što su pismo-govor, praštanje, obećanje, ekonomija dara.

kav bi reducirao mnoštvo značenja bića na jednoznačnost, jednoglasnost, nego otvoren sustav kakav raznolikost, novost i »višak smisla« smješta unutar analoškoga jedinstva. Ricœur to zove »reguliranom polisemijom bića«. Stoga se hermeneutika i smije smatrati filozofskim projektom.

Ricœur poput Derride isključuje, dakle, mogućnost jednog, postojanog i ne-promjenljivog značenja. I on polazi od više značne prirode jezika iz koje proističe neodredenost svojstvena tekstu i komunikaciji s njim, što se ostvaruje u brojnim iteracijama i reiteracijama.²⁹ Po Derridi neodredenost je uvijek prisutna već u svakom tekstu: onome koji se tumači i onome kojim se tumači. Budući da poriče mogućnost ma kakva značenjskoga usidrenja jezičkih i opažajnih entiteta, referencija, po Derridi, kao da se prema znakovima može ophoditi kako joj volja. No, ova je mogućnost samo hipotetske, ali ne i stvarne naravi, tj. uzima u obzir idealnog a ne stvarnog interpretata. Stvarni interpret nije kadar iskoristiti sve značenjske mogućnosti teksta. Ricœur dijalošku prirodu interpretacije vidi u okvirima relativno predvidljivih konceptualnih sustava unutar kojih se odvijaju oscilacije neodredenosti, a suptilnost pristupa polisemiji inherentnoj riječi i tekstu nalazi u svijesti tumača o razlikama u statusu značenja na semiološkoj, semantičkoj i hermeneutičkoj razini. »Riječi imaju više od jednoga smisla, ali ne posjeduju neograničen smisao« — kaže Ricœur.³⁰ On se, dakle, slaže s Derridom da značenje nije potpuno odredljivo, ali ne i kad je riječ o razmjerima ove neodredljivosti. Za dekonstrukciju, kaže Mario Valdés, pojavljivanje neodredenosti obezvreduje svako pozivanje na osjećaj reda koji se ne odnosi na prisutnost. Po Ricceuru nered vodi otkrivanju kreativnoga reda, ili reda koji se održava u tenzijama, na različitim stupnjevima.³¹

Ricœurova hermeneutika alternativa je dekonstrukciji utoliko što ne poriče mogućnost prenošenja značenja i ne odriče ga se u potpunosti, ali proces tumačenja smatra i održava otvorenim, dinamičkim, dijaloškim, polifonim. Ona je moguća pod pretpostavkom da su spoznaja i razumijevanje smisla, posredovani simbolima i pričama — za razliku dekonstrukcijskom osporavanju čitljivosti i razumljivosti teksta i svijeta — mogući i priopćivi, premda nikad konačni i isključivi. Ne postoji kraj igre, nego samo privremene pauze koje novom igraču, odnosno tumaču, omogućuju ući u igru. Svrha tumačenja jest podijeliti svoj uvid s drugima, a ne nuditi konačni smisao koji bi već sam proces kretanja prema i od teksta paralizirao.

Ipak, koliko god išao daleko u hermeneutičkoj kritici, Ricœur je ostao na margini *mainstreama* tzv. postmodernističkih teorija jer je pružao otpor otporu. Njegova je misao afirmativna, a njegovo traganje — traganje za smislim. On ne prekida s tradicijom, tj. naslijedem — tradicija uključuje teret iz prošlosti

29 Problem neutvrdljiva, odnosno nepostojana i promjenljiva identiteta značenja i s Derridine i s Ricœurove točke gledišta višestruko osvjetjava Dragan Stojanović u studiji *Ironija i značenje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1984.

30 *Le Conflit des interprétations*, nav. dj., str. 94.

31 *A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination* (*Ricœurovi tekstovi: Refleksija i imaginacija*) (ur. Mario Valdés) University of Toronto Press, Toronto-Buffalo 1991, str. 25.

što ga valja ponijeti, a naslijede stanovit dug prema onom što nas je konstituiralo kao kulturu — te ju promišlja, »čita«, oslanja se na nju i s njom tvori nov tekstualni korpus. Ricœur je neka vrsta tranzicijske figure između modernizma i postmodernizma: kritizira zloupotrebu efektivne modernističke kritike i izbjegava krajnosti dekonstrukcije. Uhvaćen između dvije vatre — jednih koji su mu prigovarali, u ime navodno nužne dekonstrukcije, da brani smisao te drugih koji su ga okrivljavali, u ime odredene apologetike, da uklanja smisao — Ricœur ostaje neovisan i dosljedan svom dijalektičkom pristupu kakav počiva upravo na napetostima među aporijama.

Prijepori interpretacija

Sukob interpretacija, za Ricoeura, ponajprije se događa među dvjema tradicionalno suprotstavljenim hermeneutikama: reduktivnoj hermeneutici sumnje — kakva je manje–više na djelu u cjelokupnoj zapadnoj spekulativnoj misli — i restauratorskoj hermeneutici obnavljanja smisla — na kakvoj se temelji fenomenologija religije.

Govoreći o hermeneutici sumnje, Ricœur se opetovano referira na trijadu autora Marx–Nietzsche–Freud koji su nas naučili sumnjati da religijski jezik uopće znači ono što sam za sebe kaže te misliti da je možda tek kodirana verzija nečega drugog: ideologiziranje klasnog statusa autora, izraz osjećaja gubitnika u borbi za moć, kao i kompleksa osoba koje potiskuju svoj nagon. Marx je, kao što je poznato, analizirao religiju u svjetlu njezina iluzorna karaktera transcendentalnoga carstva kakvo služi lažnom tješenju dehumaniziranih ljudi, novih robova kapitala u industrijskome dobu. Nietzsche napada religiju kao onu koja nastoji uzdizati slabost (poniznost, sućut, gostoljubivost, blagost) kao moralnu vrijednost, čime su ljudska bića dovedena u stanje pripitomljenosti kakvo koči eksploziju potencijala ljudskoga bića. Po njemu, religija se temelji na uvjerenju u postojanje objektivne istine koja je iluzorna. Freud razlučuje »realno« od »prividnoga« te demaskira religiju kao »mjesto« u kojem ljudi traže utocište. Sva trojica autora, svatko na svoj način, istraživali su načine nadilaženja sindroma otudenja–dominacije–podložnosti čiji je jezik u prošlosti ponajviše bio upravo religijski jezik. Artikulirajući našu svijest u religijski jezik mi smo, zapravo, kako kaže Lewis S. Mudge, »praznili našu ljudsku supstanciju i premještali ju u iluzorni apsolut«,³² odnosno u svojevrsnu idolatriju.

Detalji marksističke, ničanske i frojdovske misli već su uglavnom revidirani na područjima ekonomije, antropologije i psihologije, ali su po svojim temeljnim konvergencijama postali dio naše kulture. Hermeneutika sumnje i dalje optužuje za »lažnu svijest« one korisnike jezika koji u njegov korpus uključuju religijsku dimenziju, čime se — ne samo sredstvima destruktivne kritike, nego i invencijom umijeća interpretiranja — oslobada horizont za auten-

32 Predgovor, u: *Essays on Biblical Interpretation* (Ogledi o biblijskoj hermeneutici), Fortress Press, Philadelphia 1980, str. 5.

tičniju misao o svijetu.³³ Ponovno tumačenje cjelokupnosti rezultata kulture — od sna do religije, preko umjetnosti i morala — mijenja i samu kulturu dajući joj orude autorefleksije. Drugim riječima, sustavnim primjenjivanjem kritike sumnje demaskira se lažna svijest, lažno razumijevanje »teksta društva«, što rezultira razumijevanjem konvergentnim postupku demistifikacije. Korak dalje u tom postupku primjena je kritike i na onoga koji kritički interpretira: tek kritika s bipolarnim fokusom jest »istinita« kritika usuprot »lažnoj«. S metodama interpretacije kakve nastoje raskrinkati političku upotrebu teksta uhvatili su se u koštač mnogi mislioci imaginacije otpora poput Heidegerrove, uvjetno rečeno, hermeneutike egzistencijalnoga razumijevanja, Foucaultovih struktura genealogije povijesti subjekta i Derridina radikalna nijekanja logocentrizma.

Hermeneutika sumnje otkriva sukob interpretacija na djelu u svakoj interpretaciji ne samo među interpretirajućim subjektima, nego i unutar interpretiranih tekstova, tj. među različitim razinama mogućnost njegovih značenja. Napetost među interpretacijama dogada se unutar samoga jezika, tj. između različitih njegovih interpretacija i rekонтекстualne aktivnosti trenutačnoga čitatelja. Ricœur prihvata taj prijepor i ne nastoji ga razriješiti. I sama Ricœurova interpretacija dinamike rada teksta prolazi kroz hermeneutiku sumnje te nalaže svoj izraz već u razumijevanju metafore u terminima napetosti među njezinim elementima »biti nalik« i »nije kao«. Upravo ova napetost omogućuje otvorenost značenja te stvaranje novih. Prvi element pokazuje na doslovna pokretača kakav se obično pripisivao metafori, dok drugi upućuje na to da se referent metafore ne može naći u doslovnom značenju. Napetost među njima projicira »svijet pred tekstrom« koji je pravi metaforički referent. Ricœur traži ono po čemu je moguće ono »biti nalik« — metaforu-vjeru ponad demitolizacije, »drugu naivnost« ponad ikonoklazma. Sukob interpretacija suprotstavlja arheološko i reduktivno tumačenje hermeneutike sumnje teleološkom i redundantnom razumijevanju: arheologija objašnjava posredstvom unutarnjih i latentnih mogućnosti, a teleologija razumijeva posredstvom svrhovitosti, tj. posljednje figure koja otkriva smisao prethodnih. U teoriji metafore ova se dijalektika izražava suprotstavljanjem »živih« i »mrtvih« metafora.

Gоворити о метафори доводи нас, по Дериди, до метафоризације метафоре.³⁴ Заправо, језик је, попут односа *fisis* и *tehné*, конституира као укупност слика које упућују једна на другу. Језик nije dvoznačan, tj. dvoznačnost metafore ујединjuje се у једнозначности бића, а мноштво дискурса унифицира се у трансценденталном бићу. Тако моћ аналогије у метафори ријеч и онтологију ставља у однос. Ријеч је о бићу које се исказује, али не метафорички. Деррида тврди да метафора разрује своју синтаксу, tj. autodestruiira se eda bi rekonstruirala човјека. Стога је, по њему, ријеч о двоstrukoj смрти. Филозофија умире први пут када се не успијева изразити концептима, а пријегава метафори, а други пут умире када

33 Usp. *De l'interprétation. Essai sur Freud*, nav. dj., str. 33.

34 Vidi »Mythologie blanche. La métaphore dans le texte philosophique« (»Bijela mitologija. Metafora u filozofskome kontekstu«), *Poétique*, 5, Pariz 1971.

se metafora iscrpi u svojim značenjima i ustupi mjesto konceptu. Takva dvostruka smrt ustvari je svojevrsna nostalgija za prvim smisлом kakav je u nakanii autora, dok je za Ricœur-a riječ o dvostrukom životu, o biću koje se, kao u Aristotela, kazuje na mnoštvo načina.³⁵ Biće ponajprije živi stoga što filozofski diskurs crpi iz metafore, koja inovira i značenje i smisao, nove ontološke dimenzije. Potom, metafora je živa stoga što potresa filozofiju kako bi izrazila ono što filozofija nije kadra izraziti. Tu nije riječ o nostalgiji, nego o svojevrsnoj eshatologiji.

Da bismo razumjeli »hermeneutiku sumnje«, ne treba prisvojiti njezine argumentacije, nego biti svjesni paradoksa koji njome upravljuju te se ponovno vratiti potencijalima iskustva sakralnoga i promišljanju jezika u trenutku njezina pojavljivanja. Riječ je o tome da se istodobno izbjegnu pretenzije znanstvene spoznaje i redukcije arbitarnoga mišljenja, tj. pomiri, kako bi rekao Ricœur, uvjerenje i kritika. Kritička instanca uvjerenje čini odmjeranjim, a razumno uvjerenje kritiku podlaže granicama onoga što se ne može do kraja objasniti, a što je ugradeno u naše predrazumijevanje svijeta.

Pred tekst dolazimo s određenim pred–angažmanom. Ovaj pred–angažman oblik je »prve naivnosti«, no u naše doba, kada ljudi nemaju više svijest kakvu su imali u arhaičnoj kulturi, ne možemo više simbol i mit naprosto izravno primiti kao konstrukcije svijeta. Naša »prva naivnost« jest uvjet da čujemo poziv što nam ga upućuje tekst, ali više nismo kadri razlučiti autentičnu poruku od realnosti naše kulture ili od okvira unutar kojega ga čujemo. Stoga Ricœur naglašava važnost kritičkoga objašnjenja teksta, ali ne da bi razorio naivnost vjere, nego da bi ponovno otvorio put za nju.

Za Ricœur-a, dakle, premda sumnja nije posljednja riječ, tekst i kontekst, sumnja i vjera, uvjerenje i razumijevanje moraju biti u neprestanoj cirkularnoj napetosti. Nova artikulacija vjere mora proći kroz i onkraj »hermeneutike sumnje«, a ne je zaobilaziti. Dijalektika interpretacije sastoji se u traženju »proaktivne konfliktnosti«.³⁶ Prijepor medu interpretacijama može se, dakle, prevladavati te stvoriti primjenjivu metodu interpretacije kakva bi vodila računa o svim hermeneutičkim aspektima.

Preobražavalacka (metanojska) hermeneutika

U postmoderno doba, općenito govoreći, čovjek sebe uglavnom shvaća kao autora vlastita bića koje proizvodi značenja, smještena u svijet koji može propitivati i kontrolirati. Jezik je učinio sredstvom te mu punina značenja riječi ili ontološka njihova referencija izgleda kao nešto što treba nadići, a ne kao bogatstvo koje treba primiti i istražiti. Jednostavan povratak tradicionalnom reli-

35 Usp. *La Métaphore vive* (Živa metafora), Éditions du Seuil, Pariz 1975, str. 303.

36 Usp. *La critique et la Conviction. Entretien avec François Azouvi et Marc de Launay* (Kritika i uvjerenje. Razgovor s Françoisom Azouvijem i Marcom de Launayom), Calmann-Lévy, Pariz 1995, str. 125.

gijskom putu unutar čvrstih epistemoloških okvira, dakle, više nije održiv. Korijen problema, za Ricœur-a leži u općem gubitku osjećaja za simbolički jezik u modernoj zapadnoj civilizaciji. Iako se čini da živimo u kulturi razbješnjelih slika, podivljalih simbola, naša suvremena kultura, zapravo, počiva na tehničkom jeziku ispraznjenu od simbola. Jezik je postao preciznijim, manipulativnijim, pa prema tome i podatnijim za integralno formaliziranje te pražnjenje od sadržaja, čime i neprozirnijim za dubinski simbolički rad te za ponovno punjenje smisla. I u slučaju pražnjenja od simbola i u slučaju manipulacije simbolima Ricœur opetovanio upozorava na temeljno iskustvo ili osjećaj za sveto, što je za njega ključna poluga za susret i s tekstovima naše kulture i s poviješću i nas samih sa samima sobom.

Jedan od razloga koji Ricœur-a potiče na zalaganje za sakralno jest i činjenica da nam je naša identifikacija s tehnologijom i znanošću postala problemom. Znanstveni ideal koji je ranije služio kao absolutna mjera evaluacije napretka, sada je sam postao njegova kočnica. Jürgen Habermas, u knjizi *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*,³⁷ zaključuje da preokret u hijerarhiji interesa proizvodi jednodimenzionalne osobe, što je ideološki fenomen koji služi tomu da svaki socijalni agent bude primoran potpuno se podložiti funkcioniranju industrijskoga sustava. No, takav preokret, misli Ricœur, nije nužan i uvijek je iznova otvoren propitivanjima u koja ulazi i revalorizacija sakralnog univerzuma. Tragovi sakralnoga, sada već posve reducirani, te znanstveno-tehnološka ideologija tvore jednu jedinu kulturnu konfiguraciju, konfiguraciju nihilizma. Znanstvena iluzija i povlačenje sakralnoga zajedno pripadaju zaboravu naših korijena te pridonose širenju »pustinje« u kojoj živimo bez prvotne orientacije. Revalorizacija sakralnoga, utemeljena na prevrednovanju vrijednosti, da posudimo Nietzscheov izraz, u čije ime je osuda sakralnoga »izrečena«, poziva nas, po Ricœur-u, da preispitamo ostatke sakralnoga u našoj kulturi. Ricœurove tekstove — u kojima on nastoji ponovno otkrivati sakralno, tj. sveto — karakterizira krhka nada da, onkraj ograničenja spekulativnoga razuma, može postojati svijet mogućnosti posredovanih tekstrom, kadar refigurirati i ponovno uspostaviti drukčiji, preobražen svijet čitatelja.

»Je li očitovanje–skrivanje dvostrukog značenja uvijek prikrivanje onoga što se želi reći, ili, može li ono ponekad biti očitovanje, otkrivanje svetog? — pita Ricœur³⁸ te odgovara da je područje simbola ono područje dvostrukog značenja u kojem složena značenja istodobno očituju i skrivaju neposredno značenje, stavljajući čovjeka u odnos s temeljnom stvarnošću kao otkrivenju svetog koja se i sama istodobno pokazuje i prikriva te tako poziva na tumačenje. »Simbol je prisutan ondje gdje jezik proizvodi znakove različita stupnja u kojima se smisao ne zadovoljava time da nešto označi, nego označuje jedan drugi smisao koji se može dosegnuti jedino njime samim i idući u njegovu smjeru« — kaže Ricœur.³⁹ Upravo to da je simbol vezan za doslovno značenje, a ovo da

³⁷ *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln (Moralna svijest i komunikacijska aktivnost)*, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1983.

³⁸ *De l'interprétation. Essai sur Freud*, nav. dj., str. 15.

³⁹ *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning (teorija interpretacije: diskurs i višak smisla)*, Texas Christian University, Fort Worth 1976, str. 153.

je vezano simboličkim to je ono što simbol »suprotstavlja tehničkom znaku koji ne znači ništa više od onoga što je postavljeno i koji, stoga, može biti ispraznjen, formaliziran i sveden na puki predmet spekulacije. Samo simbol *daje* ono što kaže«.⁴⁰

Suvremeni semiotičar takvu bi definiciju simboličnoga vjerojatno držao odveć općenitom jer simbol ne smatra posebnom vrstom znaka, nego posebnim načinom njegove upotrebe, tj. interpretacije: svaki se znak, tj. tekst može pročitati na simboličan način. Međutim, artikulacija misli na koju nas potiču simboli, misli dane samoj sebi u kraljevstvu simbola — to je ono što Ricœur nastoji razumjeti i interpretirati. Tekst smjera na biće, ne više kao na modalitet bića kao datosti, nego kao na modalitet moći bivanja. »Simboli su proroštva svijesti« — kaže Ricœur.⁴¹

Ono što Ricœura dubinski potiče da se zanima za »pun« jezik, za »vezan« jezik jest činjenica da se takav jezik »obraća« onome tko ga koristi i čini ga »pozvanim subjektom«. A ovo se obraćenje dogada u analogiji: ono što veže značenje sa značenjem, pokret koji vuče prema drugom značenju, vezuje s onim što je rečeno te onoga tko rečeno sluša čini sudionikom onoga što mu je najavljenio. Ricœur to zove »egzistencijalnom povezanosti našega bića s bitkom prema pokretu analogije«.⁴² Obznanjena filozofska odluka ozivljava intencionalnu analizu i moderna je verzija antičkoga pamćenja. Moderna briga za simbole izražava novu želju pozvanoga bića, s onu strane šutnje i zaborava kojima se umnaža baratanje praznim znakovima i formaliziranim jezikom.

*Očekivanje nove riječi, nove aktualnosti riječi, implicitna je misao svake fenomenologije simbola, koja ponajprije naglašava predmet, zatim ističe obilje simbola, da bi na kraju prihvatile moć koja proistječe iz izvorne riječi.*⁴³

U tradiciji u kojoj se pojam simboličnoga poistovjećuje s inteligenibilnim sustavom odnosa kakav omogućuje imenovanje iskustva i svijeta, Ricœur simbolično razumije kao apriornu strukturu predrazumijevanja svijeta odgovornu za njegov kategorijski poredak i tvorbu identiteta. Okrećući se simboličkom jeziku — jeziku koji »daje misliti«, jeziku čije se bogatstvo značenja ne prestaje otkrivati, jeziku koji svojim neprestanim semantičkim inovacijama ljudsku osobu čini svjesnom složene i duboke dimenzije vlastita bića — Ricœur se ne zalaže za povratak pred-kritičke naivne faze koja je držala da se simbolički jezik doslovno može prevesti u jednoznačan, razumljiv jezik što ga je lako dekonstruirati. Sâm kaže da je »u svakom slučaju nešto nepovratno izgubljeno, a to je sposobnost čovjeka da trenutačno povjeruje«.⁴⁴ Međutim, gubitak te sposobnosti ulog je što smo ga položili u ovo naše post-kritičko vrijeme. Oporavak moći mita i simbola moguć je upravo kroz autokritički, uvijek promjenjiv i nikad izvjestan hermeneutički ulog: kritika idola ostaje uvjetom ponovnog osvajanja simbola. Premda je »prva naivnost« otvorenosti religijskoj simbolici odavno izgubljena

40 *Isto*

41 *Le Conflit des interprétations*, nav. dj., str. 238.

42 Usp. *De l'interprétation. Essai sur Freud*, nav. dj., str. 38.

43 *Isto*

44 *La symbolique du mal (Simbolika zla)*, Aubier, Pariz 1960, str. 123.

za modernoga čovjeka, »druga naivnost« vjerovanja utemeljena na tragovima svetoga u svijetu teksta još je uvijek moguća. Postkritička naivnost kritiku izbavlja od reakcionarne ili ikonoklastičke aktivnosti zarobljenosti, zatvorenosti u sebe samu kao u absurdnu igru značenja kakvo ostaje, kako to Ricœur kaže, u »kritičkoj pustinji«. Kritika sadrži istodobno mogućnost pražnjenja jezika radikalnim njegovim formaliziranjem, kao i mogućnost njegova punjenja značenjem kakvo je podržano prisutnošću onoga što Ricœur zove »svetim«. Smisao se više ne može primiti vjerom, ali ga se može *čuti* ponovno ga interpretirajući.

Ne nameće se svijet čitatelja svijetu teksta, nego se svijet čitatelja okreće svijetu teksta. Postoji li nekakva evolucija u mojojem promišljanju hermeneutike, onda je ona upravo u prijelazu s hermeneutike obnavljanja smisla (restauratorske) nasuprot hermeneutike sumnje (reduktijske) prema preobražavačkoj hermeneutici (metanojskoj). Refiguracija me preobražava u skladu sa zahtjevima teksta.⁴⁵

Ponovno prisvojiti simbolički jezik, tj. ponovno uspostaviti smisao riječima u interpretaciji teksta i ljudskog svijeta, znači ljudskom iskustvu iznova dati narativnu mogućnost samorazumijevanja. Ricœur ne žali zbog urušenih iluzija o jeziku, nego se nada u mogućnost njegove rekreatcije: »Ne treba žaliti za potopljenom Atlantidom, nego se nadati rekreatciji jezika«.⁴⁶ Subjekt koji je sam sebi postao upitan — budući da sebe razumije kao mogućnost da sebe sama i sve drugo stavlja u pitanje — samoostvaruje se radikalnošću koja prekoračuje kartezijansku dvojbu ranjenoga *cogita*. Interpretiranjem — čitanjem, pisanjem, prevodenjem — subjekt se preko zapleta intersubjektivnosti nužno otvara tajanstvu drugosti bitka. Decentrirani subjekt zadobiva novu prijemčivost za drugoga.

Ukratko: Ricœur svoj hermeneutički lk temelji na tradicionalnoj trijadi: predrazumijevanje—objašnjenje—razumijevanje i gradi ga na napetosti između objašnjenja i razumijevanja, tj. na napetosti između hermeneutike sumnje i hermeneutike obnavljanja smisla, no otvara ga prema horizontu mogućeg svijeta. Smisao se »puni« ponovnim otkrivanjem simboličkoga jezika koji predrazumijevanje opskrbljuje »viškom smisla«. Ovaj »višak smisla« — u dinamici »hvatanja« jezika u njegovu pojavljivanju — »svijet teksta« čini ne samo nastanljivim za čitatelja, nego mu se on obraća u svojevrsnom dijalogu koji ih oboje, i tekst i čitatelja, obogaćuje novim mogućnostima razumijevanja i samorazumijevanja. Ovo obraćanje izaziva obraćenje, tj. otvara mogućnost čitateljeve preobrazbe: čitatelj postaje kadrim ne samo razumjeti se, nego i prepoznati se pred tekstrom. Prepoznavanje se dogada na ruševinama predočavanja i okreće se prema etičkom temelju u horizontu svakog razumijevanja: čitatelj ne samo da postaje kadrim prepoznati vlastito sebstvo kao pripitomljenu drugost, kao cjelovitost, nego postaje kadrim logikom obilja prepoznati i druga sebstva u uzajamnom darivanju. Onkraj »pustinja kritike«, dakle, po Ricœuru, možemo ponovno biti pozvani te postati integrirano sebstvo kadro odgovorno stvarati vlastitu i zajedničku povijest.

45 Razgovor s A. Thomassetom u: *Poétique*, Pariz 1995, Dodatak 3.

46 Usp. *Lectures 3*, nav. dj., str. 294.

Pisac univerzalnog formata

Vladan Desnica: *Igre proljeća i smrti*. Priredio T. Maroević. Mozaik–knjiga, Zagreb, 2008.

Pojava 37. knjige iz već prepoznate edicije »Biseri hrvatske književnosti« pod uredničkom rukom Đurđe Mačković, izabranih djela Vladana Desnice — uspješan je nastavak jedne, možemo slobodno reći, već tradicionalne biblioteke u izdanju Mozaik–knjige — na čemu možemo samo čestitati i izdavaču i urednici.

Sama činjenica da je o djelu Vladana Desnice objavljeno dosad već preko dvjestotinjak članaka, eseja i kritika, pa i monografskih izdanja, kao što je ono Krešimira Nemeca iz 1988. godine — najbolje govori kako je riječ o piscu, čije su prozne i eseističke stranice, pripovijetke i romani od samog početka predstavljali značajne izazove, kako kod čitalačke publike, tako posebno i na stranicama književne kritike.

Pojavivši se neposredno poslije rata prvim značajnijim djelima, romanom *Zim-*

sko ljetovanje i pripovjednom prozom uglavnom s regionalnom tematikom — Desnica se medu prvima, uz Petra Šegedinu i Ranka Marinkovića djelom usprotivilo aktualnoj situaciji u našoj tadašnjoj kritici, a i ne malom broju loših tekstova što su nastajali pod utjecajem ždanovljevsko-timofjevske soorealisticke poetike, koju su zdušno tada kod nas propovijedali Marin Franičević i Ervin Šinko.

Kritičke ocjene Desničina opusa kreatale su se u širokom rasponu od posve negativnih, dakako, od soorealističkih dogmatičara, pa sve do kritika koje su se temeljile, ne na tematsko–ideološkoj razini, nego na analizi umjetničkih dometa, stilskih osobina Desničine umjetnosti riječi, kritika koje su nakon *Proljeća Ivana Galeba* i u novim opstojnostima književnog života i shvaćanja smisla umjetnosti — Desničino djelo unisono svrstali medu klasične hrvatske književnosti druge polovice 20. stoljeća. Pred tom činjenicom, danas već i književno–povijesno raščišćenom i utvrđenom pozicijom Desničinom u kontekstu hrvatske književnosti njegova vremena, pred već respektabilnim brojem interpretacija djela Desničina — našao se sada i Tonko Maroević sa »zadatkom« da, s jedne strane, informira i animira širu čitalačku publiku, a s druge, da i sam dâ

svoj doprinos, svoju interpretaciju Desničina djela kao novo videnje tog opusa na visokom estetskom, esejističkom nivou.

Naslovajući ovu knjigu simboličkim nazivom *Igre proljeća i smrti* — kakvim je nazivom već davne 1959. godine na isti način metaforički opisao Desničino djelo i Duško Car, a svoj uvodni esej u ovoj knjizi Maroević naslovio »poetski« »Osunčane strane, sjenovite strune« — on je na neki način već dao naslutiti u kojem će se pravcu razvijati njegovo poimanje Desničine proze: u svakom slučaju bit će to Desnica iz druge njegove stvaralačke faze, nazovimo je urbano-intelektualističke. Drugim riječima, ne posebno zaintrigiran realistički intoniranim ruralnim zavičajnim prozama iz prvog razdoblja, Maroević, mislim, s punim opravdanjem, zadire kritički u stvarne vrhunce umjetnosti riječi piševe, u kojima je dominantna crta bila naglašeno-meditativno-psihološka.

Već i sam sadržaj, izbor Maroevićev, jasno ukazuje na tu činjenicu. Sva pripovjedačeva proza unesena u ovaj izbor iz drugog piševog kruga pripada upravo onom smjeru, u kojem je pisac razvijao svoja intelektualna razbistravanja i asocijacije svog životnog svjetonazora. Najviše je prostora, dakako, u knjizi, pripalo analitičkoj razradi romana *Proljeća Ivana Galeba*, pri čemu je autor pokazao vrhunski osjećaj i umijeće za asocijativno esejističko razmatranje problema što ih nameće sam roman. Izbor pak eseja, kao što je onaj »Marginalije o iracionalnom« ili zapisi o umjetnosti tek potvrđuju bit Desničine umjetničke poetike koju i Tonko Maroević ispituje i osmišljava.

Iako na samom početku svog eseja, Maroević je sažeto i jasno objasnio ono što će tijekom daljnje analize potvrditi i kao svoje zaključno mišljenje o Desnici: — »(...) Po amalgamiranju urbanih i ruralnih sastojaka, po kombinatorici realističkih i simboličkih slojeva, po organskoj smjesi skepse i ironije, rezignacije i melankolije Desničino djelo — piše Maroević — pred-

stavlja svojevrstan vrhunac sredozemnog nadahnuća u hrvatskoj književnosti.«

Na tragu takve sažete definicije Desničine proze Maroević, nižući svoje opiske o svakoj od uvrštenih pripovijedaka u ovu knjigu — samo potvrđuje analitičko-kritičkim postupkom svoje osnovno videnje Desničina opusa, sagledanog, ili, kako bi on rekao, sabranog na kraju u *Prolećima Ivana Galeba*.

Izvanredno precizan u korištenju podataka — od biografskih do bibliografskih — usko povezujući pisca i djelo u jedinstvenu cjelinu, Maroević je vješto u poznatoj raskošnosti svog esejističkog potencijala pomirio i dostupnost tumačenja Desničina djela i širem krugu čitateljstva, ostajući u sferi zamišljenog koncepta biblioteke u kojoj se djelo pojavljuje, s vrhunskom interpretacijom Desničine proze na razini esejističko-znanstveno.

Sagledavajući tog izvanserijskog pisca kojim je, kako Maroević ustvrđuje »naša književnost dobila pisca univerzalnog formata, autora koji je znao prizemljiti metafizičke raspone i tako uzvisiti, transcenderati efemerne i regionalne motive« — sagledavajući, dakle, Desnicu ne samo u kontekstu hrvatske književnosti, nego i u »kreativnom dijalogu«, kako reče naš autor, sa Stendhalom i Eshilom, Tolstojem i Shakespeareom, Dostoevskim i Turgenjevom — autor je definitivno potvrdio, kako je vrhunsko djelo Desničino dobilo i zaslужeni vrhunski adekvat u esejističkoj interpretaciji Tonka Maroevića u ovoj knjizi.

MIROSLAV ŠICEL

Nezaobilazno folklorističko štivo

Ivan Lozica: *Zapisano i napisano: folkloristički spisi*. AGM, Zagreb, 2008.

Knjiga Ivana Lozice *Zapisano i napisano: folkloristički spisi* donosi trinaest izvornih znanstvenih studija (uz popis uporabljene literature, kazalo imena i kazalo pojmove). Tekstovi su nastajali od 1979. do 2006. godine kao autorova teorijska promišljanja verbalnoga folklora u najširem smislu, etnologije i etnoteatrolologije, a oslonjeni su podjednako na književnoteorijska, filozofska, sociološka, etnološka i folkloristička znanstvena uporišta. Okupljeni na jednoime mjestu, poredani kronološki, s jedne strane upućuju na znanstvene paradigmе i svjetske i domaće folkloristike, koje su iskušavane, prilagodavane i odbacivane u tome razdoblju, ali se istodobno raskrivaju i kao cjelina što prvi put u hrvatskoj folklorističkoj produkciji nudi niz promišljenih teorijskih studija.

Obasiju prostor od određenja pojma folkloristike u drugoj polovici 20. st. (»Metateorija u folkloristici i filozofija umjetnosti«) kao discipline koja se od mrtvih tekstova u knjigama i filoloških metoda intenzivno okreće proučavanju izvedbe sa svim izvantekstovnim kontekstualnim sastavnicama koje tekst jednoznačno određuju kao kontaktnu (umjetničku?) komunikaciju u malim skupinama. Takvim proučavanjem nevažnom postaje veza sa svim prethodnim izvedbama i zapisima, ujedno (i tradicijom) te je svaki zapis tretiran kao izoliran izvoran fenomen, bez svijesti o dijagoniji — što će u ono doba svojim radovima vrlo brzo ublažiti Čistov, uspostavljajući lanac tradicije i ipak mareći za po-

vjesnost svakog izučavanog fenomena. Istraživanja — i Lozićina, ali i institutska u to doba — zapravo su se naslanjala i u istraživanju i u interpretaciji na te i slične teorijske postavke, što je vidljivo u znanstvenoj produkciji toga vremena. Taj je gotovo manifestni tekst, gotovo jednakov važan i sada, 29 godina poslije, odredio i teorijsko promišljanje folklornoga kazališta. Naime, komunikacija između predstavljača i publike bez ikakvih barijera, beskonačan broj mogućnosti i varijanata u kojemu se ostvaruje svaki predstavljački čin sa svim glasovima, zvukovima, slikama i pokretima, jest zapravo i temeljna odrednica pristupa verbalnom folkloru u drugoj polovici 20. st., a najprezentnija jest u folklornome kazalištu, što Lozica iscrpno razlaže. U kazališnim se konvencijama raskrivaju i problemi žanrova, do danas neriješeni i nedovoljno problematizirani, premda su središnjim pitanjem usmene književnosti uopće. Naime podjela žanrova je nekritički preuzimana iz pisane književnosti i oni su gotovo uvijek tumačeni kao zadane nepromjenljive statične strukture u kojima se iščitavaju stilski ili konvencijalni značajke što ih jednoznačno određuju ili podcrtavaju njihov književni/umjetnički značaj. Lozica propituje žanrove u svjetlu bahtinovske teorije govornih žanrova o primarnim (jednostavnim) i sekundarnim (složenim) žanrovima te Bausingerove odrednice o formama i formulama — koja polazi od izvedbe a ne zapisa (»Favorizirani i zanemareni žanrovi u usmenoj tradiciji«). Obrazlaže razliku između usmene književnosti i usmene tradicije, koja je širi pojam, pa uključuje i usmene neknjiževne oblike. Naziva ih zanemarenim žanrovima pa stoga zagovara dinamično prihvatanje žanra. Takvo poimanje žanra zahtijeva i elastičniju folkloristiku, traži da se više pozornosti posveti upravo promjeni u strukturi žanrova umjesto da se skolastički odjeljuje u posebne ladice »prava« usmena književnost od one koja to nije. »Potrebno je proučavanje onih govornih žan-

rova unutar usmene tradicije koji tradicionalno ne pripadaju posvećenom području usmene književnosti.« Kasnija su istraživanja samo potvrdila te pretpostavke i uvela u istraživanje gotovo sva folklorna događanja.

Ostali tekstovi Ivana Lozice (pa i oni koji nisu objavljeni u ovome izboru već u ostalim autorovim knjigama) raskrivaju čvrstu i istodobno otvorenu, dinamičnu i polivalentnu teorijsku koncepciju razmotrenu iz raznih očišta: jednom je to historiografska metoda u proučavanju folklora u prošlosti da bi se ipak ublažila sinkronija kao vladajući postulat i pokazalo kako je svaki folklorni tekst (i suvremen, i onaj stariji) rezultat tradicije, što ne dovodi u pitanje izvornost jer je svaka izvedba izvorna u svojem suvremenom kontekstu. Stoga su i nužna neprestano ponavljana terenska istraživanja jer se tijek tradicije i raskriva post festum u tim nebrojenim inaćicama.

U tekstu »Aurea aetas«, koji problematizira tri načina tumačenja povijesti koja su istodobno ključna polazišta za razumijevanje folklora, krije se i opredjeljenje za mitske teme. Evocirajući Eliadeov *Mit o vječnom povratku*, piše i o ćežnji za periodičnim povratkom mitskomu vremenu početaka stvari jer su »Mit o vječnom povratku i kružno poimanje vremena pomagali (...) drevnom čovjeku da izdrži teror povijesti«. Možda uranjanjem u svijet i mitskih bića i repetitivnih kazališnih folklornih dogadanja što u sebi od svih folklornih žanrova ponajviše nose sinkretičku narav, nalazi izlaz iz pritiska povijesti u ovim nezlatnim vremenima.

Autorova i znanstvena i ljudska skepsa je evidentna u tekstu »O folkloru šesnaest godina nakon 'Metateorije'«, gdje propituje i drukčije promišlj i struku, i predmet, i metode istraživanja. Nije to zbog toga što se paradigma istrošila (mogla je proći samo generalno čišćenje i renoviranje) niti stoga što bi autor prigrlio svaku novu teoriju što se svakih nekoliko mjeseci

kometski pojavi na zvjezdnome znanstvenome nebnu, već mi se čini da je to doista izraz njegove skepsa, propitivanja i drukčijeg promišljanja i struke, i predmeta, i metoda istraživanja, a i egzistencijalnog pitanja jesu li sva naša stručna i znanstvena traganja zapravo potraga za izgubljenom cjelinom. U prvome licu autor progovara o skepsi intelektualca suočenog s ras-takanjem poznatih znanstvenih paradigm jedne struke, intelektualca uronjenog u znanost što otvara sve više pitanja i nudi sve manje jednoznačnih odgovora u nemirnu vremenu. Koncepcija interdisciplinarnosti, koja je u organizacijskom smislu bila čvrsta odrednica Instituta za etnologiju i folkloristiku već negdje od 60-ih godina prošloga stoljeća, izabire se kao jedan od mogućih izlaza, »kao pokušaj nadilaženja rascjepkanosti i fragmentarnosti koje su ugrozile prirodnu ljudsku težnju za cjelovitošću, za što potpunijem znanjem«.

Knjiga pokazuje i različite rakurse iz kojih pojedine grane filozofije mogu promatrati običaje i etnologiju (»Običaji i etnologija u vidokrugu filozofije«). Mijenajući kut vlastitoga gledanja konstatirat će da semantička interpretacija s kraja 20. st. približava folklorističke radeve antropološkom istraživanju kulturnih vrijednosti. Stoga će dovesti u pitanje i dotad gotovo apologetski prihvaćenu spomenutu definiciju folklora kao »umjetničke komunikacije u malim grupama« (ili »umjetničke kontaktne komunikacije«), smatrajući je preuskom za novo doba, i u svojem tekstu iznova nameće potrebu redefiniranja folkloristike i njezina predmeta. Radije ga određuje kao »usmenom tradicijom uvjetovan verbalni, glazbeni, plesni, predstavljački i likovni izraz«. Otud i tekst »Tekstom o terenu«, koji nije hommage nekadašnjem osnovnom postulatu i etnologije i folkloristike već u filozofijskom i autoironijskom diskursu sažima autorovu istraživačku nevjeru kao skepsu istraživača humanističkih znanosti s početka 21. st.

Uz teorijske probleme folkloristike Lozica ponajviše problematizira etnoteatrologiju, folklorno predstavljačko umijeće, kojemu je u ovome izboru posvećeno šest tekstova. Razmišljajući o neverbalnim aspektima usmenoknjiževne izvedbe (koja se nahodi u svim usmenoknjiževnim žanrovima), o kazališnim konvencijama u usmenoj komunikaciji, o inscenaciji običaja i njihovu prikazu kao kazališne predstave, o problemu teksta u folklornome kazalištu, o metodama hrvatske etnoteatrologije u europskome kontekstu, o lokalnom, regionalnom, nacionalnom i globalnom u folkornom kazalištu, Lozica pokazuje začudnu lakoću pisanja, zaigranost i duhovitost u razlaganju najozbiljnijih tema, jasnoću i vrsnoću argumentacije.

I zaključno, knjiga *Zapisano i napisano: folkloristički spisi* prvi put u hrvatskoj humanističkoj znanosti sustavno, argumentirano, meritorno teorijski pristupa folkloru. Lozičini teorijski stavovi utemeljeni su u recentnoj svjetskoj znanstvenoj literaturi, ali propitani i iskušani prije svega u vlastitim terenskim istraživanjima. Knjiga je obvezatno znanstveno štivo svakom istraživaču na širokom polju humanističkih znanosti, a bit će nezaobilazan udžbenik studentima na svim stupnjevima obrazovanja.

LJILJANA MARKS

Povratak i literaturi

Miroslav Bertoša: *Kruh, mašta & mast*. Durieux, Zagreb, 2008.

Tko je Miroslav Bertoša (1938.)?

Na zakriju knjige stoji: povjesničar, sveučilišni profesor, član suradnik HAZU, prvi generalni konzul Republike Hrvatske u Trstu (1995.–1998.), objavio desetak međašnih knjiga o prošlosti Istre i srednjodravanskih prostora XVI.–XVIII. st...

No, tko je još Miroslav Bertoša?

Šezdesetih prošloga stoljeća odigrao je značajnu, pokretačku i tvorilačku ulogu u nadolazećoj, mlađoj, hrvatskoj literaturi. Rodeni književni kritičar i već onda erudit sa svježim književnim vjetrovima i valovima u glavi (posebice francuskim), urednik kulturne rubrike ondašnjeg »Studentskog lista« kroz čije su otvorene i pluralističke stranice prošli mnogi današnji književni žreci i uglednici od naraštaja *razlogovaca*, literarnih individualista, filmaša, filozofa, pa sve do Majetića, Majdaka i mene. U svojim vibrantnim uspomenama/zapiscima objavljenim netom u »Književnoj republici«, sjeća ga se, Bertoše, sa štovanjem i Igor Mandić. S do tada nepoznatim estetičkim šrinama generirao je Bertoša stranice S. L. Krugovaška generacija nosila ga je na dlanu. (Bili smo kvartet B. M. G. M). A onda odjednom, bez vidljivoga razloga, kao što to već biva u unutrašnjim životima snažnih glava, u Bertoši se nešto prelomilo: naglo (nakon nekoliko kreativno dojmljivih zagrebačkih sezona) odlazi u Pulu, napušta u sebi književnog kritičara (bar prividno, faktografski) i prestvaruje se u vrsnog historika!

Neizrecivi gubitak po hrvatsku književnost i kritiku!

No, Miroslav Bertoša nije izišao iz uklete kože i klorofila Riječi, Misli, Stila, sintakse i inspiracije. Potvrduje to i ovom knjigom, naoko tako bezazlenoga a suptilnog i višekazujućeg naslova!

Prizori i memorabilije o staroj Puli 1947.-1957. Što bi to moglo biti?

Empatijske ili dirljive sekvene prošlosti? Gola povijest uzbudljivog i po mnogo čemu intrigantnog porača (od ideoloških pomutnji do divotnih i kreativnih dionica našeg siromaštva po raznim vertikalama i horizontalama? Mi, koji smo bez prezervativa preživljivali i živjeli to vrijeme, nosimo još i danas u nozdrvama mnoge, neponovljive, mirise tamjana, duhovnog baruta, no i zamamne prizore i slike Protutnjaloga. Bertošina knjiga kao da je retrovizor i semafor svih gradova i gradića ondašnje Hrvatske: etički, kulturološki, politički, duhovno; godine su to i zime naših nezadovoljstava i zadovoljstava, prikraćenosti i unutrašnjih pobuna, dani su to kad su se u pojedincima (poput Bertoše) začinjale drugačije vrijednosti i svjetonazor. Konačno, to su i prve ozbiljnije partiture i fuge naših ozbiljnijih odrastanja, kad iz djetinjstva prelazimo u nepozlaćene i neretuširane mladosti. Onovremena Bertošina Pula povjesno je literarni sat višeslojnih protusmjerova: etičkih uspona i padova, pojedinačnih krhotina nevinosti, mnogih nam nelogičnih ljudskih stradanja, no i poetskih uzašašća. Nije Bertoša puki i marni zapisivač oljuštenih činjenica: zbilja se i književno kolorira, visokostiličkim i nepomodnim pripovijedanjem. Profiltrirani opažajni dar za sitnice i bitne detalje, »sudarajuća«, oliterarizirana rečenica, tuitamce hitra, pokretljiva metafora (pejzaž, prostor, ljudi), znalačko i maštovito razgibanje teksta i intertekstualnosti pa i jedna osobna i osebujna tiha poetika valovitog rukopisa/razuma i emocija — sve to bi moglo biti tek uvodom u poniruću analizu ove raznodubinske knjige. Bertoša je najprije izvanredno informatički, povjesno argumentirano i dokumentirano situiran u

vremenu i prostoru o kojima piše. Jednim, strogim i provjeravajućim okom historika kao da »nadgleda« onaj drugi, izmicljivi, ponornični, tok stvarnosti i mašte, a drugim pak okom neukrotljivo se prepusta silini i čistoći djetinjstva, očaravajućoj osjenčanoj poetici sanjarija (kako bi rekao Bauchlard). Na tom kreševu *dvaju* duhovnih stanja, Bertoša je ispisao i jasnu, dokumentarističku knjigu, no i književno štivo. Pletivo od podataka, slika i detalja Prolaznosti! (Ne)potisnuti estet i stvaralač ponovo je progovorio! S jednog lista udarna činjenica, a s drugog pak — jezik pisca; životne drame i subbine, pa poljane lirskega; tvrda ideologija onih vremena, žica, kopriva, tuga ljudskoga nerazumijevanja i razornoga (primjerice, potresni odlazak/bijeg puljskih Talijana!), pa zatim nezaustavljeni i opijatni izlet u nezaboravnu nam kolektivnu »maštu, kruh i mast«. Na tim spojevima dogodila se i pripovjedačka »legura«!

Hajde, pročitajmo Bertošu iz puljskih ljeta i dana 1947.-1957.! Mnoge ćemo esencijalne mikrokozmose otkriti. A doučit ćemo ponešto i o recentnim strujanjima uvihek skliske i gonetajuće disperzivne, povijesne znanosti. Treba li više?

Svaka ti čast (a i meni kruha i mast!) stari, pametni, mudri, maštoviti suputniče i prijatelju — Berte! Uživao sam u mnogim tvojim mojimnašim »šnitama« od kruha i imaginacije!

Vratio si se, nakon gotovo pola stoljeća, napokon, i svom drugom zavičaju — književnosti! Restaurirajući vrijednosti prividnih efemerilja, Bertoša nam je i dojmljivim književnim jezikom pružio barthovski rečeno, *zadovoljstvo u tekstu*.

BRANISLAV GLUMAC

Površno o tamnom vilajetu

Jure Krišto: *Riječ je o Bosni.*
Golden marketing–Tehnička knjiga,
Zagreb, 2008.

Jure Krišto (1943), dvostruki (američki i hrvatski) doktor povijesnih znanosti, kontroverzni je hrvatski povjesničar nakon čijih se djela diže uvjek povelika prašina. To može izgledati vrlo povoljno, jer bi trebalo značiti da se vrli povjesničar bavi životno važnim i ozbilnjim temama, raščišćava nedoumice te rastvara i uklanja predrasude. Međutim, imajući iskustva s njegovim ranijim spisima i znajući da je pripadnik jedne tradicionalističke, »dogadjajne« historiografije i demodirane povijesne znanosti, koja — eto — ima i danas svojih sljedbenika, (p)ostao je povjesnik prilično skučena, da ne kažem, zasljepljena pogleda. Usmjeravati svoja znanstvena stajališta isključivo prema interesima organizacije, ustanove, sljedbe ili državne tvorevine znači ideološku izdaju znanosti. Pri tome predbacivati drugima što isto tako rade (ili se tako čini da rade, ili im se zlonamjerno podvaljuje da tako rade) stvarno je znanstveničko licemjerje. A sve svoje znanstvene napore, istraživanja i objavljene studije Jure Krišto je stavio u službu interesa Rimokatoličke crkve na jugoistoku Evrope i konfesionalne ideologije koja s biti kršćanstva, osim formalne, druge veze nema. Stoga je Jure Krišto katolički povjesnik i kroničar, kojega je predmet znanstvenoga interesa revizija dosadašnjih historiografskih dosega, uskladivanje interpretacije povijesti s vrijednostima i ciljevima katalištva, sinkrono i dijakrono, te onemogućavanje (suutilno–perfidnim metodama, potpomognutima »struktura« iz sjene) iskazivanja i objelodanjivanja drugačijega staja-

lišta. Generalno stajalište Kriština jest da u 45 godina komunističke vladavine nitko nije smio pisati o pitanjima vjere, nacije, raznim odnosima s unutarnjih i vanjskim čimbenicima u okvirima tih fenomena na jugoslavenskim, odnosno hrvatskim i bosanskohercegovačkim prostorima. No, naišao je Krišto, kao fundamentalistički katolički historik, i na ozbiljnije otpore, među strukovnjacima povjesnice (primjerice, polemika s M. Strechom, u *Časopisu za suvremenu povijest*, 1998). Naime, ono što se kritički može zapaziti kod Kriština povjesničarskoga postupka jest jednostranost i površnost, bez analize društvenih procesa, uključivanja dosega drugih srodnih znanosti i sl. Kriština metoda prikupljanja grade samo je naizgled eruditsko–genetička, a interpretacija samo tobože objektivna, jer autor podliježe bez mjere postupku natezanja činjenica na kalup postavljena ideo-loškog zadatka. Zato se njegove knjige doimljaju tekstovinama u zrakopraznom prostoru.

Najnoviji Krištin uradak je zbirka neobjavljenih poglavlja, recikliranih tekstova iz njegovih ranijih knjiga te predavanja i članaka, nastalih u razdoblju od 1999. do 2006. godine, kojоj je nadjenuo invalidni naslov *Riječ je o Bosni*. Već u *Predgovoru* izneseno je toliko kontroverznih tvrdnji da bismo trebali barem trostruko veći prostor od ovoga za dovodenje stvari na njihovo mjesto. Uvijek ispada smiješno i groteskno kad čovjek koji glumi ozbiljna znanstvenika zaželi malo odglumiti i umjetnika, pa tako ispada i Krišto, na početku *Predgovora*, kad počne zakerati oko vlastita naslova: jal bi ga ovako, jal bi ga onako! A onda ostavi onako sakato, bez Hercegovine, iako u tekstu stalno piše puni naslov bivše jugoslavenske republike a sada samostalne države Bosne i Hercegovine. Kolokvijalno se i može govoriti samo Bosna, ali kod dvostrukoga doktora znanosti — to se ne smije.

Nadalje, Krišto kaže da je njegova knjiga »hrvatski pogled« na »problem Bo-

sne«, ali sa svake stranice te knjige ispada da je ova knjiga *hrvatski problem o pogledu na Bosnu i Hercegovinu!* Pa već i po tome kako on tumači svoje pravo da iznosi i zastupa »hrvatski pogled«, a to pravo autor stječe: »ne samo zbog toga što je pisac Hrvat iz Bosne, nego još više zbog toga što autor vjeruje da zastupa predmijevani hrvatski interes!«? Znanost koja počiva na podrijetlu i vjerovanju u vlastito »predmijevanje« o nečemu!? A da s njegovim uvjerenjem nešto nije u redu, osjeća i sam kad kaže da se ideje u njegovoj knjizi »neće svidjeti svima, neće se svidjeti mnogima«. Dakako da neće, kad su ovako retrogradne, kad su mrtve i kad su na ovako neinvitivan i polupismen način izražene. Da bi podupro svoju poziciju, ovaj doktor na kvadrat, napisat će čak i ovakvu rečenicu: »No ne treba previdjeti činjenicu da je u objašnjavanju činjenica najviše prisutna osobna predilekcija i zalede!«! Pa ne previdamo! Zato i pišemo ovaj kratki osrvt da skrenemo pozornost čitateljstvu na golemu zbrku u glavi, mislima i na papiru, koju nam Krišto servira u obliku svoje skrpljene knjige. Razina njegove pismenosti je nedopustivo niska. On će napisati, da spomenemo tek poneku »sitnicu«: »Kao dug krajevnoj povijesti...« (str. 12). Što bi to trebalo značiti? Čak i obrazovaniji hrvatski čitatelji teško da znaju da je riječ *krajeven* slovenizam u značenju *mjesni*. Krišto je vjerojatno »predmijevao« da ćemo shvatiti kako on misli na *zavičajnu* povijest, ali njegov dug ostaje i to povećan! Ne jednom, nego stalno, pa dakle konzekventno ne znajući što piše, Krišto navodi kraticu *Uprave državne bezbednosti* kao UDBA, pa čak takav netočan akronim i deklinira (UDBA-i, UDBA-e). Odbacujući s prezimrom svaki oblik suživota s komunističkom vlašću koje su njegovali katolici B i H kroz 45 godina, posebice napadajući Ivana Lovernovića, kao hrvatskoga pisca i, valjda, »Hrvata iz Bosne« koji se usuduje oponirati, Krišto zapravo pokazuje svoju uskogrudnost, isključivost pozicije koju zastupa

i pogubnost po interese hrvatskoga naroda u B i H, za koje »vjeruje« da ih »predmijeva«. Naime, stanovati u zajedničkoj kući (B i H) s drugima (i drugačijima), a stalno im, takoreći svakodnevno, naglašavati kako su bezveznjaci, a mi silni umnici, nije ni pristojno, ni ugodno, a ni moguće na duže vrijeme. Stoga, ili se iselite i negdje drugdje napravite svoju kuću, ili se prilagodite. Kako pouku iz ove prispopobe nije moguće provesti u životu, preostaje onda da se prilagodimo uvjetima života u zajedničkoj kući, poštujući tude, ne dajući svoje, po zakonima Božjim i ljudskim — ili nas neće biti!

NIKICA MIHALJEVIĆ

Pogled kroz esej

Vlatko Pavletić: *Soba–roba–osoba*.
Naklada Pavičić, Zagreb, 2008.

Zašto baš esej? Prvo je pitanje koje mi se nametnulo povodom čitanja Pavletićeve knjige *Soba–roba–osoba*. U naših se pisaca i teoretičara odomačio izraz *ogled*, pa i *pokušaj* ili *pokus* (u starijih autora, kao što su Šufflay i Pilar). Ipak je, mnijem, Pavletićovo štivo više *pokušaj*, dakle *esej*, a ne *ogled*. *Pokušaj* o neobavezno–obaveznoj relaciji spram izraza i spram predmeta kojim se pisac pozabavio. Naime, pokušao je Pavletić u neobaveznoj formi pokazati koliko ambijent, namještaj, posoblje, pozamantirijska, odijevala i modni ukrasi, odražavaju vrijeme o kojem pisac piše, svjetonazorsko opredjeljenje pisca, njegov odnos prema uvjetima u kojima stanuje i stvara, i on i njegovi likovi, i preko kojih se elemenata

ophodi s društvom i njegovim vrijednostima. Kako u stvarnom, tako i u fikcionalnom prostoru djela. S druge strane gledano, kratki zapisi, s citatima iz djela domaćih i stranih autora na temu opisa sobe, zaista se doimaju kao feljtonski ogledi i prikazi. Tako se u kombinaciji književno-publicističkih vrsta, a kroz kritičku vizuru, vrši pogled putem eseja u unutrašnjost soba, ispod površine robe, u osobnost živilih ljudi ili literarnih likova.

Malo je naših pisaca koji su se odvažili (primjerice, Saša Vereš, Branislav Glumac), uz punu svijest o poslu kojega su se poduhvatili i posljedica koje može izazvati, izjašnjavati o svojim iskustvima s poimenice navedenim ljudima, s raznim predmetima, prostorima i vlastima u okolini u kojoj su živjeli ili žive. Najčešće bi se radilo o zapažanjima zapisanima u dnevnicima, koji bi bili pod embargom barem koje desetljeće nakon autorove smrti. (U novije doba učestala je pojava kroničarenja u časopisima i listovima za kulturu, s vrstom zapisa koji su na granici eseja, dnevnika i fejltona, odnosno kolumna.)

Pavletićev pogled kroz esej u intimne prostore najviše nam otkriva kojekakvih podrobnosti u napisima na početku i na kraju knjige. Prikazujući iz neposredna uvida, memoarski i biografski, životni prostor, sobu, D. Ivaniševića i M. Slavičeka, Pavletić otkriva osebujnosti toga prostora, ali i osoba ovih hrvatskih književnika. Nevjerojatno je kako su ovi pjesnici, toliko skloni disciplini svoga književnog izraza, bogatstvu jezika i ideja, živahnjoj glazbenosti i plastičnoj oblikovnosti, u svome privatnom životu bili »neorganizirani« i »nedisciplinirani«. Stavljam ove pojmove u navodnike, jer sumnjam da oni nešto mogu značiti preneseni iz gradanske, privatne sfere, u umjetničku, poetološku, ako ne tek smetnju i teret svakodnevice kojih se pjesnici nastoje na svoj način otresti. Osjeća se u Pavletićevu tonu žalac zamjerke, ali Pavletić je — kao svi rasni prozaici — poklonik reda i etičnosti, organizacije i

prvorazredne tehničnosti. Kod njih stvari moraju funkcionirati najmanje prvaklasno i solidno! Sistematičnost je u korijenu njihova bića, pa i njihova stambenoga prostora, što je nakladnik ove knjige vrlo dobro osjetio, stavljajući na prednju i zadnju koricu knjige fotografije Pavletićeve radne sobe.

Na posljednjim stranicama knjige Pavletić je ispričao priču koje se ne bi posramili ni najveći prozaici svijeta. Mislim na one prave pripovjedače, a ne na bjelosvjetske i domaće pop-pisce čije sveštiće ljudi kupuju za male novce po kioscima, željezničkim čekaonicama i veletrgovinama, kao i svu ostalu kramarsku jeftinu robu. Portretirajući ženu koja je nesretnim slučajem izgubila sina, Pavletićeva druga i konškolarca iz pučke škole, njezinu neizmjernu patnju, njezino patološko ponašanje kad je od sobe svoga sina napravila kapellicu i kad se, žalujući neprirodno dugo, upustila u erotske igre s vršnjacima sinovjevim!

Između početka i kraja ovoga, kako sam Pavletić kaže, »enormno proširenoga eseja s primjernom dokumentacijom« nanzao je Pavletić primjere opisa soba i odjeće aktanata iz proznih djela stranih, ali i iz pjesničkih (M. Mader) i proznih (J. Ignjatović, A. G. Matoš, A. Šenoa, J. E. Tomić, V. Kaleb, V. Desnica, I. Dončević, N. Nekić) ostvarenja hrvatskih i srpskih pisaca. Čudi, obzirom na intenciju knjige i obilje primjera koje bi mu moglo pružiti, da nema ulomaka o sobama, namještaju, modi i odjeći iz opusa M. Krleže. Od *Djetinjstva u Agramu*, preko pjesama, novela i romana do memoarskih iskaza Enesu Čengiću, našlo bi se krasnih primjera opisa interijera koji su puno značili za samoga Krležu, a živo odražavali stavove i egzistencije njegovih junaka. Podjednako, šteta je da Pavletić nije stigao upotpuniti svoju knjigu i zapisima o sobama političara, s kojima je bio blizak dugo vremensko razdoblje. Krug gradanskih porodica u Zagrebu s kojima je Pavletić održavao veze sva-

kako bi mu (i nama) u ovakvom esejičkom pregledu i pogledu dao dragocjen socioološko-psihološki uvid i presjek života naših suvremenika.

NIKICA MIHALJEVIĆ

Mrtvi kutovi sveznajućega pripovjedača

Nikica Mihaljević: *Hrvatska enciklopedika*. Euroknjiga, Zagreb, 2008.

210

Hrvatska enciklopedika (Euroknjiga, Zagreb, 2008., 246 str.) posljednja je publicistička knjiga Nikice Mihaljevića (1949.). Ne tajim, dočekao sam je s velikim zanimanjem — eto, ponadah se, napokon je jedan vanjski suradnik Leksikografskoga zavoda (u kojem inače i sam radim), kad već za to nitko iz same ustanove dosad nije smogao snage, primjereno monografski obradio to prilično zanemareno područje. (Područje enciklopedike kao tradicionalne humanističke djelatnosti što teži k spoznaji totaliteta, ali i one enciklopedike što je nedavno — odlukom Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa — zajedno s leksikografijom priznata kao jedna od informacijskih znanosti, granski najsrđnija arhivistici, bibliotekarstvu i muzeologiji).

Stanje stvari koje sam priželjkivao razgledajući dopadljivo mi riješene korice Mihaljevićeve knjige nije neuobičajeno — ta, ne dogada se rijetko da akademski stručnjaci neku tematiku zaobilaze iz ovih ili onih razloga sve dok joj pionirski ne

pristupi neki entuzijastični, katkad i samouki publicist; primjerice, netko poput Zvonimira Kulundžića, Ivana Mužića, Ivana Košutića ili Josipa Grbelje. Ustanu tek potom pobudeni (i probudeni) profesionalci pa s visoka prozbore o zastrancima amateurizma, priznajući ipak ocijenjenom autoru hrabrost u odabiru netaknute teme i marljivost u prikupljanju grade... koju će, eto, tek sada netko trebati valjano znanstveno obraditi. Slika je to, naravno, podsta zaoštrena, no iznosim je ovdje kako bih ilustrirao svoje načelno dobrohotno polazište prema takovrsnim djelima. E, pa kako me ono u ovom slučaju odvelo?

Prvo što primjetih pogledavši u sadržaj jest temeljna dvodijelna struktura knjige. Nakon autorova predgovora »Hrvatska enciklopedika ispred europskog smjestišta« (str. 13.–17.) slijede poglavlja »Povijest hrvatske enciklopedike« (str. 19.–37.), »Utemeljenje hrvatske enciklopedike« (str. 39.–73.) i »Razmah enciklopedike« (str. 75.–97.), potom pak najopsežnije »Razgovori s enciklopedistima« (str. 99.–240.), popis literature i bilješka o piscu.

Kako se vidi, upravo »Razgovori s enciklopedistima« čine veći dio knjige. Riječ je o zbirci već objavljenih intervjua s — da se poslužim današnjim službenim nazivljem — leksikografima Tomislavom Ladanom (povodom *Bosanskoga grba*, *Osmojezičnoga enciklopedijskoga rječnika*, *Etymologicona* i knjige *Riječi*), Mladenom Klemenčićem (*Atlas Europe*), Velićom Viškovićem (*Krležjana*), Duškom Štefanovićem (*Tehnička enciklopedija*) i Antunom Vujićem (*Hrvatski leksikon*), u koju su, unatoč naslovu, uključeni i osvrti na pojedine leksikografske edicije (*Hrvatski opći leksikon* i *Enciklopediju hrvatske umjetnosti*), onaj na znanstveni časopis *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža* te oveći Mihaljevićev ogled o Miroslavu Krleži.

Nema sumnje, upravo je impresioniranost Krležinim djelom, koje autor interpretira kao rezultat »individualističke po-

bune protiv malogradanske gluposti, hrvatske nacionalističke i klerikalističke zasukanosti, balkanskog mraka i primitivizma, protiv svekolike ljudske bestijalnosti, krvožednosti i zatucanosti« (str. 117.), jedno od glavnih ishodišta ove knjige, ujedno i odabrani carski put za pristup hrvatskoj enciklopedici. Nipošto ne dovodeći u pitanje Krležine zasluge, upozoriti je da takva perspektiva ipak utječe na istinolikost konične slike. Manje, doduše, od Mihaljevićeve trajne zaokupljenosti spomenutom »hrvatskom nacionalističkom zasukanošću«, napose njezinim stvarnim ili tobožnjim manifestacijama za II. svjetskoga i Domovinskoga rata, dubokim (a opet kategorijalno priručnim) podjelama na ljevicu i desnicu, prednostima socijalizma i propašću »prirodnoga jugoslavenskoga okruženja« (str. 94.), tj. »unije slobodnih južnoslavenskih i ostalih naroda«, do kojega je npr. došlo kada su »obijesni sinovi procerdali očevu baštinu [...] postavši i ostavši sirotinjom bez vlastite zemlje i vlastite kulture« (str. 92.) itd., itd.

Ne namjeravam ovom prigodom posebno razmatrati ni ta ni slična autorova stajališta kojima je knjiga prožeta (usp. npr. i njegovu *Bijedu malenih — odgovornost hrvatskih inteligenata za ratove 1991.–1995. na tlu bivše Jugoslavije i za ovo što imamo danas*, Zagreb, 2007.) Bitno je samo istaknuti da razlikovanje činjenica od vrijednosti nije dominantna značajka Mihaljevićeva diskurza; piše on borbeno (reklo bi se krležjanski!), na mahove čak nedisciplinirano, pomalo samozanesenjački, pa i nedomišljeno — vlastito mišljenje stoga nerijetko predočuje kao općeprihváćeno i neprijeporno, a štivo mu obiluje tematskim digresijama (naročito u vezi sa spomenutim nacionalnim kompleksom, što s obzirom na predmijevani sadržaj knjige može biti podosta naporno). Jasno da u tomu onda ne ostaje previše mjesta za izvorni istraživački prinos niti za zaokruženu sintezu, a i ono što je izneseno mjestimice proturječi samomu sebi.

Primjerice, odlučivši se za teritorijalni kriterij (iz uvjerenja da time pridonosi smirivanju duhova), Mihaljević uvodno hrvatsku enciklopediku odreduje kao »sva zbivanja, dogadaje i djela nastala na području Hrvatske« (str. 13.). U nastavnom pak poglavlju o starijoj povijesti hrvatske enciklopedike, koje gotovo isključivo počiva naizmjence na ekstenzivnom citiranju, ali i u samom tekstu rijetko naznačenom pre-pričavanju preglednoga članka Igora Gostla iz 1995., međutim, barata se s onđe zatećenim sklopom »enciklopedičke djelatnosti u Hrvata« (dakle, nacionalni kriterij), koja se — naravno — ne zanima kasnoanttičkim Ilirikom (ishodištem npr. *De viris illustribus* sv. Jeronima), a obuhvaća i djeila što u inozemstvu nisu samo tiskana, već su tamo i nastala za duljega autorova bravka (poput npr. Vlačićeva *Clavis scripturarum sacrae*). Isto tako, u tom poglavlju obrađeni su i mnogi rječnici (također, očito, slijedom Gostlova pristupa) koji pak — nakon spomena Akademijina *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* — u sljedećima potpuno nestaju s poprišta (osim Ladanova *Osmojezičnoga* koji je zastavljen u »razgovornom« dijelu). Tako iz Mihaljevićeve knjige ne možemo doznati da je Leksikografski zavod — dakle, ustanova čijom se djelatnošću posebno zanima — objavio i *Rječnik hrvatskoga jezika* (2000.), niti da postoji *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (2002.) Novoga Libera, relevantan barem po naslovnom pridjevu. Od čisto enciklopedijskih djela u ovom se poglavlju uopće ne spominju vrijedna *Pedagogijska enciklopedija* (1895.–1916.) te *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* (1925.–1929.); samo posljednja od njih spomenuta će se usputno kasnije u knjizi. Manji je, ali ilustrativan propust to što kao kritičar nekakvoga hrvatskoga ekskluzivizma (a zapravo, čini se, previdajući razliku između etničke pripadnosti i nacionalnoga izjašnjavanja) Mihaljević ne propušta napomenuti da je S. Vraz bio Slovenac, J. J. Strossmayer Austrijanac, no za B. Šuleka —

valjda ovisno o tom oslanja li se na svoje pamćenje ili na Gostla — na jednom mjestu piše da je poput Lj. Jonkea Čeh (str. 13.), na drugom pak, ispravnije, rođeni Slovak (str. 34.).

Slijedeće pak poglavlje, posvećeno *Hrvatskoj enciklopediji* Mate Ujevića i Hrvatskom izdavačkom bibliografskom zavodu (HIBZ), zasnovano je najvećim dijelom na dvama člancima Mladena Švaba iz 1991. i 1992., koji se — poput Gostlova — nazmjenice citiraju i bez posebne naznake pre-pričavaju. Kao ni prethodno, ni ovo poglavlje ne donosi ništa novo enciklopedičkoj tematici, ali zato sadrži nekoliko Mihaljevićevih napomena u vezi s prirodnom ustaškoga poretku (»odnos ustaštva prema kulturi i duhovnosti bio [je] krajnje negativan, podejenjivački i prezirateljski«) te Ujevićevim i Švabovim odnosom prema njemu. I kao što su u prethodnom poglavlju obradeni rječnici, tako je i ovdje temeljem Švabova članka čak 11 stranica posvećeno neleksikografskim edicijama HIBZ-a. U polemičkom tonu spomenuta je i tzv. Siva knjiga (*Odmetnička zverstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*, 1942.) te je Švabu zamjereno što »prihvata kvalifikacije, argumentaciju i interpretaciju iz tzv. Sive knjige kao da nije riječ o očitom propagandnom pokušaju da se ocrni protivnička strana prije negoli se otkriju zločini ustaške strane« (str. 65.). Isključivo se tako, doista, o tomu djelu u Hrvatskoj pisalo pedesetak godina, no istraživanja publicirana 1990-ih u znatnoj mjeri potvrđuju u njem sadržane faksimile dokumenata i poimenične popise žrtava, dijelom i okolnosti njihove pogibije (usp. npr. knjige Zdravka Dizdara i Mihaela Sobelevskog o četničkim zločinima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini). Kako bilo, s enciklopedičkom djelatnošću u tom razdoblju svakako više veze ima opsežan i bibliografski dobro opremljen dvosveščani pregled *Naša domovina* (1943.), no ni o njem ne nalazimo niti slova.

Treće i posljednje poglavlje autorskoga dijela obrađuje enciklopedičku djelatnost Leksikografskoga zavoda od 1950. do danas. Kao vrelo za to poslužili su mahom prigodni napisi u periodici (npr. poseban broj *Oka* 1980.-1981.) te predgovori i natuknice u edicijama samoga Zavoda, u maloj mjeri prva knjiga *Radova Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža* (1991.), nikako pak deseta (zbornik povodom 50. obiljetnice tiskan 2007. s oznakom 2001.), pa čak ni prilog Ive Cecića u knjizi *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba* (2004.). Uglavnom, na dvadesetak stranica toga poglavlja daleko je najviše prostora posvećeno dvama izdanjima *Enciklopedije Jugoslavije* te Krležinoj redaktorskoj ulozi. Dominiraju pritom brojke te prenošenje uvodnih manifesta bez dubljega ulaženja u sadržaj, značenje, kontekst i recepciju obradenoga enciklopedičkoga djela, a ostale se zavodske edicije — ako uopće — uglavnom spominju usput, s okvirnom ili potpuno paušalnom ocjenom, pri čem je propušteno upozoriti i na vrijedni Bibliografski katalog. Motivi za to često su nejasni, a olako se prišlo i mnogim načelno nespornim informacijama — primjerice, na str. 78.-79. donosi se popis naslova koje je Zavod »radom svojih 360 stalno [sic!] zaposlenih radnika [...] pripremio, obradio i objelodanio«, no tek iz širega konteksta može se razabratи kako se taj vjerojatno odnosi na razdoblje od 1950. do 1988. Teškoća je u tom što je isti takav popis objavljen u prvom svesku *Krležijane* (str. 537.-538.), i to s umetkom »u razdoblju Krležine pune aktivnosti«, čemu je bio prilagođen i izbor godina uz pojedine sve-ske, pa iz Mihaljevićeva popisa proizlazi da je npr. posljednji svezak drugoga izdanja *Pomorske enciklopedije* tiskan još 1975. (mjesto 1989.) i sl.

Povrh toga, razdoblje političkoga pluralizma dotaknuto je na samo jednoj stranici (94.), i to iznimno kritički: »Dio zaposlenih odmah je pristao uz novu političko-ideološku paradigmu koja je samo po imenu bila demokratska [...] te je uspio osvojiti

rukovodeće položaje. No, ipak, dio je istraživača i znanstvenika nastojao ostati vjeiran struci i znanstvenoj objektivnosti. U tom procijepu između političke podobnosti (a pritisak režima bio je neusporedivo žešći nego u socijalizmu) i zahtjeva struke nastajali su pojedini projekti poslije 1990. i na njihovoj kvaliteti ogleda se nepogrešivo koji od ova dva 'kriterija' je prevagnuo.« Tako su, prema Mihaljeviću, nasuprot primjerima visoko stručnoga rada (u kojima *Povijesni atlas* — zapravo *Hrvatski povijesni atlas* — pogrešno pripisuje Mladenu Klemenčiću) »posljednji tomovi« *Hrvatskoga biografskoga leksikona*, *Hrvatski opći leksikon* i *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* »žalosni primjeri popuštanja znanstveno-stručnog kriterija pred zahtjevima režimskih ideologa kroatocentrične politike«.

Ni ovdje ne namjeravam raspravljati o takvim prosudbama hrvatskih 1990-ih — dio kojih čini i čvrsto Mihaljevićevo uvjerenje kako je reciklaža neprodanih »40 000 kompleta Enciklopedije Leksikografskoga zavoda« dio »zločinačke prakse« »uništavanja nepočudnih knjiga« (str. 91.) — tek ču kao član uredništva prozvanoga *Hrvatskoga biografskoga leksikona* istaknuti da mi ovakav tip općenitih neobrazloženih ocjena nipošto neće pomoći da svoj posao obavljam profesionalnije. Uostalom, da stvar bude složenija, čini se da ni sam Mihaljević nije siguran kako vrednovati pojedine edicije — primjerice, godine 1996. u osvrtu tiskanom u ljubljanskom *Delu*, uvrštenom u ovu zbirku, osudeni *Hrvatski opći leksikon* ipak je ocijenio kao »zamašni i korisni priručnik« (str. 171.), a u svojoj već spomenutoj knjizi *Bijeda malenih* (str. 34.) među »žalosne primjere popuštanja« bio je uvrstio i »naročito do sada objelodanjenih šest tomova Hrvatske enciklopedije.« Međutim, uređivačka koncepcija sedmoga, osmoga i devetoga sveska *Hrvatske enciklopedije*, koji su se u međuvremenu pojavili, nipošto se nije toliko promijenila da bi odjednom — a bez veće promjene ocjenbenih kriteri-

ja — omogućila najnoviji Mihaljevićev pozitivni zaključak kako ona kao valjani predmet njegove nade da će s ukupno 11 svezaka »biti dostoјna svojih nacionalnih i općih predasnica« (str. 97.) zauzima »posebno mjesto, i po značenju, i po naravi, i po dometima enciklopedičkoga rada« (str. 94.). S druge strane, otvorenim ostaje i pitanje je li autor nepodijeljeno pohvalno ocjenjujući *Opći religijski leksikon* bio upoznat, primjerice, s u njem zastupljenim natuknicama o Miroslavu Krleži i znanstveno fantastici...

Naposljeku, nakon 1950. enciklopedičke je produkcije bilo i mimo Zavoda, no o njoj ne doznajemo ama baš ništa. I u ovako zamišljenom pregledu trebalo se naći mesta za znatnu leksikografsku djelatnost Školske knjige (od *Svijeta oko nas — enciklopedije za djecu i omladinu* iz davne 1967. preko *Enciklopedije hrvatske povijesti i kulture* do *Velikoga školskoga leksikona* i leksikonā svjetske književnosti), za *Enciklopediju opću i nacionalnu* Pro leksisa i Večernjeg lista, Profilovu *Croaticu*, najposlijе i za druge nakladnike (regionalni biografski leksikoni!?), eventualno neka prijevodna djela i sl.

U svemu, autorski dio knjige (dakle, stotinjak od 230 str.) ne mogu povoljno ocijeniti ni uz najveću dobrohotnost. Ako i zanemarimo prijeporne Mihaljevićeve društveno-političke poglede, previše je u njem tematskih zastranaka i nekritičkoga preuzimanja već objavljenoga, premašo pak zdravoga publicističkoga erosa što smjelo kroči neistraženim područjima. S »razgovornim« ostatkom pak stvar stoji bitno drukčije. Za razliku od goleme većine novinarskih intervjua, Mihaljević se ne libi iznositi (zlobnik bi dapače rekao: imati!) vlastito mišljenje. Katkad je ono posljedica znatne upućenosti, katkad grubih predrasuda, no u krajnjoj crti sugovornika uvejek uvažava, ostavljajući mu prostora da iznesе vlastito. Kao svojevrstan davolji odvjetnik, Mihaljević će primjerice Ladanu postavljati provokativna pitanja o hrvatskom

jezičnom čistunstvu, Klemenčiću o geopolitici Filipa Lukasa a Vujiću o glinskoj crkvi — pri sve tomu dojam je, međutim, da njihovi odgovori nerijetko ostvaruju i povratni utjecaj na onoga koji pita, kao u nekakvom idealnom sokratovskom dijalogu... Da je tih razgovora bilo više (zašto ne i s urednicima »žalosnih« edicija?), i da se autor nije odlučio objaviti tako nedoraden pregled povijesti hrvatske enciklopedike (umjesto sažetije uvodne studije), mogli smo dobiti sasvim iznimno djelo o nekoliko naraštaja hrvatskih enciklopedista. A možda ni za to nije kasno, u nekom od sljedećih izdanja (da i ovom prigodom iskoristim tradicionalnu leksikografsku ispruku)...

214

FILIP HAMERŠAK

Umjetnost kao institucija

Peter Bürger: *Teorija avangarde*.
Prev. Nataša Medved. Antibarbarus,
Zagreb, 2007.

U svojoj utjecajnoj knjizi *Teorija avangarde*, koja je nastala kao svojevrstan nastavak njegovih istraživanja o nadrealizmu, Peter Bürger napominje kako je, ukoliko prihvativimo pretpostavku da je »estetička teorija sadržajna samo u onoj mjeri u kojoj reflektira povijesni razvoj svog predmeta«, teorija avangarde zapravo fundamentalni dio suvremenog promišljanja umjetnosti. Time je on, prije svega, orijentiran prema statusu umjetnosti kao društvene institucije, vidljive kroz promišljanja autora i kritičara. Pri tom se, kao i mnogi drugi, prvenstveno sociološki fundirani teoretiča-

ri poziva na Kantovu *Kritiku moći suđenja* i Schillerova pisma *O estetskom odgoju čovjeka*. Historiziranje estetičkih kategorija kojemu, dosljedno smjeru istraživanja pribjegava, Bürger provodi poduzimajući istodobno kritičko čitanje Marxa, Marcusea, Adorna, Lukacza, Benjamina, Habermasa i Gadamera. Za njega je »konstrukcija povijesti kao predpovijesti sadašnjosti, karakteristična za klase u usponu, usprkos svojoj naprednosti u Hegelovom smislu riječi jednostrana, jer obuhvaća samo jednu stranu procesa«. Riječ je, zapravo, o tome da se historiziranje ove vrste treba osloboditi pogrešnog objektivizma i to tako da se produbi uvid u povezanost razvoja predmeta i kategorija znanosti. Tome je, dakako, moguće uputiti poznati prigovor o isključivanju vlastite pozicije. Može se, kako priznaje i autor, reći »da bi takav poduhvat za sebe samog nužno morao zahtijevati izvanpovjesni položaj, i da bi historiziranju istovremeno bilo potrebno i de-historiziranje«. No, takva se potreba za metarazinom (odnosno transpovjesnom razinom) isključuje ukoliko se pojам historiziranja shvati kao promišljanje »koje u mediju jednog jezika razumijeva povijesnost vlastitog govora«. Dakle, nije riječ o razdvajanju različitih razina znanstvenog govora, već o razdvajanju predmetnog područja koje je samo uvjet mogućnosti objektivacije predmeta, a koje se dogada s esteticizmom na koji odgovaraju avangardni pokreti. Pod povijesnim avangardnim pokretima Bürger ovde razumijeva prije svega dadaizam i rani nadrealizam, ali i rusku avangardu nakon Oktobarske revolucije. »Zajedničko tim pokretima«, kako napominje jest; »da usprkos razlikama oni ne odbacuju pojedinačne umjetničke postupke ranije umjetnosti već povijest umjetnosti u cjelini, radikalno prekidajući s tradicijom, te da se u svojim najekstremnijim izrazima okreću prije svega instituciji umjetnosti kakva se razvila u gradanskom društvu.« Pritom postavlja tezu po kojoj upravo avangarda razjašnjava prethodne

faze razvoja umjetnosti u gradanskom društvu, a ne obrnuto — da se avangarda može razumjeti tek na osnovi ranijeg razvoja umjetnosti. Razlog tome je što je upravo avangarda, za razliku od svega što joj je prethodilo, prema Bürgeru, uvela objektivaciju umjetnosti kao takve. Osim toga, on se time suprotstavlja evolucionističkom tumačenju koje u korist predodžbe linearнog napredovanja razvoja zanemaruje evidentne proturječnosti povijesnih procesa. Primjerice, ne razvijaju se sve umjetničke kategorije u avangardi: jedan njihov dio, posebno onaj povezan s predavangardom (organicitet, podređenost dijelova cjeline) u avangardi biva osporen. Avangarda je, zapravo, specifična po tome što umjetnička sredstva bira u općenitosti, u njihovoј generičkoj pripadnosti koju ističe uzimajući formalnu stranu kao ono estetsko. Ta nadmoć forme, može se, prema njemu, »proizvodno-estetički shvatiti kao raspolaganje umjetničkim sredstvima, a recepcijsko-estetički kao usmjeravanje ka senzibiliziranju recipijenta«.

S druge strane, autor postavlja tezu po kojoj se upravo s povijesnim avangardnim pokretima društveni sistem izlaže vlastitoj kritici. Tako dadaizam, kao najradikalniji pokret, ne negira prethodne pravce već se usmjerava prema kritici same *institucije umjetnosti*. To znači da izdvaja »umjetnički proizvodni aparat«, ali i »predodžbe o umjetnosti koje vladaju u određenoj epohi i koje umnogome određuju recepciju djela«. Zahvaljujući tome, avangarda otkriva nalicje esteticizma — beskorisnost autonomne umjetnosti kojemu se opire vraćajući umjetnost u životnu praksu. Upravo zbog toga je muzealizacija avangarde umjetnosti *contradiccio in adjecto*, odnosno način da se avangardni protest prometne u vlastitu suprotnost.

U središnjem poglavlju knjige, detaljnije se problematizira autonomija umjetnosti u gradanskom društvu — i to polazeći od Kantove i Schillerove estetike. Prilikom pokazuje kako je Schillerova teza o

umjetnosti kao autonomnoj, ali okrenutoj zamišljenom idealnom cilju — upotpunjavanja ideje čovjeka, povezana s, naoko oprečnim, Kantovim konceptom bezinteresnosti estetskog suda. U konačnici, ideju autonomije umjetnosti drži kategorijom gradaštva koja omogućuje izdvajanje ovog područja iz praktičnih životnih odnosa. Avangardisti ovako shvaćenu kategoriju umjetničkog u potpunosti mijenjaju, iako je ne uništavaju do kraja. To pokazuju i Duchampovi *ready-madeovi* koji nisu umjetnička djela već manifestacije, ali i činjenica da je, postavši u međuvremenu prihvaćen kao gesta, avangardni protest zapravo više neponovljiv. Neoavangardni istupi, upravo radi toga, nerijetko zapadaju u neautentičnost, ostavljajući dojam industrijske proizvodnje. U konačnici, Bürger ističe kako su mnoge težnje avangarde umjetnosti ostale neostvarene ili čak neostvarive: umjetničko djelo kao takvo nije dokinuto, jednakako kao što nije zaživjelo ni prenošenje umjetničkog u životnu praksu. Ostvareno je nekakvo lažno dokidanje autonomije umjetnosti i to ono trivijalne književnosti i robne estetike — kroz vrstu konzumerizma koji jest praktične naravi, ali ne one kakvu su vidjeli avangardisti. Književnost u tom smislu, kako ističe, nije instrument emancipacije već podređivanja.

Posebnu pozornost Bürger pridaje razumijevanju avangardnog umjetničkog djela, pri čemu ističe kako je, unatoč propasti napada povijesnih avangardnih pokreta na instituciju umjetnosti, njime ipak omogućeno prepoznavanje njezine institucionalne naravi i njezine (relativne) beskorisnosti kao osnovnog principa. Sam pojam djela se, nakon neuspjeha avangarde, obnavlja i proširuje. *Objet trouvé* gubi svoj antiumjetnički karakter i postaje autonomnim djelom, izloženim pored ostalih u muzeju. Zaključno se, na samom kraju knjige, Bürger vraća na reperkusije avangarde i društvenog angažmana, posebno kroz Adorno-vu i Lukacsevu raspravu zasnovanu na različitom poimanju vrednovanja umjetno-

sti. Njihova rasprava otvara nove aspekte u razumijevanju avangarde u kontekstu suvremene estetičke teorije, ali i, prema Bürgeru, pokazuje zanemarivanje institucije umjetnosti kod obojice filozofa. Time se vraća na svoje ranije spomenute teze koje su, krajem sedamdesetih, ubrzo po objavlјivanju izazvale žestoke rasprave. Ponovno tiskanje ove knjige u neizmijenjenom obliku autor drži potvrdom njezina utemeljenja u historijskom problematskom obzoru neuspjelih studentskih previranja 1968. i 1970. S druge strane, kako sam priznaje, dio je rasprava potaknuo detaljnije izlaganje pojedinih problema koje knjiga otvara: npr. teze o »gubitku funkcije« umjetnosti, historizacije esteticizma, shvaćanja umjetničke autonomije i normativnosti te, konačno, tvrdnje o neuspjehu avanguardnih pokreta. Iz svega toga nadati je se da će, i danas aktualna Bürgerova studija, zaživjeti i unutar domaće znanstvene i kulturne zajednice.

MARINA PROTAKA

Principi znanosti

Michael Schmidt-Salomon: *Manifest des evolutionären Humanismus*.
Alibri, Aschaffenburg, 2006.

Budući da se u Hrvatskoj državno podupire religijski pristup jeziku, naciji, povijesti i propagira se crkva i vjera, potrebno je predstaviti novu knjigu Michaela Schmidta-Salomona, njemačkog filozofa mlade generacije, predsjednika zaklade Giordano Bruno i poznatog kritičara religijskog načina razmišljanja. Iako je njegova knjiga ti-

skana u velikoj nakladi, rasprodana je već za nekoliko mjeseci i odmah je objavljeno drugo izdanje. Izazvala je veliki odjek u njemačkim medijima, a autor je dobio s jedne strane brojne izraze podrške, a s druge strane od kršćanskih fanatika prijetnje ubojstvom tipa »Gorit ćeš kao Giordano Bruno!«.

U knjizi autor religijskim dogmama suprotstavlja principe znanosti, zahtijeva da se znanstveni principi šire pomoću obrazovanja te da država pojača podupiranje znanosti i znatno smanji podupiranje religije. Pod religijom podrazumijeva i političke religije nacionalosocijalizam, boljševizam kao i primjenu vjerskog pristupa na bilo kojem području. Bez obzira o kojoj religiji se radi, za svaku je karakterističan »dogmatski sistem izričaja koji je institucionalno osiguran, a počiva na monopolu na istinu navodnih 'božanstava' ili 'proraka', tj. na 'svetim spisima' u koje se mora bezuvjetno vjerovati, što znači da se taj sistem sustavno izmiče zahvatu kritičkog razuma« (47–48).

Sve elemente religije iz citirane definicije nalazimo u kroatističkom pristupu jeziku, naciji i povijesti. Kroatisti nude dogme u koje se mora vjerovati i koje se ne smiju preispitivati, nego imaju status svetih tvrdnji. Gleda se samo da li je neka tvrdnja izrečena s pozicije političke moći, a ne gleda se da li je u skladu sa stvarnošću, da li je argumentirana bez kontradikcija i da li je provjerljiva. To znači da hrvatski filolozi ne pristupaju znanstveno predmetu svog istraživanja, nego mu pristupaju religijski. A religija i znanost su nespojive, one su suprotstavljene jedna drugoj.

Za razliku od znanstvenog pristupa, »religijski pristup svijetu povezan je s izrazito autorativnom strukturu razmišljanja. Kao 'bezuvjetno istinito' vrijedi ono što je prorok A ili B rekao ili što u 'svetom' (pa zato nepodložnom kritici) tekstu C piše. [...] Dok u znanosti (barem po njenim vlastitim zahtjevima!) vrijedi *primat boljeg argumenta*, u religiji vrijedi *primat autoriteta moći*« (54).

Kroatističku dogmu da Hrvati govore drugim jezikom od Srba obilježavaju kako nesklad s iskustvenom stvarnošću tako i neizbjježne kontradikcije koje prate takav stav. A na obilježjima suprotnima od tih temelji se znanost: »znanstveni postupci — logika (preispitivanje izričaja da li su bez kontradikcija) i empirija (sistemsko provjeravanje tvrdnji da li su u skladu s iskustvenom stvarnošću) — najbolji su instrumenti koje je čovječanstvo dosad razvilo da bi dobivalo ispravne spoznaje o svijetu i humanije oblikovalo ljudske uvjete života« (37).

Nastojeći sprječiti dotok spoznaja koje pokazuju neodrživost tvrdnje o različitim jezicima Hrvata i Srba, kroatisti demoniziraju kritiku svojih stavova. Međutim, »da određene osobe ili grupe osoba bježe od dodira kritike tako što uspostavljaju 'sveta' (tj. nedodirljiva) pravila igre i tako vlastite greške u razmišljanju propisuju kao obavezne i ubuduće, ne može i ne smije više biti prihvatljiva praksa u jednom modernom društvu« (143). Znanstveni pristup »odbija religijsku strategiju da predodžbe izrasle u prošlosti pretvori u svete dogme i na taj način ih 'imunizira protiv kritike'« (35).

Kad se kroatistima iznesu spoznaje koje pobijaju njihove stavove, oni reagiraju emocionalno. Takve reakcije tipične su za religiozni pristup a ne za znanstveni. Nai-me, kad se religioznoj osobi iznesu dokazi protiv njenih shvaćanja, ona reagira točno po mustri koju primjenjuju kroatisti: »U takvim situacijama po pravilu ne vlada prosvjećena racionalna kultura diskutiranja, nego jedan naizgled skoro histeričan mehanizam podražaj-reakcija, u kojem argumenti imaju daleko manju težinu od stupnja javno pokazanog moralnog ogorčenja« (193).

Kroatisti prave dramu kao da im čovjek oduzima život kad iznese činjenicu da Hrvati i Srbi govore istim jezikom. I ta njihova reakcija pokazuje da kod jezika ne primjenjuju kritičko-racionalni znanstveni pristup, nego jezik gledaju kao svoju religiju: »Sigurno je: oni koji nisu naučili od-

nositi se kritički-racionalno prema problemima svakodnevice branit će čak i najapsurdnije zablude kao da se radi o golom životu. To nas ne treba zastrašiti« (151).

Kako bi ušutkali racionalnu analizu koja raskrinkava njihove zablude, kroatisti se ponašaju kao da ona vrijeda njihove osjećaje i osjećaje naroda. I taj njihov postupak je poznat kao jedna od religijskih strategija: »Kad vjernici emfatično govore o svojim 'povrijedjenim religioznim osjećajima', to ne može i ne smije značiti da kritički razum treba šutjeti. Naprotiv! Tko se obazire na 'povredive religiozne osjećaje', time samo cementira onu ograničenost svjetonazora koja se skriva iza govorenja o navodno vrijednim zaštite 'religioznim osjećajima'« (151).

Kroatisti svoju ograničenost svjetonazora prenose uz pomoć medija i školstva na mase. Stoga »sigurno neće biti ni bezopasan ni lagan zadatak religiozno indoktriniranim odnosno za konzumsku proizvoljnost izdrilanim masama (i 'elitama') približiti barem minimalne zahtjeve kritičkog razuma i humane etike« (151–152). Ali upravo to trebaju činiti znanstvenici: »Baš oni koji uživaju u privilegiji da se bave velikim blagom čovječanstva — znanošću, filozofijom i umjetnošću — pozvani su da konačno izidu iz svoje bjelokosne kule i da javno iznose stvari! Oni moraju imati hrabrosti da zastupaju utemeljene pozicije i onda kada su one u suprotnosti s vladajućim duhom vremena odnosno medija! Za prosvjetitelja mora ostati $2+2=4$ čak i onda ako većina $2+2=22$ smatra estetski zgodnjijim. On mora kod toga ostati uporan jer naposljetku predvidljivo je da će se realni i kulturni mostovi koji su iz oportunističkih razloga izgradeni prema formuli $2+2=22$ jednom nužno morati srušiti iako društveni konsenzus to unaprijed ne želi vjerovati« (147).

Dakako, »to je lakše reći nego napraviti. Prosvjetitelje se baš ne ubraja među posebno omiljene članove ljudske vrste (takvima ih se proglašava — ako uopće i tada — tek posthumno). A dok žive često su na glasu kao grozna sablazan jer razot-

krivaju neugodne stvari, koje bi mnogi radio ostavili neuočenima u mraku. Stoga je sasvim razumljivo što se pojedini učenjak odluči da svoj život proveđe kao *promišljeni oportunist* a ne kao *prosvijećeni slobodni um*. Slobodni um brzo postane čovjekom bez zaštite, dok zastupnici proizvoljnosti uživaju u prijatnoj obljubljenosti. Zato je prosvijećenost 'out' a promišljenost 'in'« (147–148).

I upravo stoga autor knjige naglašava: »*Međutim, taj proces intelektualne spirale šutnje mora se hitno prekinuti!* Što se više znanstvenika, umjetnika i filozofa udruži i javno iskaže svoj angažman za humanizam i prosvijećenost, što jasnije iznesu da se neće zadovoljiti običnom 'polovičnom prosvijećenošću', supostojanjem vrhunskoga tehničkog know-how i arhaičnog mita, tim lakše će biti i onima dosad neodlučnima da nadvladaju vlastitu mlitavost kod svjetonazora« (148).

Arhaične mitove šire mediji. Tako i kroatističku religiju prenose »poluobrazovani i četrvrtobrazovani feljtonisti« (83), naseći intelektualnu štetu čitavome društvu. Poznato je da »žrtve medijskog ujednačavanja misli koje se ravna prema najnižem nivou i povećava medijima profit nisu samo individue koje vegetiraju na granici debilnosti nego i društvo u cjelini« (118). Mediji pomoću mitova zaglupljaju društvo, a »njiveća aktualna opasnost za homo sapiensa [...] leži u *strukturno uvjetovanoj gluposti*. [...] Možda je uzbudljivije i možda nas subjektivno rasterećuje ako mislimo da sudbinu čovječanstva usmjerava grupica mračnih zavjerenika, ali u stvarnosti iza čitave te mizerije stoji jedna gigantska, globalna, ogromna zaglupljenost. Upravo zato je neophodno prosvjećivanje! Bez obrazovne ofenzive širokih razmjera, i lokalne i globalne, koja se *kao prvo* oslanja na najbolje tradicije znanosti, filozofije i umjetnosti, i koja se *kao drugo* ne plaši da bez tabua razotkrije zablude čak i najsvetijih tradicija, nećemo biti u stanju definirati bolja pravila igre za zajednički život ljudi koja su hitno potrebna« (119).

Da bi se smanjivala zaglupljenost društva, »glavni uvjet za to je da oni koji dosad nisu imali pristup znanosti, filozofiji i umjetnosti konačno dobiju taj pristup. Zato je *poboljšavanje obrazovnog sistema* pored uklanjanja velikih društvenih (prvenstveno ekonomskih) problema najvažniji zadatak sadašnjosti« (49). Obrazovanje se mora zasnivati na »temeljnim principima prosvjećivanja (na pravednim i fer odnosima; na primatu samostalnog, kritičkog razmišljanja umjesto primata autoriteta; na skeptičnosti prema svetim, absolutnim vrijednostima; na čisto svjetovnoj argumentaciji itd.)« (87). Dakle, baš suprotno od onoga što zahtijevaju kroatisti u domaćoj sredini. I iz tog svojstva kroatista se vidi da njima nije cilj obrazovati svoju okolinu nego zaglupljivati je.

Kako bi što više proširili zaglupljenost, kroatisti su svoju religiju ugradili i u udžbenike, zaboravljajući da »na ciljeve po- dučavanja i na školske programe [...] utječe prvenstveno *razina istraživanja dosegnuta u dotičnoj znanstvenoj disciplini*. Nastavni programi, udžbenici itd. moraju biti uskladi- deni sa znanstvenim istinama. Iskazi koji ne mogu izdržati logičko/empirijsko preispitivanje, nemaju što tražiti u nastavnim planovima javnih škola« (137). Kao što smo u ovom časopisu već pokazali, tvrdnje kroatista ne mogu izdržati ni logičko preispitivanje jer su pune kontradikcija, ni empirijsko preispitivanje jer su u suprotnosti s iskustvenom stvarnošću. To znači da ih je potrebno izbaciti iz školskih na- stavnih planova.

Nema nikakvog opravdanja za preno- šenje pogrešnih tvrdnji u školama: »Ako bi se dovoljno osporeni nazori uzeli u nastavni plan samo zato jer bi se inače odredene grupe tužile na 'diskriminiranje', to bi imalo za posljedicu opasno potkopavanje pojma obrazovanja. *Naime, nekritičko prenošenje turđnji za koje je dokazano da su pogrešne suprotno je od obrazovanja, to je 'izopačeno učenje', manipulacija — čak i ako bi se odredene grupe zbog neuzimanja u obzir njihovog pogrešnog svjetonazora osjećale oštećene*« (137).

Političare je potrebno podsjetiti na »obavezu države i županija da podupiru seriozno obrazovanje, koje se treba ravnati prema solidnim znanstvenim kriterijima istinitosti, a ne prema partikularnim interesima određenih religioznih grupacija« (138). U našem slučaju su kroatisti sa svojom religijom jedna od tih grupacija.

Preskriptivan odnos kroatista prema jeziku također potvrđuje da oni nemaju dodira sa znanosću. Među osnovna svojstva znanosti ubraja se da »iz znanosti doduše proizlaze vrijedne *deskriptivne* po stavke, ali ne i *preskriptivne*. To znači: znanost može stvarnost *opisati*, ali ne može *propisati* kako bi stvarnost idealno trebala izgledati« (39).

Kobno je što kroatisti svoju religiju ugraduju od rane dobi u djecu, kočeći tako njihov intelektualni razvoj i uzrokujući sljepilo. Poznato je da »sljepilo uzrokovano tradicijom je kod religije (tu se ubrajaju i političke religije) nacionalsocijalizam i državni socijalizam) vjerojatno zato toliko izraženo što se njeni osnovni ideološki temelji po pravilu usvajaju već u ranom djetinjstvu. Možemo se složiti sa Sigmundom Freudom da djeca po svoj prilici uopće ne bi razmišljala o stvarima koje nisu na ovome svijetu kad ne bi bila inficirana religijskim učenjem već u doba kada domete tih ideja ne mogu procijeniti, a kamoli na bilo koji način kritički preispitivati. Posljedice te rane indoktrinacije ne smiju biti potcijenjene: tko je već u djetinjstvu progutao absurdnosti religijskog učenja, njegovi kasniji defekti u razmišljanju ne trebaju nikoga čuditi — rekao je Freud« (33).

Riječ je o »djelomičnim kočnicama u razmišljanju i razvoju«, uslijed kojih čovjek »ostaje na 'predoperativnom' stupnju razmišljanja (u smislu Piageta), s tipičnom neosjetljivošću za kontradikcije, usredotočenošću na parcijalne aspekte [...] i s djelomičnim egocentrizmom« (33–34). Sve te posljedice vidljive su kod kroatista: ne zapožaju kontradikcije u vlastitim tvrdnjama, usredotočeni su na sitne, parcijalne aspekte, odnosno nisu u stanju od drveća vidjeti šumu. A »sposobnost moći vidjeti

šumu usprkos svemu drveću« (43) neophodna je svakom razumnom čovjeku. Kroatisti su i egocentrični jer se prave da ne postoje primjeri iz svijeta koji opovrgavaju njihove tvrdnje.

Hrvatski jezikoslovci ne obaziru se na racionalne argumente. Takvim postupkom također dokazuju da nisu znanstvenici nego tipični vjernici. Jer »sigurno je: pravi vjernici ne daju se pomoću takvih racionalnih argumenata odvratiti od svojih predodžbi. (Ionako je teško nekoga pomoći argumenta uvjeriti u neodrživost nekog mišljenja do kojeg nije došao pomoći argumentata.)« (58).

Zaobilaznjem racionalnih argumenata kroatisti su zapali u potpunu proizvoljnost argumentacije, a to je karakteristično za religiju: »Religijsko razmišljanje može pomoći svog obrazlaganja onim svijetom a ne ovim staviti izvan snage svaku racionalnu, ljudsku argumentaciju i tako imati za posljedicu nepreispitljivu *proizvoljnost argumentacije*. Poznato je da se pomoći *onoga svijeta* može bilo koja 'laž na ovome svijetu opravdati' (Nietzsche). Oštire formulirano: religijsko razmišljanje orientirano na onaj svijet može se promatrati kao virus usmjeren da barem djelomično obustavi racionalno-logički, po principu nekontradiktornosti djelujući imuni sistem ljudskog razuma. A kad je razum jednom inficiran religijskim virusom (infekcija se najčešće dogada u ranom djetinjstvu), onda je moguće da nijedan mit, nijedna priča, nijedna misao nije toliko absurdna da se u nju ne bi povjerovalo, da ju se ne bi dalje širilo i oružjem branilo« (53–54).

Autor knjige je svjestan da će se zbog neuvijenosti njegovih riječi zastupnici religijskog razmišljanja osjećati pogodeni. Ali »cilj ove knjige nije da uzimanjem u obzir postojećih predrasuda podilazi tržištu, nego da s pogledom na budućnost jasno govorí, makar i uz opasnost da bi to moglo neke ljude povrijediti i odvratiti ih od ozbiljnog suočavanja sa sadržajem knjige« (166). Knjiga pokazuje kako religija »povjesno uvjetovane zablude i manjkave moralne predodžbe propisuje za budućnost,

dakle u korist dogmatske ograničenosti sprečava buduće napretke u spoznavanju i humanosti» (37).

Mi »tehnološki stojimo u 21. stoljeću, a naše slike svijeta još su obilježene legendama starim tisuće godina. Ta kombinacija vrhunskoga tehničkog know-how i naivnog dječjeg praznovjerja mogla bi na dugoročno imati fatalne posljedice« (7). Zato je neophodno »pustiti pogrešne ideje ('2+2=22') da umru prije nego što ljudi moraju umirati za pogrešne ideje« (151). Potrebno je »odbaciti djetinjaste naivne mitove, koji su dosadašnju povijest učinili istinskim hororom« (151).

Do nastanka religija je došlo jer »mnoći ljudi nisu se htjeli pomiriti s tim da smisao života leži u životu samom. Težili su za 'višnjem', za nekim sveobuhvatnim smisлом koji bi nadišao ovih par (smješnih?) godinica na zemlji i 'eliminirao smrt'« (24–25). Međutim, »da ne bismo zapali u nerješive proturječnosti, smisao života ne možemo tražiti nigdje dalje nego u *samom životu*« (26).

Zato autor knjige religiji suprotstavlja *evolucionarni humanizam*: »Pojam 'evolucionarni humanizam', kojeg je uveo Julian Huxley, označava postnacionalni, sekularni i kritičko-racionalni (tj. i antidogmatski i antirelativistički) svjetonazor zasnovan na znanstvenim, filozofskim i umjetničkim izvorima« (169–170).

Otrežnjujuća perspektiva znanosti nije svakome ugodna. Stoga se autor knjige bavi pitanjem »zašto se usprkos uspjesima znanosti na nju gleda kao na smetnju« (9): »Protest vjernika protiv znanstvenog podučavanja njihove djece je posve razumljiv jer ništa ne razotkriva stare *zablude o svijetu bespoštendije nego znanstveno osvjetljavanje realnog stanja*. Ali ne samo strogo religiozni ljudi (bez obzira na porijeklo!) imaju velikih problema s otrežnjujućom perspektivom znanosti. I ona većina stanovništva koja je više-manje indifferentna prema religijskim stvarima teško probavlja temeljne povrede koje neminovno dolaze s napredujućim procesom znanstvenog razotkrivanja iluzija. Na to je

ukazao već prije mnogo desetljeća Sigmund Freud« (10).

Možemo dodati i da je vjera u život nakon smrti odnosno u postojanje nekog višnjeg bića strategija koja jednom broju ljudi pomaže da prebrode pomisao na vlastitu prolaznost ili na smrt svojih najdražih, da skinu sa sebe teret odgovornosti za razne odluke koje moraju donositi u životu i da svladaju strah pred neizvjesnošću. Tko je sretniji kad primjenjuje tu strategiju i tko osjeća da bi se bez nje razbolio, da bi mu život postao teži, ako ne i nemoguć, naravno da ima potpuno pravo primjenjivati je i dalje. Nije problem u tome, nego je problem u podložnosti odredene količine vjernika manipulacijama od strane navodnih zemaljskih predstavnika Boga. Tko je podložan manipulacijama duhovnih voda, taj će ići u rat za svoju religiju i smatrati neprijateljima sve koji ne misle poput njega.

Dosadašnja povijest svjedoči o brojnim iskorištavanjima religioznosti u ratne svrhe, a isto se sprovodi i danas, pa ipak autor ne upada u cinizam za koji bi mogao naći povod u stalnom ponavljanju povijesti. Primjetna je vedrina koju autor pokazuje kako u knjizi tako i u medijskim nastupima. On je svjestan da je »najveći intelektualni i emocionalni izazov svakome tko se ozbiljno bavi čovjekom i njegovom povijesku ne podlegnuti iskušenju da postane cinikom« (145). Međutim, »koliko god sklonost ka cinizu bila subjektivno razumljiva«, neosporno je da »cinici imaju poremećenu sposobnost opažanja, uslijed čega ne zapažaju ni veličanstvena stvaralačka postignuća čovjeka ni male radosti svakodnevice« (146).

Uostalom, »evolucionarni humanisti ne iznose nekakvu gorku poruku nego jednu potpuno vedru, koja sasvim zasjenjuje alternativna nastojanja 'religiozne konkurenциje'. Razlozi za to su očiti: *Kao prvo*, 'radosna vijest evolucionarnog humanizma' donosi takav smisao koji je zaista *iskusiv pomoći osjetila*, a ne mora se *nadosjetljivo* sanjati. *Kao drugo*, ona je u skladu s najboljim spoznajnim sistemom koji je

čovječanstvo u svojoj povijesti razvilo: sa *znanosću*« (152). Rezultat toga je da »prosvjetiteljski projekt uklanjanja iluzija o svijetu daje svijetu jedan novi, 'racionalni čar'« (90).

Autor knjige zna da prosvijećeni humanizam »može samo onda uspjeti ako se čovjek ne plaši konfrontacije ni s fundamentalistima ni s 'predstavnicima religije isfiltrirane kroz mekani filter'« (165). Gоворећи о te dvije varijante religije autor ih karakterizira na sljedeći način: »U fundamentalističkoj varijanti, koja je tipična za pravu religioznost 'bez ako i ali', prešućuju se svi protuargumenti kritičkog razuma, čak se sprečava i sam pokušaj nekakvog intelektualnog bavljenja njima« (31–32). Druga, »prosvijećivanjem pripitomljena varijanta, tj. 'soft verzija' religioznosti, doduše uključuje svjetovne argumente u sistem razmišljanja, ali zamagljuje radikalno razlaženje svjetovnog i religijskog razmišljanja pomoću *intelektualno nepoštenog drukčijeg tumačenja tradicionalnih vjerskih dogmi*. Pravi virtuozi intelektualnog nepoštenja vladaju umijećem da čak i očito nehumanu stvar tako zamagle da se njena stvarna, njena ljudozderska supstancija više gotovo i ne može uočiti: tu besmisao odjednom postaje smisalom, patnja odjednom postaje radost, tu se zločin preobrazi u junačko djelo a jaram u simbol pobjede« (32). Tako i kroatisti besmislenu tvrdnju da govorimo drugim jezikom naspram Srba predstavljaju kao vrhunski smisao, jaram jezične (auto)cenzure predstavljaju kao simbol slobode itd.

Navedeno intelektualno nepoštenje ima i materijalnu pozadinu: ne treba zaboraviti da oni koji uspiju svoju okolinu uvjeriti da su Božji posrednici dobivaju materijalne prednosti iz te okoline (62). Nai-me, ljudi im daju darove kako bi ovi rekli neku lijepu riječ za njih kod Boga, odnosno kako ne bi prizvali Božju kaznu na njih zato što im ne daju dovoljno materijalnih dobara. Isto vrijedi i za kroatiste: sjetimo se samo stalno ponavljanih tvrdnji hrvatskih jezikoslovaca da jedino oni imaju spoj s pravim izgledom jezika, koji oni navodno kao poslanici tog jezika prenose običnim

smrtnicima, i sjetimo se uvijek novih i novih zahtjeva kroatista za novčanim sredstvima, koja po pravilu i dobivaju od društva, kao i crkva.

Autor u knjizi kritički proziva protestantizam, katoličanstvo, muslimanstvo, židovstvo, hinduizam, budizam (50–52, 74–76, 78–81) i zaključuje da »to što su se velike religije — bez obzira na razotkrivanje njihovih brojnih zabluda i pogubnih etičkih posljedica — održale do danas, može se dobrim dijelom pripisati i sljepilu uzrokovanim tradicijom. Nevjerojatno je s koliko tvrdoglavosti ljudi mogu potiskivati zablude i slabosti svojih vlastitih tradicionalnih misli« (31). A »*sljepilo uzrokovano tradicijom* [...] može dovesti do jednako neprikladnog ponašanja kao *sljepilo uzrokovano instinktom* kod insekata« (31).

Zašto religiozni ljudi u principu nisu sposobni za dijalog niti s nereligioznim ljudima niti s pripadnicima druge religije? Zato što su im zajedno s religijom usadeni i mehanizmi očuvanja te religije. Najvažniji od njih je stav da je svatko tko ne misli kao on neprijatelj, bilo neprijatelj koji mu želi nauditi bilo neprijatelj kojega on mora obratiti ili uništititi, u svakom slučaju neprijatelj. A iz psihologije je poznato da čovjek kad se nade pred neprijateljem reagira instinktivno, isključi se razum a uključe se emocije i prastari refleksi. Zato je skoro pa nemoguće približiti drukčiji pogled na svijet nekome kome su od malena usadena religiozna shvaćanja i uvjerenje da su svi koji ne dijele ta shvaćanja neprijatelji.

Ista stvar je s kroatistima. Za njih su neprijatelji svi koji ne zastupaju njihove dogme. Usljed toga kroatisti nisu sposobni za razuman dijalog (ni u pisanim obliku), nego reagiraju emocionalno. Ne dopuštaju nikakav »ako i ali« kod svojih dogmi, prešućuju sve protuargumente kritičkog razuma, čak sprečavaju i sam pokušaj nekakvog intelektualnog bavljenja njima, što znači da se kod kroatista radi o fundamentalističkom obliku religije. Primjenjuju u punoj mjeri i intelektualno nepoštenje da sasvim očite stvari potpuno zamagle. Ta-

koder kao fundamentalni fanatici pozivaju u rat za svoju religiju. Inzistiraju da čitav svijet treba preći na tu religiju jer je ona jedina prava. Pritom ne nude znanstvene dokaze jer ih nemaju, nego se služe političkim pritiscima i drugim oblicima sile.

Sjepilo uzrokovano tradicijom je kočnica u intelektualnom razvoju, »moramo uvidjeti da tradicije nemaju vrijednost same po sebi, da nisu nužno vrijedne održavanja, nego da podlježu evoluciji kojom mi možemo i moramo upravljati. Evolucionarnim humanistima je sasvim jasno da sve tradicije moraju biti podvrgnute kritičkom testu prikladnosti« (34).

Taj kritički test neki ljudi ne žele primijeniti: »Očito je da se oni koji se lijepe za svoju tradicionalnu prošlost osjećaju pregaženi alternativnim stilovima života i refleksno moraju braniti svoj naslijedeni kulturni geto od tobožnje neprijateljskog 'stranoga'. Iz nesavladivosti tog zadatka proizlazi kod njih mržnja prema 'stranome'« (34–35).

A kritički pristup tradiciji pokazuje npr. da »svi izvorni religijski tekstovi stoe daleko ispod minimalnih etičkih standarda svakog barem do pola civiliziranog društva« (67). Nadalje, »neosporna je činjenica da temeljna prava (osobito ljudska prava), koja čine osnovu jednog suvremenog, otvorenog društva, ne potječe iz religija, nego su naprotiv izvorena višestoljetnim sekularnim oslobođanjem od moći tih religija. Onih tisuću godina kada je jedino kršćanstvo davalо ton u Evropi nisu slučajno među najzaostalijim epohama naše povijesti, i na tehničkom i na etičkom planu« (70). Danas mnogi ne znaju da »se ljudska prava i demokracija ne mogu pripisati kontu kršćanstva: svako pojedino ljudsko pravo moralо se izboriti naspram kršćanstva u žestokoj borbi za moć tokom procesa sekularizacije kojeg je pokrenulo prosvjećivanje. Tko danas želi vjerovati da se kod ljudskih prava radi samo o sekulariziranoj varijanti kršćanskih vrijednosti, taj ne spoznaje [...] radikalnost loma koji je prosvjećivanje napravilo s kršćanskim sistemom vrijednosti i slike čovjeka« (76). Mno-

gi ne znaju ni da »Vatikan do danas nije ratificirao Evropsku konvenciju o ljudskim pravima« (74).

Što se tiče nereligioznih ljudi u Njemačkoj, autor utvrđuje nerazmjernost između njihovog sve većeg broja i istovremenog ignoriranja tih ljudi od strane medija i politike: »Ono mnoštvo milijuna ljudi koji su se već oprostili od etabliranih religija ostalo je nevidljivo i u medijima i u politici, dok obje kršćanske crkve još uvijek — usprkos ustavnopravno garantiranoj razdvojenosti države i crkve — uživaju one ogromne privilegije (državne subvencije u milijardskim iznosima, prisutnost u medijima, školama, na sveučilištima itd.) koje su si osigurale u doba nacizma (Rajhskim konkordatom!) na krajnje nepošten način« (131–132). Bez ikakve sumnje, »državno podupiranje religija moralo bi se naspram današnje prakse bitno smanjiti« (139).

Autor navodi da »ateisti su u međuvremenu (stanje 2003., s rastućom tendencijom!) postali najveća društvena grupa u Njemačkoj, s udjelom stanovništva od 31, 8%, iza njih su katolici i protestanti sa po 31, 3%« (141). A »zanimljivo je da i 47, 9% protestanata i 29, 6% katolika kaže 'Moj svjetonazor ne ravna se ni po jednom religijskom učenju'« (141). U čitavom društvu »se sveukupno značaj religije i crkvenih institucija ocjenjuje mnogo skeptičnije nego ikad prije. Ispitanje koje je sproveo Ennid-institut 2005. pokazuje da samo još 37% Nijemaca smatra da je religija potrebna kako bi se moglo razlikovati što je ispravno a što pogrešno« (141). Što se tiče budućih kretanja, »kad čovjek pogleda kako brzo je opao broj pripadnika kršćanske religije (1970. bilo je u Njemačkoj samo 3, 9% ateista, 1987. ima ih 11, 4%, 1990. nakon priključivanja istočne Njemačke 22, 4%, 2003. ateista je 31, 8%), onda je ako se ta tendencija nastavi samo pitanje vremena kada će obje crkve nakon što su izgubile snagu u određivanju svjetonazora izgubiti i većinu u članstvu (oko 2020. mogli bi ateisti činiti većinu stanovništva Njemačke). Taj proces je još upadljiviji ako se ima u vidu da javni mediji bez susuzanja propagiraju religiju (često i pod redakcij-

skom nadležnošću crkvi), dok pozicije koje se odnose kritički prema religiji bivaju još uvijek potiskivane. Situacija u crkvama bila bi vjerojatno još katastrofalnija kad bi predstavnicima humanističkog prosvjećivanja bila data barem približna prava u medijima kao crkvama« (142). Autor u jednom od nedavnih nastupa u njemačkim medijima zapaža prve znakove da se tu stvari počinju mijenjati nakon izlaska *Manifesta evolucionarnog humanizma* jer bi do prije par godina bilo nezamislivo da ga se poziva da kritički govori o religiji pred televizijskim kamerama.

Bez obzira na neravnopravan status u medijima i politici, ili možda upravo zbog toga, »jako je bitno da nastojimo konačno dosegnuti stanje 'kritične mase' koje može doprinijeti preokretu svjetonazora i etike. (U pojedinim kulturnim segmentima je ta 'kritična masa' očito već dosegnuta. Tako izvještava britanski stručni časopis *Nature* u srpnju 1998. da se 93% [!] američkih vrhunskih znanstvenika [članova *Nacionalne akademije znanosti*] ubraja u ateiste, što s obzirom na značaj religijskog tumačenja svijeta u američkom društvu pokazuje veliku korelaciju znanstvene misli i kritičkog odnosa prema religiji« (148). Neosporno je da »čak i u Sjedinjenim Američkim Državama kontinuirano raste već godinama ne samo broj religioznih fundamentalista nego i broj ateista!« (164).

Što se tiče religioznih fundamentalista odnosno zastupnika bilo koje fundamentalističke ideologije, važno je imati na umu da se za ljudsku vrstu karakteristična sposobnost suošjećanja »može djelovanjem ideologije barem djelomično isključiti« (22). Npr. uslijed ideologije »uspjelo je nacističkoj propagandi predočavanjem Židova kao 'ljudi niže vrste', 'gamadi' ili 'otrovnih gljiva' velik broj Nijemaca toliko indoktrinirati da su izgubili svako suošjećanje s tom grupom stanovništva. I danas se ta strategija *deindividualiziranja* (depersonaliziranja) rado koristi kako bi se ljudi pomalo isključivanja njihove sposobnosti suošjećanja 'nahuškalo'. Nije slučajno što se osnovno obrazovanje elitnih vojnih jedi-

nica temelji na treningu da ni sebe ni potencijalnog protivnika ne gledaju kao osobu s individualnim snovima, nadama, strahovima i željama. I naravno, u najvažnije smicalice vještog diktatora odnosno 'duhovnog vode' ubraja se da svoje političke konkurente ili konkurente u svjetonazoru sistematski dehumanizira. Tko poziva u 'sveti rat' ili u 'križarski pohod protiv zla', njemu je korisno da protivnike ne prikazuje kao ljudе s ljudskim i previše ljudskim svojstvima, nego da ih reducira na obilježja poput 'nevjernici' ili 'hladnokrvni teroristi'. Ako podanici progutaju tu poruku, onda u konfrontaciji s 'neprijateljem' ne pokazuju nikakvo suošjećanje« (22).

Zbog mentaliteta tvrdave koji jedna religija gaji prema drugoj religiji, a i zbog dužnosti škola da prenose znanstveno utemeljene spoznaje, u školama »je neophodno uobičajenu nastavu vjeroučenja (čiji savredni dio je misionarstvo!) zamijeniti jednim integrativnim, znanstveno i filozofski fundiranim školskim predmetom« (135). U Njemačkoj »na pitanje 'ako bi se uvela nastava o vrijednostima da li bi ona trebala biti religijski neutralna tj. da je zajedno pohadaju katolici, protestanti, muslimani i ateisti' potvrđno je odgovorilo 86% ispitanika; zanimljivo je da je čak i 82% potencijalnih birača Kršćansko-demokratske stranke potvrđno odgovorilo« (193).

Znanstvenici ističu da njihove spoznaje nisu dovoljno prisutne ni u školama ni u medijima ni u politici: »Ono što sve više smeta te zastupnike znanstveno-sekularnog razmišljanja (prvenstveno u Americi) je rastući raskorak između a) ekonomsko-intelektualnog značaja njihovog rada za društvo i b) istovremenog bojkotiranja slike svijeta koja leži u osnovi njihovog rada od strane odlučujućih dijelova društva i političkog establishmenta. Kako bi taj raskorak prebrodili i stav znanstvenog razmišljanja više ugradili u politiku i društvo, započeli su 2003. Richard Dawkins, Daniel Dennett, Massimo Pigliucci i James Randi neuobičajenu bitku za znanstveno razmišljanje: inicirali su prvi internacionalni, naturalistički, prema religiji kritički, intelektualni pokret 'Brights'. [...] Kao odlučne

pristalice naturalističkog, znanstvenog svjetonazora 'Brights-i' su krenuli u borbu protiv svih oblika pseudoznanosti i religijske zasljepljenosti. I to s uspjehom: [...] u kratko vrijeme svog postojanja pokret je pridonio da se sve više znanstvenika prestane plašiti kritizirati religiju i da se usuđe svoje filozofski i znanstveno dobro ute-mljene pozicije otvoreno iznositi razgra-ničavajući ih od etabliranih religijskih sli-ka svijeta. Na njemačkom govornom po-dručju pokušava Zaklada Giordano Bruno djelovati u istom smjeru [osnovana je 2004.]. Zaklada, u kojoj su brojni renomirani znanstvenici, umjetnici i filozofi [...]. Dosadašnje reakcije naroda na Zakladu obećavaju mnogo. Očito sve više ljudi danas uvida da se ovako više ne može dalje i da moraju postojati izvan fundamentalizma i proizvoljnosti zadovoljavajući odgovo-ri na egzistencijalne probleme čovječanstva i na socijalnu neusklađenost u društvu« (194–195).

Smjernice znanstveno–sekularnog po-gleda na svijet autor knjige predstavlja u obliku deset ponuda evolucionarnog hu-manizma: »Ovih deset 'ponuda' nije dao nijedan Bog, a nisu ni uklesane u stijenu. Nikakav 'tamni oblak' ne treba nas u potrazi za prikladnim smjernicama za život zastrašiti jer rijetko je strah dobar savjetodavac. Svakom pojedinačno je prepusteno da ove ponude preispita bez straha i racio-nalno, da ih prihvati, modificira ili potpu-но odbaci. 1. *Ne služi ni stranim ni domaćim 'Bogovima'*. [...] Oni koji su tvrdili da su specijalno bliski svome 'Bogu', najčešće su bili oni koji nisu imali nikakve veze sa srećom i nesrećom stvarnih ljudi. Nemoj sudjelovati u toj tragediji! *Tko ima znanost, filozofiju i umjetnost, taj ne treba religiju!* 2. *Budi fer prema svom bližnjem i prema onome tko ti je dalek!* Nećeš moći voljeti sve ljude, ali trebaš poštivati da svaki čovjek — i onaj tebi nemio! — ima pravo ostvarivati svoje individualne pre-dodžbe o 'lijepom životu (i smrti) na ovo-me svijetu' ako time ne radi protiv ravnopravnih interesa drugih ljudi. 3. *Ne boj se nikakvih autoriteta, nego imaj hrabrosti koristiti svoj vlastiti razum!* Imaj na umu

da je snaga nekog argumenta potpuno neo-visna o tome tko ga je izrekao. Odlučujuće za istinitost neke izjave je jedino da li je logički bez kontradikcija i da li je u skladu s našim realnim iskustvom o svijetu. Ako danas netko argumentira pomoću 'Boga na svojoj strani', to ne treba izazvati straho-poštovanje nego salve smijeha. [...] 6. *Nemoj se imunizirati protiv kritike!* Iskrena kritika je poklon. Pomoću takve kritike ne možeš izgubiti ništa osim zabluda, od kojih je bolje da se oprosiš danas nego sutra. Osjećaj sažaljenje prema onima koji nisu dorasli za kritiku pa sebe zbog dubokoga straha moraju predstavljati kao 'nepogrešive' a svoje dogme kao 'svete' (nedodirljive). Njih u modernome društvu ne bi više trebalo uzimati ozbiljno. 7. [...] *Budi u svako doba otvoren za bolje argumente jer samo tako ćeš uspjeti izbjegći i dogmatizam i proizvoljnost.* 8. *Savladaj sklonost prema sljepilu uzrokovanim tradicijom tako što se temeljito informiraš na sve strane prije nego što doneseš odluku!* Kao čovjek, ti raspolažeš mozgom izuzetno sposobnim da uči, ne daj da on zakržlja! Pazi da u pitanjima etike i svjetonazora koristiš iste racionalne principe kojima moraš vladati da bi upotrebljavao mobitel ili kompjuter« (156–158).

Tko polazi od smjernica humanizma i prosvjetiteljstva, »za njega je religija pri-vatna stvar. Treba biti jasno da svaki čov-jek smije vjerovati što god želi, *naposljetu misli su slobodne — slobodne i za nerazumnost*. Tko i danas želi vjerovati u do-voljno osporene arhaične mitove, naravno da to smije činiti. Ali to u 21. stoljeću ne smije više imati utjecaja na politiku. U *jawnom političkom diskursu* moraju se nužno primjenjivati *svjetovni standardi* — i to (na etičkom planu) *humanistička ori-entiranost na pravo čovjeka na samoodre-divanje* i (na metodičkom planu) *prosuvjetiteljska orientiranost na ideale intelek-tualnog poštenja*, prema kojima tvrdnje moraju biti logički/empirijski dokazane da bi mogle biti od važnosti« (139).

SNJEŽANA KORDIĆ